

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

На правах рукопису

БАЛЛАК ЕМАД

УДК 339.923

**ЕКОНОМІЧНА ІНТЕГРАЦІЯ КРАЇН-ЧЛЕНІВ ЛІГИ АРАБСЬКИХ
ДЕРЖАВ В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЇ РЕГІОНАЛЬНОГО ПРОСТОРУ**

Спеціальність 292 – міжнародні економічні відносини

Дисертація

на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Е. Баллак

Науковий керівник: Ступницький Олексій Іванович, кандидат економічних наук, професор

Київ 2020

АНОТАЦІЯ

Баллак Е. Економічна інтеграція країн-членів Ліги арабських держав в умовах трансформації регіонального простору. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії зі спеціальності 292 – світове господарство і міжнародні економічні відносини. – Київський національний університет імені Тараса Шевченка Міністерства освіти і науки України. – Київ, 2020.

У дисертаційній роботі узагальнено та поглиблено теоретико-концептуальні підходи до формування диверсифікованої моделі розвитку інтеграційних процесів у країнах арабського регіону. Здійснено аналіз сучасного стану міжкраїнного економічного співробітництва у різних сферах економічної діяльності.

На основі систематизації та критичного аналізу напрацювань представників неомеркантилізму, неокейнсіанської економічної теорії та інституціоналізму автором розкрито еволюцію наукових поглядів на сутність і характерні ознаки економічної інтеграції та місця країн ЛАД в них. Проаналізована генеза класичних теорій інтеграції на прикладі концепції нового регіоналізму, яка пов'язана із різноманіттям моделей інтеграції у міжнародних економічних угрупованнях, диференціацією покраїнних, регіональних і субрегіональних економічних систем, реалізацією моделі «різношвидкісної» інтеграції, що передбачає у межах одного регіонального інтеграційного угруповання використання різними країнами-членами різних форм інтеграції. Зроблено висновок щодо поглиблення теоретичних і практичних уявлень про природу і специфіку «арабської» моделі інтеграції у процесі еволюції різнорівневих господарських систем. Узагальнення напрямів наукових досліджень у цьому контексті дозволило визначити сучасні економічні системи країн ЛАД як змішані, трансформаційні економіки зі складною поліструктурністю, динамічною нерівновагою та нестійкістю. Структуровані особливості взаємодії країн ЛАД на основі як принципів координованості і погодженості, так і емерджентності та ізоморфізму. Обґрунтована необхідність розробки нової

парадигми розвитку інтеграційної стратегії арабських країн ЛАД, яка концептуально базується на інтенсивності інтеграційної взаємодії з врахуванням довгострокових національних стратегій та ефективності механізмів інтеграційної взаємодії за умов переходу від «пасивної» до «активної» фази інтеграції та «зон синхронізації» спільних політик. Доведено, що сучасний етап формування інтеграційного механізму країн-членів ЛАД наразі у значій мірі визначається рівнем співвідношення торговельних стратегій та ресурсозабезпечення, а також залежить від балансу торговельних пріоритетів та відповідності регіональним і глобальним торговельним системам.

Визначені особливості еволюції торговельних стратегій країн ЛАД, яка відбувається, з одного боку, в умовах прискореної диверсифікації економік і впровадження широкомасштабних програм структурних економічних реформ, з іншого – існуванням: а) ефектів монокультурної аграрно-сировинної спеціалізації, б) значного впливу політичних чинників на кон'юнктуру арабських ринків, в) етатизму розвитку економіки (провідна роль держави та другорядна приватного сектору), г) інтенсивної неконтрольованої трудової міграції, д) теоцентричного способу життя країн регіону (іслам регламентує всі сфери життєдіяльності). На основі концепцій «доступності ресурсів» і «зворотного використання ресурсів» доведено, що у сучасних умовах ресурсозабезпеченість (природно-ресурсний потенціал) країн ЛАД є переважаючою складовою їх торговельних стратегій. Аналіз показників кореляції між державними інвестиціями і темпами зростання ненафтових секторів економіки засвідчив, що стратегії створення сучасної інфраструктури країнами ЛАД поки ще не дозволяють їм одержати стійке зростання ненафтових секторів економіки (спостерігається опосередкований вплив чинника підвищення конкурентоспроможності економік регіону на темпи експортної диверсифікації). З одного боку, для ЛАД характерна відсутність загальноновизнаних лідерів («локомотивів») інтеграції, тобто країн, що економічно домінують і є безперечними лідерами у прийнятті рішень і у формуванні об'єднання (як це характерно для ЄС, НАФТА). Однією з причин є неякісні інституції, що

мотивують розвиток тенденції до досягнення країнами ЛАД короткострокових цілей інтеграції та швидкої монетизація корисності наявних ресурсів (неопатримоніалізм). З іншого – створені у межах ЛАД інтеграційні об'єднання у формі зон вільної торгівлі (ЄСЗВТ, ВАЗВТ, Агадирська угода) та двосторонніх РТУ (Єгипетська і Алжирська угоди про асоціацію з ЄС, Угода про вільну торгівлю Йорданії з США) хоча й розширили ринки для багатьох арабських країн, однак вони продовжують застосовувати нетарифне регулювання по відношенню до товарів партнерів за угодами.

У зв'язку із орієнтацією країн ЛАД на так звану більш «вузьку» інтеграцію шляхом укладення двосторонніх та багатосторонніх торговельних угод з ЄС, США, Китаєм, окремими державами Азії проаналізовані комплементарні та альтернативні пріоритети інтеграції в арабському регіоні. Визначено, що в умовах відсутності інституціоналізованого наднаціонального органу в ЛАД перспективним напрямом інтеграційної взаємодії у середньостроковій перспективі є кооперація у сферах боротьби з кліматичними змінами, імпортозаміщення і продовольчої незалежності. Аналіз у роботі комплементарних та альтернативних пріоритетів інтеграції в арабському регіоні надав можливість зробити наступні висновки. По-перше, вільне переміщення капіталу в регіоні стримується обмеженнями та складністю отримання належних гарантій інвесторам від урядів низки країн регіону, відсутністю єдиної політики міжарабських фондів розвитку; по-друге, основними перепонами (незважаючи на різні прогностичні сценарії) на шляху спільної валюти як головної резервної валюти арабського регіону наразі є різні темпи інфляційних процесів у країнах ЛАД і відсутність спільної ефективної грошово-кредитної політики (навіть для розвинених держав РСАДПЗ). По-третє, втілення мегарегіональних проектів у сферах електроенергетики та водопостачання є сьогодні найбільш динамічною складовою інтеграційної взаємодії країн ЛАД. По-четверте, незважаючи на відсутність спільної технологічної стратегії у межах ЛАД, спостерігається прямий кореляційний зв'язок між інтенсивністю процесу трансферу технологій і розвитком відповідних економічних і фінансових інституцій для підтримки

технологічного розвитку.

Дослідження основних критеріїв ефективності процесу фінансової інтеграції країн ЛАД дозволило розрахувати темпи процесу інтеграції та структурувати як поточні та перспективні складності і обмеження на шляху інтеграційного співробітництва, так і сгрупувати чинники фінансової інтеграції (мотиваційні аргументи, мотивуючі та стримуючі). Аналіз сучасної ісламської фінансово-економічної моделі, заснованої на концепції арабо-мусульманських фінансів (відповідно до шаріату), унікальній комбінації капіталу і регіональних виконавчих механізмах, дозволив зробити наступні висновки. По-перше, значного розвитку набув сектор альтернативних фінансів (заснованих на дотриманні конфесіональних канонів), який стимулювався впровадженням мегапрограм по ресурсозаміщенню, інфраструктурними, еколого-енергозберігаючими та біотехнологічними проектами; по-друге, ісламська банківська діяльність перетворилася із вузькоспеціалізованого ринку у глобальну фінансову систему з мережею філій у промислово розвинених країнах. Запропонована триярусна «піраміда» інтеграційної взаємодії ЛАД (країни-нафтоекспортери, країни з конкурентоспроможними галузями власного диверсифікованого сектору та країни, що спеціалізуються на імпортозаміщенні), що мотивує впровадження моделі «наздоганяючого розвитку», яку умовно можна розділити на два періоди: розробка концепції та програми перетворень і здійснення реальних реформ. Доведено, що розширення галузевих і регіональних можливостей торговельно-економічних співробітництва України з країнами ЛАД можливо за активного державного сприяння. Розроблено аналітичну модель оцінювання потенційного зростання експорту з України до країн ЛАД та з цих країн до України з використанням апарату кластерного аналізу системи згрупованих кількісних показників.

Ключові слова: інтеграція, новий регіоналізм, регіональне інтеграційне угруповання, міжарабська торгівля, ісламська економічна модель, арабські інтеграційні угоди.

ABSTRACT

Ballak E. Economic integration the countries of League of Arab States in the in the conditions of transformation of the regional space. – Manuscript.

The thesis is submitted for the academic degree of Ph.D in specialty 292 – World Economy and International Economic Relations. – Taras Shevchenko National University of Kyiv. – Kyiv, 2020.

In the thesis, the theoretical and conceptual approaches to the formation of a diversified model of development integration process in Arab countries region are generalized and deepened. The analysis of the current state of economic cooperation in different sectors of economic activity has been carried out. Based on the systematization and critical analysis of the achievements of representatives of neomercantilism, neokeynesian economic theory and institutionalism, the author highlights the evolution of scientific views on the essence and characteristics of economic integration and places of the League of Arab States (LAS) in them. The genesis of classical integration theories is considered on the example of the concept of a new regionalism, which is connected with the diversity of integration models in international economic groups, differentiation of the regional and sub-regional economic systems. implementation of the "multi-speed" integration model, which provides, within the framework of one regional integration group, the use of different forms of integration by different member states was analyzed. The conclusion has been made about the deepening of theoretical and practical ideas about the nature and specifics of “arabian” model of integration in the process of the evolution of multi-level economic systems. The generalization of the directions of scientific research in this field made it possible to define modern economic systems of LAS countries as mixed, transformational economies with complex polystructural composition, dynamic disequilibrium and instability. Structured peculiarities of interaction of LAS countries on the basis of both principles of coordination and coherence, emergence and isomorphism. The necessity to develop a new paradigm for the development of the integration strategy of the Arab countries of the LAS, which is conceptually based on the intensity of integration interaction taking into account long-term national strategies

and the effectiveness of mechanisms of integration interaction in terms of transition from "passive" to "active" phase of integration is justified. It is proved that the current stage of formation of the integration mechanism of the LAS member countries is now largely determined by the level of correlation of trade strategies and resources, and also depends on the balance of trade priorities and compliance with regional and global trading systems.

The peculiarities of the evolution of the trade strategies of the LAS countries are determined, on the one hand, in the context of accelerated diversification of economies and implementation of large-scale programs of structural economic reforms, on the other - the existence of: a) the effects of monocultural agricultural raw materials specialization, b) significant influence of political factors on the conjuncture of the LAS's markets, c) statism of economic development (leading role of the state and secondary private sector), d) intensive uncontrolled labor migration, e) theocentric way of living countries of the region (Islam regulates all spheres of life). Based on the concepts of "resource availability" and "resource re-use", it is proved that in the current conditions the resource supply (natural resource potential) of the LAS countries is a dominant component of their trading strategies. Analysis of the correlation between public investment and the growth rate of non-oil sectors of the economy showed that the strategies of creating modern infrastructure in the LAD countries do not yet allow them to obtain a steady growth of non-oil sectors of the economy (there is an indirect influence of the factor of increasing the competitiveness of the economies of the region on the rate of export diversification). On the one hand, LAS is characterized by a lack of universally recognized leaders ("locomotives") of integration, ie economically dominant and indisputable leaders in decision-making and integration (as is the case with the EU, NAFTA). One of the reasons is the poor quality of institutions that motivate the tendency of LAD countries to achieve short-term goals of integration and fast monetization of the usefulness of available resources (neopatrimonialism). On the other hand, integration associations in the form of Free Trade Areas (EU-MED FTA, PAFTA, Agadir Agreement) and bilateral regional trade agreements (Egyptian and Algerian Association Agreements with the EU, Jordan Free

Trade Agreement with the USA) although have expanded markets to many Arab countries, they continue to apply non-tariff regulation to counterparty products.

In view of the orientation of the LAS countries on the so-called "narrower" integration through complementary and alternative integration priorities in the Arab region, bilateral and multilateral trade agreements with the EU, USA, China and other Asian countries have been analyzed. It has been determined that in the absence of an institutionalized supranational body in LAS, cooperation in the areas of climate change, import substitution and food independence is a promising direction for integration in the medium term. The analysis of complementary and alternative integration priorities in the Arab region has made it possible to draw the following conclusions. First, the free movement of capital in the region is constrained by the constraints and difficulty of obtaining proper guarantees for investors from the governments of a number of countries in the region, the absence of a single policy of inter-Arab development funds; secondly, the main obstacles (despite different forecast scenarios) to the common currency as the main reserve currency of the Arab region are at present different rates of inflation in the LAS countries and the absence of a common effective monetary policy (even for the developed GCC states). Third, the implementation of mega-regional projects in the fields of electricity and water supply is today the most dynamic component of the integration interaction between the LAS countries. Fourth, despite the lack of a common technology strategy within the LAS, there is a direct correlation between the intensity of the technology transfer process and the development of relevant economic and financial institutions to support technological development.

The study of the main criteria for the effectiveness of the financial integration process of the LAS countries has allowed to calculate the pace of the integration process and to structure both current and prospective complexities and constraints on the path of integration cooperation, and to group the factors of financial integration (motivational arguments, motivating and restraining). An analysis of the contemporary Islamic financial and economic model based on the concept of Arab-Muslim finance (according to Sharia), a unique combination of capital and regional enforcement

mechanisms, has led to the following conclusions. First, the development of the alternative finance sector (based on adherence to the confessional canons), which was stimulated by the implementation of megaprograms on resource substitution, infrastructure, ecological-energy saving and biotechnology projects, gained significant development; secondly, Islamic banking has evolved from a highly specialized market into a global financial system with a branch network in industrialized countries. The proposed three-tier "pyramid" of LAS integration interaction (oil-exporting countries, countries with competitive industries of their own diversified sector and countries specializing in import substitution), which motivates the introduction of the "catch-up" model which can be divided into two periods: development of the concept and program of transformations and implementation of real reforms. It is proved that expansion of sectoral and regional opportunities of trade and economic cooperation of Ukraine with the LAS countries is possible with active state assistance. An analytical model for estimating the potential growth of exports from Ukraine to the LAS countries and from these countries to Ukraine was developed using the cluster analysis apparatus of the grouped quantitative indicators system.

Keywords: integration, new regionalism, regional integration block, inter-Arab trade, Islamic economic model, Arab integration agreements.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА

Статті у наукових фахових виданнях України, іноземних держав та виданнях, включених до міжнародних наукометричних баз:

1. Баллак Е. Концепція нового регіоналізму у контексті інтеграції країн арабського регіону. *Інтелект XXI*. 2018, № 3, С.12-18. (Стаття належить до міжнародної наукометричної бази *Index Copernicus*; 0,8 авт. арк.).

2. Баллак Е. Перспективи науково-технологічного розвитку країн-членів Ліги Арабських Держав. *East European Scientific Journal*. Warsaw, Poland, 2018, vol. 3, № 7(35), Р.13-20. (Стаття належить до міжнародних наукометричних баз *International Scientific Indexing* та *ResearchBib*; 0,5 авт. арк.).

3. Ballack E. The Medium-Term Forecast of the Development of Integration

among Countries of the Middle East and North Africa. *Проблеми економіки*. Харків, 2018, № 2(36), С.8-15. (Стаття належить до міжнародних наукометричних баз *Index Copernicus*, *EBSCOhost*, *OpenAIRE*, та *Open Academic Journals Index*; 1,0 авт. арк.).

4. Stupnytskyy O., Ballack E. Interconnection of Economic and Institutional Factors of the Integration of Arab Countries. *Journal of Global Economy Review*. Kozani, Greece, 2018, № 8, P.73-81. (Стаття належить до міжнародної наукометричної бази *Index Copernicus*; 0,7 авт. арк., особисто автору належить 0,35 авт. арк.).

5. Ballack E. Features of Economic Policy Coordination of Arab Countries-participants of Regional Integration Alignments. *Modern Science–Moderní věda*. Praha, Ceska republika, 2018, № 4, P.7-18. (Стаття належить до міжнародних наукометричних баз *Index Copernicus* та *Google Scholar*; 0,7 авт. арк.).

6. Ballack E. Conditions of Formation of Business Groups in the “Oil Monarchies” of the Arab Region. *Spirit-time*. Berlin, Germany, 2018, № 9, P.20-24 (Стаття належить до міжнародних наукометричних баз *LinkedInSlideShare*, *eLIBRARY.RU*, *Сервис Issuu*; 0,7 авт. арк.).

7. Ballack E. The Concept of Arab-Muslim Finance as a Component of Islamic Economic Model. *Бізнес-навігатор*, 2019, Випуск 1(50), С.17-22 (Стаття належить до міжнародної наукометричної бази *Index Copernicus*; 0,7 авт. арк.).

Розділ у колективній монографії:

8. Ступницький О., Баллак Е. Особливості макроекономічних стратегій країн ЛАД в умовах посилення глобалізаційних та інтеграційних процесів. *Strategic Management: Global Trends and National Peculiarities*. Collective monograph. State University of Jan Kochanowski, Poland: Publishing House «Baltija Publishing», 2019, С.199-219. (1,6 авт. арк., особисто автору належить 0,8 авт. арк.)

Опубліковані праці апробаційного характеру:

9. Баллак Е. Загальноекономічні та інституційні чинники розвитку

регіональної інтеграції країн-членів Ліги Арабських Держав (ЛАД). *Маркетинг та менеджмент у фокусі викликів нової економіки*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Ужгород, 26-28 квітня 2018 р.) Ужгород, 2018, С.183-186. (0,2 авт. арк.)

10. Баллак Е. Особливості взаємозв'язку внутрішніх і зовнішніх чинників економічного розвитку арабських країн. *Фінансове забезпечення розвитку економіки на національному та міжнародному рівнях*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 5 травня 2018 р.) Одеса, 2018, С.5-9. (0,2 авт. арк.)

11. Баллак Е. Арабські країни: гео економічні аспекти національних суверенітетів. *Модернізація та суспільний розвиток економіки держави та регіонів*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 25-26 травня 2018 р.). Київ, 2018, С.11-13. (0,2 авт. арк.)

12. Ballack E. Institutional Factors of Integration Interaction Between Member States of Integration Groups of the Arab Region. *The Modern Trends in the Development of Business Social Responsibility*: Papers of the International Scientific Conference (Lisbon, Portugal, June 29th 2018), Part I, 2018, P.16-19. (0,2 авт. арк.)

13. Баллак Е. Вплив регіональних інтеграційних угод на процеси модернізації економік країн арабського регіону. *Perspectives of science and education*: Papers of the 4th International scientific conference (Karlovy Vary, Czech Republic, September 28, 2018), Karlovy Vary, Czech Republic, 2018, P.139-144. (0,5 авт. арк.)

14. Баллак Е. Особливості розвитку комплементарних інститутів фінансування країн-учасниць Ліги арабських держав. *Modern Economic Research: Theory, Methodology, Strategy*: Papers of the International Scientific Conference (Kielce, September 28, 2018) Kielce, Poland, 2018, Part I, P.8-11. (0,2 авт. арк.)

15. Баллак Е. «Азіатський» інвестиційний вектор фінансової політики країн Перської Затоки. *Anti-Crisis Management: State, Region, Enterprise*: Papers of the II International Scientific Conference (Le Mans, November 23th, 2018) Le Mans, France, 2018, Part I, P. 16-18. (0,2 авт. арк.)

16. Баллак Е. Наслідки впливу «арабської весни» на інвестиційний клімат країн РСАДПЗ. *Science progress in European countries: new concepts and modern solution: Papers of the 7th International Scientific Conference* (Stuttgart, May 31, 2019) Stuttgart, Germany, P.69-74. (0,4 авт. арк.)

17. Баллак Е. Сучасні проблеми розвитку торговельно-економічних відносин України з країнами ЛАД. *Perspectives of science and education: Papers of the 11th International youth conference* (New York, August 2, 2019), New York, USA. 2019, P.16-21. (0,3 авт. арк.)

З М І С Т

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	15
ВСТУП	17
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ТА СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ І РЕГУЛЮВАННЯ МІЖНАРОДНИХ ІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ	28
1.1. Концепції нового регіоналізму у сучасних трактуваннях міжнародних інтеграційних процесів	28
1.2. Загальноекономічні та інституційні чинники розвитку регіональної інтеграції країн-членів ЛАД	49
1.3. Сучасні форми взаємодії арабських держав у контексті регіональних трансформаційних зрушень	75
Висновки до розділу 1	104
 РОЗДІЛ 2. МЕХАНІЗМ РЕГІОНАЛЬНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ КРАЇН- ЧЛЕНІВ ЛАД ТА ЛІБЕРАЛІЗАЦІЯ ЕКОНОМІЧНИХ ЗВ'ЯЗКІВ РЕГІОНУ	 108
2.1. Співвідношення торговельних стратегій та ресурсозабезпечення як чинник формування інтеграційного механізму країн-членів ЛАД	108
2.2. Комплементарні та альтернативні пріоритети арабських держав при укладанні інтеграційних угод в умовах торговельної лібералізації	126
2.3. Інтеграція фінансового сектору країн-членів ЛАД у контексті сучасної ісламської економічної моделі	153
Висновки до розділу 2	177

РОЗДІЛ 3. ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ФОРМУВАННЯ РЕГІОНАЛЬНОГО ІНТЕГРАЦІЙНОГО ПРОСТОРУ КРАЇН-ЧЛЕНІВ ЛАД	185
3.1.Стратегічні напрями регіональної інтеграційної взаємодії країн-членів ЛАД на двосторонньому та багатосторонньому рівнях .	185
3.2.Галузеві і регіональні можливості торговельно-економічних співробітництва України з країнами-членами ЛАД	199
Висновки до розділу 3	207
ВИСНОВКИ	213
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	225
ДОДАТКИ	252

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АБЕРА	Арабський банк економічного розвитку в Африці
АІЕСП	Арабський Інститут економічного і соціального планування
АЛЕКСО	Організація Арабської Ліги з питань освіти, науки та культури
АОСГР	Арабська організація сільськогосподарського розвитку
АОП	Арабська організація праці
АПС	Арабський поштовий союз
АРАБСАТ	Арабська організація зв'язку за допомогою супутників
АСЕ	Арабський союз електрозв'язку
АСЕМ	Азіатсько-європейський форум
АСКТЕП	Центр планування і управління освітою для арабських держав
АСМО	Організація арабських країн по стандартизації і метрології
АСР	Арабський спільний ринок
АФЕСР	Арабський фонд економічного і соціального розвитку
БКЛ	Близькосхідна комісія з лісівництва
БСПА	країни Близького Сходу та Північної Африки
БЦСКД	Близькосхідний центр з соціологічних і криміналістичних досліджень
ВАЗВТ	Велика арабська зона вільної торгівлі
ГАТС	Генеральна угода з торгівлі послугами
ГАТТ	Генеральна угода з торгівлі і тарифів
ГАФТА	Велика арабська зона вільної торгівлі
ЕКОВАС	Економічне співтовариство країн Західної Африки
ЄБРР	Європейський банк реконструкції та розвитку
ЄС	Європейський Союз
ЄФВС	Європейський фонд валютного співробітництва
ЄСЗВТ	Євро-середземноморська зона вільної торгівлі
ЗВТ	зона вільної торгівлі
КАКАС	Рада цивільної авіації арабських держав

КДЦ	Каїрський демографічний центр
КОМЕСА	Спільний ринок країн Східної та Південної Африки
ЛАД	Ліга арабських держав
МВФ	Міжнародний валютний фонд
МГЛК	міжнародні господарські логістичні комплекси
МЕРКОСУР	Спільний ринок країн Південної Америки
МРК	міжнародна регуляторна кооперація
МС	митний союз
МТК	міжнародні транспортні коридори
НАФТА	Північноамериканська зона вільної торгівлі
НДДКР	науково-дослідні та дослідно-конструкторські роботи
НЕКАП	Близькосхідна комісія із сільськогосподарського планування
ТАФТА	Трансатлантична зона вільної торгівлі
ОЕСР	Організація економічного співробітництва та розвитку
ПДЕ	поновлювані джерела енергії
ПП	прямі іноземні інвестиції
РІУ	регіональне інтеграційне угруповання
РНС	режим найбільшого сприяння
РСАДПЗ	Рада співробітництва арабських держав Перської затоки
РТУ	регіональні торговельні угоди
САМ	Союз арабського Магрибу
САС	Східноафриканське співтовариство
СОТ	Світова організація торгівлі
СОТ+, СОТ-Х	поглиблені та розширені екстенсивні зони вільної торгівлі
ЦСЄ	регіон Центральної та Східної Європи
ЮНСІТРАЛ	Комісія ООН із права міжнародної торгівлі

ВСТУП

Актуальність теми. На початку XXI сторіччя одним з основних чинників процесу трансформації світової економіки є глобалізація інтеграційних процесів. Крім того, в умовах двоаспектності процесу глобалізації (глокалізації) відбуваються не лише удосконалення концепцій та стратегій інтеграції у просторі та часі, а й їх переформатування, раціональна диверсифікація джерел і оптимізація напрямів в цілому. Рушійними силами формування сучасних регіональних інтеграційних угруповань (PIU) є виробничої мережі із швидким зростанням номенклатури і різноманіття продуктів і послуг, вузлові міжнародні мультимодальні фінансові центри на перетині міжнародних товаропотоків, «епіцентри адаптації» складних технологій управління інтегрованими ланцюгами постачання з метою зменшення ризиків і мінімізації витрат. Сьогодні, з одного боку, системність формування інтеграційних об'єднань у межах країн-членів Ліги арабських держав (ЛАД) передбачає принципи раціоналізму, структурності, комплексності, балансу інтересів суб'єктів світового ринку, а використання арабськими країнами переваг регуляторної кооперації на основі участі у міжнародних галузевих економічних союзах, міжрегіональних угрупованнях, мегарегіональних об'єднаннях – це шанс реалізувати якісну зміну у формах економічної інтеграції. З іншого – умови пов'язані із тим, продемонструвати країнам ЛАД сталі темпи економічного зростання або ж залишатися на периферії світового господарства залежить від вибору – продовження участі у мережах висхідних сировинних товарів чи інтеграція у глобальні, регіональні та двосторонні ланцюги створення доданої вартості. У цьому контексті проблема інноваційного розвитку країн ЛАД стає ще більш значимою з огляду на необхідність подальшого поглиблення їх регіональної інтеграційної взаємодії, повномасштабного включення до світової постіндустріальної інфраструктури. Викладене зумовлює актуальність теми дисертаційного дослідження.

Загальнотеоретичні основи інтеграції досліджувалися такими зарубіжними науковцями, як Дж. Вайнер, Дж. Х. Дайєр, Р. Ланглуа, Дж. Мід, К. Ріхтер, П.

Робертсон, Х. Сінгх та ін., а також вітчизняними вченими – О. Булатовою, В. Вергуном, А. Гальчинським, В. Гейцем, М. Дудченком, Р. Заблоцькою, Л. Кістерським, А. Поручником, О. Рогачем, А. Румянцевим, О. Ступницьким, А. Філіпенко, В. Чужиковим, О. Шнирковим. Серед авторів, які розглядають конкретні питання діяльності РІУ арабських країн можна виділити В. Волкова, І. Іваненка, Ю. Макогона, Т. Орехову, О. Підчосу, Н. Резнікову, В. Саприкіна, В. Шведа.

Водночас потребують подальших досліджень сучасні форми взаємодії арабських держав у контексті регіональних трансформаційних зрушень, комплементарні та альтернативні пріоритети арабських держав при укладанні інтеграційних угод. Також потребують удосконалення підходи до порівняльного оцінювання особливостей взаємозв'язку експортних стратегій та ресурсозабезпечення країн-членів ЛАД в умовах зростання ролі інституційних чинників у формуванні РІУ. Крім того, сучасний розвиток зовнішньоекономічних зв'язків України потребує подальших досліджень галузевих і регіональних можливостей торговельно-економічного співробітництва України з країнами-членами ЛАД.

Зв'язок роботи із науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано на кафедрі міжнародного бізнесу в рамках комплексної науково-дослідної теми Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка «Україна в міжнародних інтеграційних процесах» (Державний реєстраційний номер 11БФ048-01) та «Асоціація як новий формат співробітництва України з ЄС: політичний, правовий, економічний та інформаційний аспекти» (Державний реєстраційний номер 16БФ048-01), які є складовими комплексної наукової програми Київського національного університету імені Тараса Шевченка «Модернізація суспільного розвитку України в умовах світових процесів глобалізації». Основний особистий внесок автора у дослідження даної теми полягає в аналізі сучасних чинників, особливостей і пріоритетів регіональної інтеграції країн-членів ЛАД в умовах нових глобалізаційних викликів.

Мета та завдання дослідження. *Метою* дисертаційної роботи є дослідження сучасного механізму регіональної інтеграції держав регіону Близького Сходу і Північної Африки (БСПА) загалом і країн-членів ЛАД, зокрема, а також стратегічних напрямів їх інтеграційної взаємодії на двосторонньому та багатосторонньому рівнях в умовах глобальної лібералізації економічних зв'язків. Досягнення поставленої мети передбачає реалізацію наступних завдань:

- проаналізувати концептуальні підходи різних шкіл неорегіоналізму щодо сучасних трактувань міжнародних інтеграційних процесів та методологічну основу дослідження критеріїв її формування і генези шляхом поєднання аналітичних та ймовірнісних моделей;

- дослідити та класифікувати рушійні сили розвитку регіональної і трансрегіональної інтеграції як процесів створення численних мережевих відносин між суб'єктами РІУ на основі ступеню впливу загально-економічних та інституційних чинників на трансформацію інтеграційно-орієнтованих напрямів співробітництва країн ЛАД;

- виявити та проаналізувати сучасні форми взаємодії арабських держав шляхом створення «платформ» досягнення конкурентних переваг у контексті регіональних трансформаційних зрушень і особливостей функціонування «зон синхронізації» спільних економічних політик;

- дослідити сучасний етап формування інтеграційного механізму країн ЛАД на основі рівнів співвідношення торговельних стратегій та ресурсозабезпечення і взаємозв'язку між динамікою міждержавних матеріальних потоків і глобальним позиціонуванням транснаціональних компаній;

- систематизувати комплементарні та альтернативні пріоритети країн ЛАД при укладанні інтеграційних угод у межах механізму їх регіональної інтеграції, форми реалізації моделей «різношвидкісної» інтеграції та інтеграційні схеми з різними інституційними структурами;

- оцінити вплив ендегенних факторів на рівень «уразливості» національних фінансових ринків країн ЛАД та чинники коригування їх стратегій «м'якої»

інтеграції у рамках сучасної ісламської фінансово-економічної моделі;

- визначити та оцінити інституційні чинники адаптації національних фінансових систем до умов регіональних фінансових захисних механізмів шляхом гармонізації законодавств країн ЛАД і формування загальних «правил гри» на ринках капіталів;

- дослідити основні тенденції та критерії ефективності процесу фінансової інтеграції країн ЛАД, що дозволить структурувати як поточні, так і перспективні проблемні аспекти та обмеження на шляху інтеграційного співробітництва;

- розкрити особливості та стратегічні напрями процесу поетапної і поступової інтеграції регіональної інтеграційної взаємодії країн ЛАД на двосторонньому та багатосторонньому рівнях;

- запропонувати напрями та форми галузевого і регіонального торговельно-економічного співробітництва України з країнами ЛАД та розробити аналітичну модель оцінювання потенційного зростання експорту з України до країн ЛАД та з цих країн до України з використанням апарату кластерного аналізу системи згрупованих кількісних показників.

Об'єктом дослідження є сучасні регіональні інтеграційні угруповання у світовій системі міжнародних економічних відносин.

Предметом дослідження є регіональна економічна інтеграція країн ЛАД, механізм та напрями її подальшого розвитку і адаптації до умов глобальної торговельної лібералізації.

Методи дослідження. Для досягнення мети та розв'язання завдань дисертаційної роботи було використано низку загальнонаукових та спеціальних методів наукового, теоретичного й емпіричного дослідження: діалектичний, історико-логічний, і системно-структурний методи (підрозділи 1.1, 1.2, 2.2); аналізу та синтезу (підрозділи 1.2, 2.1, 2.3); системного узагальнення (підрозділи 1.3, 2.1.); класифікації і систематизації (підрозділи 2.1-2.3); статистичний та експертних оцінок і прогнозів (підрозділи 1.2, 2.1, 3.1); порівняльного аналізу (підрозділи 2.1-2.3, 3.2); екстраполяції (підрозділи. 3.1, 3.2).

Інформаційною базою дисертації слугували наукові праці вітчизняних і

зарубіжних учених, офіційні статистико-аналітичні матеріали та експертні оцінки міжнародних інститутів (ЮНКТАД, ООН, ОЕСР, СОТ, МВФ, Світовий банк) і організацій (ОПЕК, Арабський валютний фонд, ЛАД, САМ, РСАДПЗ, Арабський фонд економічного і соціального розвитку), ресурси Інтернет, результати власних досліджень автора.

Наукова новизна отриманих результатів полягає у поглибленому системно-науковому аналізі теоретико-методологічних засад регіональної економічної інтеграції, виявленні її особливостей у країнах ЛАД, обґрунтуванні пріоритетів розвитку торговельного співробітництва України з державами арабського регіону. Основні наукові результати, що визначають ступінь і характер новизни дослідження, отримані особисто автором полягають у наступному:

уперше:

- обґрунтовано авторський підхід щодо оцінки ступеню ефективності трьохвекторної моделі формування інтеграційного механізму РІУ ЛАД (країни РСАДПЗ; держави із відносно диверсифікованою економікою, середніми гармонізованими економічними інтересами – Єгипет, Сирія, Ірак, Ліван, Йорданія, Марокко, Туніс і Алжир; країни із низькими інтеграційними потенціалами та варіативними цілями – Ємен, Судан, Сомалі, Мавританія), що надало можливість визначити, по-перше, основні «зони синхронізації» спільних політик; інтеграційно-орієнтовані напрями співробітництва; алгоритми стратегій інтеграційного розвитку («цілі-завдання-інструменти»); умови використання нетрадиційних інтеграційних схем і форм з різними інституційними механізмами; по-друге, детермінанти спільних зусиль країн-партнерів інтеграції, які спеціалізуються у окремих економічних сферах альянсу (специфічні активи, процедури спільного використання комплементарних ресурсів і можливостей «інститутів колаборації», міжорганізаційна взаємодія); по-третє, синергетичні зв'язки для забезпечення більшої узгодженості у сфері торговельної політики і «балансу пріоритетів» країн ЛАД при розробці заходів інтеграційної взаємодії та виникненні об'єднань так званого неінтеграційного типу; по-четверте, вплив

чинника підвищення конкурентоспроможності економік регіону на темпи експортної диверсифікації є опосередкований, оскільки спостерігається низький рівень кореляції між державними інвестиціями і темпами зростання ненафтових секторів економіки. На основі систематизації низки ендогенних чинників, що уповільнюють процес інтеграції країн ЛАД (етатизм розвитку економіки, теоцентричний спосіб життя держав регіону, значний вплив політичних чинників на кон'юнктуру арабських ринків, неякісні інституції і неопатримоніалізм, ефекти монокультурної аграрно-сировинної спеціалізації) доведено, що сьогодні у визначальну стратегію перетворюється так звана «вузька» інтеграція, що здійснюється шляхом укладення двосторонніх РТУ між країнами ЛАД у межах зон вільної торгівлі, з перевагою «азіатської» моделі («вибір маневру» для кожної країни-партнера, на противагу «західній» моделі, заснованій на жорсткій інституційній структурі і обов'язковості виконання рішень);

- розроблено аналітичну модель оцінювання потенційного зростання експорту з України до країн ЛАД та з цих країн до України з використанням апарату кластерного аналізу системи згрупованих кількісних показників. Особливістю цієї моделі, на відміну від існуючих, є те, що потенціал зростання експорту та імпорту країн ЛАД у зовнішньоторговельних відносинах з Україною визначається з врахуванням еталонних значень показників кластеру, до якого належить відповідна країна. Застосування розробленої моделі дозволяє кількісно оцінити нереалізований експортно-імпортний потенціал України по відношенню до країн ЛАД на основі припущення, що кожна з досліджених країн ЛАД досягне максимального значення питомої ваги імпорту з України та експорту до України, фактично досягнутого країною-лідером відповідного кластеру за критерієм інтенсивності зовнішньоторгівельних потоків з Україною. Використання вказаних кількісних оцінок сприятиме формуванню селективної стратегії інтеграційної взаємодії України з країнами ЛАД;

удосконалено:

- концептуальні засади дослідження новітніх теорій неорегіоналізму на

основі теорії самоорганізації нелінійних систем у контексті еволюції організаційних форм інтеграції (періодизація) і моделювання її динаміки (інтеграційні цикли і гіпотези індивідуальної поведінки) від існуючого урівноваженого стану до нових квазіурівноважних структур. Виділено детермінанти стійкості різного роду РІУ відповідно до, з одного боку, стратегій, що реалізуються їх учасниками, та рівня мети інтеграції, що може породжувати суперечливі процеси накопичення умов стагнації та дезінтеграції; з іншого – відповідного «генотипу» специфічної інфраструктури, інститути якої «кoeволюціонують» відповідно до певної структури торговельно-економічних та політичних зв'язків, впливають на рівень «закритості» інтегрованого економічного простору.

- трактування термінів «ступінь інтегрованості» і «рівень інтегрованості» в умовах дуальної єдності інтеграції (універсалізації та фрагментації) відповідно до РІУ країн-членів ЛАД. Доведено, що їх використання залежить від визначення: групи індикативних показників-орієнтирів у діяльності країн-учасниць РІУ; рівня торговельно-економічних відносин між групою домінуючих країн та периферією РІУ («двополярне зонування»); витрат, пов'язаних із подоланням диференціації національних систем регулювання економічної активності (нова сфера конкурентних переваг); співвідношення між розвитком комплементарних інститутів та можливостями делегування (трансферту) економічного суверенітету; масштабу вторинного «ефекту привабливості» (перехід інтеграції від торговельного до монетарно-валютного союзу та спільних фіскальних політик); інтенсивності та ієрархії дії чинників міжнародного впливу (економічних і позаекономічних).

- принципи та підходи до суті, ролі й функцій РІУ та особливостей їх здійснення у країнах ЛАД (форма інтергавернменталізму). Аргументовано, що, з одного боку, селективне застосування нетарифних форм регулювання у РІУ (спеціальні, «парасолькові», формальні) і відмова від виконання вимог до кумуляції у торгівлі (повна, двостороння, діагональна) в умовах її багатосторонньої лібералізації є наразі вагомою причиною розбіжностей,

протиріч і конфліктів на рівні угруповання. З іншого – ускладнення виконання РТУ пов'язано із використанням у національній фінансовій політиці арабських країн чотирьох типів монетарних вимірів взаємозалежності («американського», «гонконгського», «китайського», «усередненого») для пошуку оптимального співвідношення між рівнем стабільності валютного курсу і конфігурацією лібералізованих фінансових ринків. Доведено, що це сприяє заміщенню ліберальної дерегуляції країн ЛАД (навіть за умов збереження цілої низки міжнародних регулятивних інституцій) так званою селективною ререгуляцією, що посилює невизначеність регіонального інтеграційного процесу та «політичну» орієнтацію РТУ (і навіть створення політично інтегрованих РТУ), забезпечуючи імпульс для розвитку інтеграційного неопротекціонізму;

набули подальшого розвитку:

- наукове обґрунтування механізму регіональної економічної інтеграції і його особливостей. Цей механізм являє собою логічно субординовану структурно-функціональну підсистему статичних («створення торгівлі» і «відхилення торгівлі») та динамічних (множинних і комунітарних) ефектів, елементи якої тісно взаємодіють. Виявлено, що його особливості визначаються, по-перше, організаційно-функціональними ознаками «юрисдикційності» (регіональні або міжрегіональні інтеграційні співтовариства, секторальні економічні союзи, міжнародні урядові наднаціональні організації координуючого типу, мегарегіональні торговельні альянси); по-друге, різношвидкісним та нерівномірним розвитком національних інститутів, що пов'язано із окремими суперечливими проектами «раціонального вибору» та статичними угодами про регіональну кооперацію; по-третє, відмінностями національних геоекономічних і геополітичних інтересів і «розривами» у стратегічних орієнтирах партнерів, взаємними (симетричними) вигодами і витратами (вищі, середні або альтернативні) координації національних економічних політик країн РІУ;

- трактування, систематизація і класифікація комплементарних (створення спільного ринку, валютного союзу/валютного простору з єдиною грошовою одиницею, міжнародного транспортного хабу, лібералізація руху робочої сили,

технологічне співробітництво) та альтернативних (співробітництво у військово-технічній та екологічній сферах, електроенергетики та водопостачання) пріоритетів інтеграції у арабському регіоні. Доведено, що в умовах відсутності інституціоналізованого наднаціонального органу в РІУ ЛАД перспективними напрямками інтеграційної взаємодії у середньостроковій перспективі є, по-перше, спільна діяльність країн ЛАД, які інтегрують цілі сталого розвитку до власних середньо- і довгострокових стратегій, із міжнародними інституціями (Світовий Банк, підрозділи ООН) у секторах захисту державності і довкілля, по-друге, спільна кооперація у сферах імпортозаміщення, продовольчої незалежності та боротьби з кліматичними змінами;

- система показників оцінки «рівня однорідності» фінансових секторів країн ЛАД з позицій теорій світового фінансового ринку і міжнародної торгівлі. Автором запропоновані якісні показники в умовах поширення геополітики «фінансової відкритості» (міжнародний індекс Чінн-Іто) та динаміки економічних показників (сальдо бюджету, композитний індекс впливу валютного ринку, індекс якості державної політики і розвитку державних інститутів, реальні темпи зростання ВВП і темпи зростання ВВП на душу населення) – волатильність потоків капіталу, гнучкість валютного курсу і валютних режимів, рівень макроекономічної конвергенції. Визначено, що значення їх позитивної кореляції свідчать про перехід країн ЛАД до більш стриманої бюджетної та кредитно-грошової політики в умовах прискорення фінансової інтеграції і зростання трансрегіонального нагляду, контролю та моніторингу валютної політики країн ЛАД з боку міжнародних організацій;

- пропозиції щодо галузевих і регіональних можливостей торговельно-економічного співробітництва України з країнами-членами ЛАД, адаптації і поступової інтеграції України до регіональних ринків арабських держав, полягають у наступному двоетапному процесі: на першому етапі – активне державне сприяння використанню можливостей преференційних режимів індустріальних зон, зон вільної торгівлі у країнах ЛАД та участі українських компаній у тендерах, що проходять на їх територіях (з оцінкою зовнішніх детермінантів міжнародної конкурентоспроможності вітчизняних товарів і

компаній – індекс виявлених порівняльних переваг, RCA); на другому – створення міжурядових комісій з питань торговельно-економічного співробітництва з метою посилення гарантій комерційної діяльності вітчизняних експортерів на ринках країн ЛАД (стандарти якості та управління виробництвом і збутом).

Практичне значення отриманих результатів. Результати дослідження використано у практичній діяльності Інституту міжнародного ділового співробітництва – положення та рекомендації щодо розвитку співробітництва України з країнами ЛАД, пов’язані із з використанням сценарного підходу як ефективного інструменту виявлення стратегічних напрямів регіональної інтеграційної взаємодії арабських країн на основі розробленої аспірантом аналітичної моделі оцінювання потенційного зростання експорту (довідка № 03 від 12.02.2020); фірми «УкрАгроКонсалт» – коротко- і середньострокові прогнози щодо динаміки кон’юнктури та розвитку українського товарного ринку сільгосппродукції на шляху його адаптації до міжнародних стандартів та стандартів країн ЛАД (довідка № 38/2/19 від 09.10.2019). Окремі положення дисертації застосовуються у навчальному процесі на кафедрі міжнародного бізнесу Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка (довідка № 048-279 від 22.10.2019).

Особистий внесок здобувача. Дисертаційне дослідження є одноосібно виконаною науковою працею, усі наукові результати, викладені у дисертації та винесені на захист, автор здобув особисто. Із написаних у співавторстві робіт використовуються лише ті результати, що були отримані автором.

Апробація результатів дослідження. Основні наукові положення, результати та висновки дисертаційного дослідження обговорені та схвалені на засіданнях кафедри міжнародного бізнесу Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка, а також апробовано на 9 міжнародних і всеукраїнських наукових конференціях, зокрема: Міжнародній науково-практичній конференції «Маркетинг та менеджмент у фокусі викликів нової економіки» (м. Ужгород, 26-28 квітня 2018 р.), Всеукраїнській науково-практичній конференції «Фінансове забезпечення

розвитку економіки на національному та міжнародному рівнях» (м. Одеса, 5 травня 2018 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Модернізація та суспільний розвиток економіки держави та регіонів» (м. Київ, 25-26 травня 2018 р.), Міжнародній науковій конференції «The Modern Trends in the Development of Business Social Responsibility» (м. Ліссабон, Португалія, 29 червня 2018 р.), IV Міжнародній науково-практичній конференції «Perspectives of science and education» (м. Карлові Вари, Чехія, 28 вересня 2018 р.), Міжнародній науковій конференції «Modern Economic Research: Theory, Methodology, Strategy» (м. Кельце, Польща, 28 вересня 2018 р.), II Міжнародній науковій конференції «Anti-Crisis Management: State, Region, Enterprise» (м. ЛаМанс, Франція, 23 листопада 2018 р.), VII Міжнародній науковій конференції «Science progress in European countries: new concepts and modern solutions» (м. Штуттгард, Німеччина, 31 травня 2019 р.), XI Міжнародній науково-практичній конференції «Perspectives of Science and Education» (м. Нью Йорк, США, 2 серпня 2019 р.).

Публікації результатів дослідження. Основні результати дисертаційного дослідження опубліковано у 17 наукових працях (загальний обсяг 7,95 авт. арк.), з них 7 статей у провідних фахових виданнях, які включені до міжнародних наукометричних баз, 1 розділ у колективній монографії, 9 у матеріалах і тезах конференцій.

Структура та зміст дисертації. Робота складається з анотацій, переліку умовних скорочень, вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел і додатків. Основний текст дисертації викладено на 208 сторінках, вона містить 15 додатків, розміщених на 38 сторінках. Список використаних джерел включає 262 найменування і викладено на 27 сторінках.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ТА СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ І РЕГУЛЮВАННЯ МІЖНАРОДНИХ ІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

1.1. Концепції нового регіоналізму у сучасних трактуваннях міжнародних інтеграційних процесів

Результат розвитку сучасних світових інтеграційних процесів знаходить свій вираз у понятті «інтегрована система», для визначення якої вживають такі терміни, як організованість, структурність, пов'язаність, кожний з яких характеризує окремі сторони системного стану інтегрованості. У свою чергу, терміни «ступінь інтеграції», «ступінь інтегрованості» або «рівень інтегрованості» застосовуються у зв'язку із практикою шкали оцінки ступеню або рівня інтеграції із урахуванням аналізу і прогнозу реальних і потенційних критеріїв, форм прояву притягіння (інтеграція) або відштовхування (деінтеграція). В умовах прискорення глобалізаційних процесів у світовій економіці регіональні інтеграційні угруповання (РІУ) різних типів, що створюють об'єктивні можливості для формування і використання різноманітних переваг «економіки масштабу», перетворюються у ефективні і реальні суб'єкти міжнародних економічних відносин, на відміну від національних держав.

Вони різняться за глибиною і характером обраних інтеграційних стратегій, інституційним устроєм, сферами і масштабами діяльності, кількістю держав-членів. Сьогодні найбільш інтенсивно інтеграційні процеси розвиваються у країнах ЄС і НАФТА, їх прискорена динаміка спостерігається у Азіатсько-Тихоокеанському регіоні, а щодо більшості регіонів Латинської Америки, Південної Азії, Північної Африки, Близького і Середнього Сходу, то для них регіональне співробітництво до цього часу не набуло достатньої ефективності, хоча загальноновизнаним є факт, що країни, які не використовують величезний потенціал інтеграції у своїх економічних стратегіях, не здатні адекватно реагувати на виклики сучасної глобальної конкуренції.

Дослідженню глобальних проблем інтеграції присвячені праці таких вчених як Е. Хаас [1], А. Хосни [2], Р. Фіорентіні [3], Г. Джагер [4]. Серед українських

вчених Д. Лук'яненко інтерпретував глобальну інтеграцію як можливий результат еволюції стадій інтеграційного процесу [5]. А. Філіпенко глибоко аналізував трансформацію концепцій міжнародної економічної інтеграції на початку XXI століття [6; 7, с. 13-26]. О. Алейнікова досліджувала міжнародну економічну інтеграцію як процес наднаціонального регулювання сфери економічних відносин [8]. Розробки С. Радзієвської [9], Ю. Пахомова [10], Н. Резнікової [11] містять погляди на міжнародну інтеграцію як на об'єктивний процес, що базується на міжнародному поділі праці, відбувається у контексті глобалізації і сприяє трансформації національних економік у об'єднання регіональних міжнародних угруповань. Проте, незважаючи на значний науковий доробок зі зазначеної проблематики, модифікація форм як регіональної, так інтеграційної співпраці країн, що супроводжує третю хвилю глобалізації, сприяла появі концепції нового регіоналізму як видозміни у поглядах класичних шкіл дослідження світових інтеграційних процесів, що вимагає їх подальшого наукового вивчення та аналізу.

Поглиблення досліджень еволюції організаційних форм та інституційних змін інтеграційних процесів пов'язане з удосконаленням інструментарію моделювання динаміки економічних систем від існуючого урівноваженого стану до нових квазіурівноважних структур. При цьому теорія самоорганізації нелінійних систем є формальним апаратом опису неурівноважених і незворотніх еволюційних процесів. Інтеграційні об'єднання як самоорганізовані, упорядковані і конкурентні системи із власними важливими складовими є результатом остаточного відбору країн-учасників і домінуючої технології взаємовідносин, що виступає у формі нової техніко-економічної парадигми. Країни-члени РІУ, у свою чергу, як група економічних агентів, мають єдиний генотип, навколо кожної з яких формується специфічна інфраструктура, інститути якої «коеволюціонують» відповідно до певної структури торговельно-економічних та політичних зв'язків.

Сутнісний аналіз інтеграції має на увазі використання трьох її основних характеристик (підходів): а) процесний підхід – інтеграція як процес (об'єм та

інтенсивність взаємозв'язків між елементами у складі цілого); б) структурно-функціональний підхід – інтеграція як стан і як результат (особливості побудови цілісних інтегрованих структур); в) змістовний підхід – інтеграція як механізм (характер взаємодії частин у складі цілого і забезпечення розвитку системи в цілому). Системний аналіз інтеграції передбачає класифікацію за: змістом, що є предметом взаємозв'язку; основними формами; типами та інтенсивністю процесів, що відбуваються; характером, напрямом дії і протидії; ступенем цілісності організаційної системи.

Терміни «ступінь інтегрованості» або «рівень інтегрованості» застосовуються також у зв'язку із аналізом проблем та протиріч, що виникають у РГУ під впливом глобалізаційних процесів сучасного господарства.

Таблиця 1.1

Протиріччя глобалізації у структурі проблемних блоків

<i>Проблеми глобалізації</i>	<i>Протиріччя глобалізації</i>
1.Свобода (нерегульованість світових фінансових ринків)	Матеріальність активів – нематеріальність прав на активи
2.Новий характер світової конкуренції	Залежність – відособленність Конкуренція – кооперація Ринкові чинники – неринкові чинники
3.Посилення майнової нерівності у середині країни	Людина як споживач – людина як найманий робітник Ринкові чинники – неринкові чинники
4.Зростання диференціації в рівнях розвитку національних економік	Залежність – відособленність Людина як споживач – людина як найманий робітник
5.Розвиток процесів регіоналізації та локалізації	Залежність – відособленність Конкуренція – кооперація Регулювання – дерегулювання
6.Трансформація функцій держави	Залежність – відособленність Конкуренція регулювання – кооперація дерегулювання

Джерело: [12]

Сучасні підходи до дослідження економічної інтеграції базуються на положеннях синергетичної теорії злиттів і поглинань, альтернативних їй агентській теорії вільних потоків коштів і теорії гордині Р. Ролла (диференціація інтересів різних груп, що беруть участь в управлінні інтегрованим формуванням) [13] та теорії трансакційних витрат, яка використовує метод

порівняльної контрактації. Р. Коуз уперше визначив, що розмір організації (фірми) в умовах ринкового обміну визначається мінімізацією трансакційних витрат у порівнянні із середніми ринковими витратами. Він, зокрема, обґрунтував тезу, що «фірма прагне до розширення доти, поки витрати за додатковими трансакціями у рамках фірми не стануть рівними витратам виконання тих самих трансакцій за рахунок коштів обміну на відкритому ринку або ж витратам по заснуванню (організації) іншої фірми» [14, с. 53].

Згідно теорії економічних організацій, основними представниками якої є Ф. Найт, А. Алчіан, Г. Демсец, О. Вільямсон, К. Менар, фірма також розглядається крізь призму трансакційного підходу, як мережа контрактів (угод), система обробки і передачі інформації, структура по забезпеченню економічної влади та контролю над об'єктами власності. Так, О. Вільямсон, базуючись на концепції Р. Коуза про скорочення трансакційних витрат усередині господарюючого суб'єкта, у якості найбільш важливого інтеграційного параметра при порівняльній їхній оцінці, обґрунтував ступінь специфічності активів, якими є фізичні активи, людський капітал і так звані цільові активи (торговельні марки та технологічна взаємозалежність) [15, р. 278-284]. Згідно його концепції, переваги інтеграції пов'язані з гармонізацією інтересів, зменшенням ризику, істотною економією за рахунок розширення бази інформаційних потоків.

Активне використання нових мережевих форм інтеграції господарюючих суб'єктів на порозі шостого технологічного укладу визначає рівень конкурентоспроможності та інноваційності учасників мережі за рахунок управління позитивними синергетичними ефектами, участі міжнародних інститутів підтримки економічного розвитку. Як адекватний спосіб гнучкої інтеграції учасників РІУ, сучасні мережі (у т. ч. територіально локалізовані) поєднують переваги ієрархічних і ринкових структур для скорочення трансакційних витрат, обґрунтування вибору найбільш адекватних форм міжорганізаційних взаємодій і підвищення ефективності їх функціонування. Особлива увага характеристикам і властивостям мережевих форм інтеграції

господарюючих суб'єктів приділяється у дослідженнях так званої організаційної інерції (Й. Сюдов, Г. Шрейєрг і Й. Кох), мережевих взаємозалежностей під кутом зору розмежування майнової інтеграції (ownership integration) та інтеграції з метою координації (coordination integration) неокласиків П. Робертсона, Р. Ланглуа, К. Ріхтера, конкурентних переваг міжорганізаційних об'єднань на макро, мікроекономічному і регіональному рівнях в умовах постіндустріальної інформаційної економіки (Дж. Х. Дайєр і Х. Сінгх).

Теорія прав власності, прихильниками якої є Й. Барцель, Л. де Алеси, Р. Познер, С. Пейович, Е. Ф'юроботн, О. Харт, С. Гроссман, розширює можливості аналізу інтеграційних процесів, причому головна теза заснована на наступному фундаментальному положенні: структура прав власності визначає розподіл і використання ресурсів.

У загальній теорії економічної інтеграції визначилися три методологічні дилеми, або дихотомії: статика – динаміка; теоретичний (дедуктивний) підхід – емпіричний (індуктивний) підхід; методологічний індивідуалізм – методологічний холізм. На перетині цих дилем з'явилася проблема визначення змін процесу інтеграції, які, з одного боку, мають власну періодизацію, характеризуються емпіричністю та відповідними агрегованими показниками, з іншого – пов'язані із створенням теорій динаміки інтеграційних циклів і гіпотезами індивідуальної поведінки. Загалом, міжнародна економічна інтеграція розглядається у контексті трьох теорій: чистої, митної та монетарної [16, с. 54].

Структурні елементи чистої (абсолютної) теорії використовувались ще у концепціях фізіократів, у меркантилізмі, а сьогодні у наукових розробках неокласиків у контексті переваг зовнішньої торгівлі, особливо при формуванні регіональних торговельно-економічних об'єднань, мегарегіональних угруповань і міжрегіональних союзів. Чиста теорія інтеграції чітко визначила базисні передумови виникнення і розвитку інтеграційних процесів, сформулювала принцип «оптимальної поведінки», який припускав, що переваги індивідів це величини задані, як і обсяги існуючих ресурсів. При цьому, незалежно від стану

відносної рівноваги економісти скоріше усвідомлювали проблему динаміки, ніж вирішували її [17, р. 166-182].

Гене́за митної теорії, від концепції Вінера-Міда, що об'єктивно обґрунтовувала і пояснювала необхідність інтеграції через її первинні форми – преференційні зони, зони вільної торгівлі, митні союзи, – до сучасних теорій «обґрунтованого протекціонізму» з розширеним трактуванням міжнародних інтеграційних процесів, свідчить про багатовекторність прояву заходів поліпшення співвідношення між експортом та імпортом, ефективного використання внутрішніх ресурсів на мікро- та макрорівнях. Однак, поглиблення та диверсифікація економічної глобалізації, особливо за рахунок фінансово-інвестиційних та виробничо-технологічних аспектів, формування глобальних мереж (вартісних, продуктових, інноваційних, корпоративних, збутових, регуляторних та ін.) внесли зміни у інституційну та ресурсну складові глобальної економічної інтеграції. Тому сучасна митна теорія потребує врахування таких чинників як модифікація механізмів здійснення економічних трансакцій на глобальних ринках, структурна взаємозалежність провідних суб'єктів (акторів) інтеграційних угруповань, цілісність (планетарність) інтеграції, що заснована на якісній гомогенності [18, р.3].

Монетарна теорія міжнародних економічних відносин, що тлумачить монетарну інтеграцію на рівні валютного союзу регіонального і глобального масштабів, базується на вченні про обмінний (валютний) курс, платіжний баланс і міжнародні фінансові ринки та пояснює взаємозв'язок макроекономічних величин, що мають грошовий вимір. Однак, як і митна теорія, сучасні монетарні концепції потребують суттєвого перегляду у зв'язку із новими тенденціями та особливостями інтеграційних процесів у банківській сфері, розвитком глобальної фінансової архітектури, формуванням світового монетарного союзу та пропозиціями щодо заснування «світового центрального банку» з єдиною валютою (із залученням до союзу крім ЄС, США, Англії та Японії також Південної Кореї, Бразилії, Нової Зеландії, Китаю та Індії) [3, р.164-168].

Водночас всі три теорії включають в себе чотири рівні: глобальний,

регіональний, національний та рівень фірми (ТНК) [4, р. 180-187]. Зважаючи на неможливість у одному розділі розглянути усі складові такого підходу до міжнародних інтеграційних процесів, обмежимося короткою характеристикою нових складових, а саме: регіонального та рівня фірми.

Регіональні інтеграційні угруповання (РІУ) різних типів – це спільність, яка створює об'єктивні можливості для формування адекватних часу великих політико-економічних утворень, використання різноманітних переваг, перетворюючись у ефективні і реальні суб'єкти міжнародних економічних відносин, на відміну від національних держав. Вони різняться за глибиною і характером обраних інтеграційних стратегій, інституційним устроєм, сферами і масштабами діяльності, кількістю держав-членів. Використовуються також непрямі показники інтенсивності розвитку інтеграції РІУ: інтеграція на мікрорівні (фірми); динаміка міжфірмової кооперації; зміни у системі національного державного управління.

До основних чинників, що сприяють економічній інтеграції на рівні фірми належать: ефект масштабу виробництва; можливості збільшення видатків на НДДКР і взаємний обмін технологіями; концентрація каналів збуту і використання трансферних цін (у першу чергу у галузях, де фінансові умови й податки покращують відрізняються); одержання державних замовлень; скорочення логістичних витрат за рахунок внутрішньофірмового розподілу перевезень і використання переваг місця розташування підприємств (так, наприклад, у Північній і Центральній Європі налагоджено виробництво складних електронних компонентів, а у Південній здійснюється їх монтаж за рахунок більш низької вартості праці).

Інтеграція на мікрорівні (рівень ринку, галузі, ланцюга створення цінності) передбачає встановлення довгострокових відносин між підприємствами (юридичними особами), які забезпечують єдність стратегічних цілей розвитку компаній-партнерів шляхом погодженого використання спільних ресурсів, розробки єдиних цілей і стратегій розвитку. Інтегрована корпоративна структура розглядається не стільки як окрема компанія, скільки як система взаємодії

господарюючих суб'єктів. Теорії прав власності Р. Коуза [19], суспільного вибору Д. Б'юкенена [20], трансакційних витрат, а також теорія агентських відносин [21; 22; 23] є основними складовими неінституціонального підходу у дослідженні інтеграційних процесів у контексті трактувань стимулів до інтеграції і пояснення феномена виникнення інтегрованої структури фірми.

Інтеграційні стратегії фірми є частиною стратегій розвитку й мають місце як у стратегіях інтенсивного («м'які» форми інтеграції), так і екстенсивного («тверді» форми інтеграції через злиття і поглинання) розвитку. У сучасних умовах існують три базові форми інтеграції підприємницьких структур, які відповідають еволюції форм організації спільної діяльності: 1) кооперація (розвиток компаній і їх підприємницька діяльність здійснюються на основі встановлення та розвитку довгострокових зв'язків і угод); 2) злиття/поглинання (формування великих об'єднань – корпоративних ієрархій); 3) квазіінтеграція (форма контролю комерційної діяльності фірми без контролю над її власністю).

Пошук способів взаємодії і координації спільної діяльності зазнають істотних змін у залежності, з одного боку, від зміни розмірів компаній та динаміки показників інсорсингу (залучення видів діяльності та послуг, що надавалися сторонніми суб'єктами господарювання, у практику власної корпорації), з іншого боку – від рівня співвідношення управлінських (внутрішніх) і трансакційних витрат. У межах будь-якої «м'якої» форми інтеграції може здійснюватися обмежувальна політика з боку головної фірми, що домінує у відносинах коопераційної взаємодії, тобто, компанія-партнер домінуючої компанії, зберігаючи формально свою юридичну й господарську самостійність і виконуючи зобов'язання перед головною фірмою, у реальності стратегічно не є самостійною структурою. Наприклад, діяльність у виробничій мережі, яка організована і координується великою компанією, частково позбавляє компанію-партнера господарської самостійності, якщо головна фірма обмежує її можливості у виборі партнерів – постачальників, покупців, використанні технологій, асортименті вироблених товарів і т. п. [24, с. 217-218].

Стратегії інтеграції фірми або стратегії інтегрованого зростання є частиною

загальних стратегій розвитку (органічного, концентрованого, інтенсивного та диверсифікованого зростання) в умовах мережевої економіки і поділяються на чотири типи:

а) стратегія зворотної вертикальної інтеграції (інтеграція «назад», за умов поглинання постачальника) шляхом використання чотирьох її варіантів: консолідації, франчайзингу, угруповання та цільової пролонгації;

б) стратегія вертикальної інтеграції «уперед» (за умов, коли поглинається споживач) і передбачає розширення асортименту за рахунок продуктів, які технологічно та згідно маркетингових позицій мають синергію з існуючими продуктами і дозволяє зменшувати граничні витрати інтегрованих фірм за рахунок усунення «подвійної надбавки», що у результаті призводить до скорочення загальних витрат і збільшення об'єму виробництва продукції за більш низькими цінами;

в) стратегія горизонтальної інтеграції (за умов, коли поглинається конкурент);

г) стратегія діагональної інтеграції, яка передбачає здійснення прямого або опосередкованого впливу на компанію, що є важливим партнером конкурента для непрямого контролю над ним. Вона також кореспондується із конгломератною стратегією диверсифікаційного зростання і передбачає диференціацію товарного асортименту, що не пов'язана із синергетичним ефектом у контексті поточних технологій, цін і маркетингових ресурсів компанії [25].

Міжфірмова кооперація може здійснюватися на основі як аутсорсингу НДДКР, поширення ліцензій, участі у інноваційних кластерах і партнерських мережах (асоційований розвиток), так і виробничого аутсорсингу, що залежить від розвиненості «великої шістки» ключових ресурсів: технологічних, виробничих, фінансових, людських, маркетингових та інфраструктурних. При цьому, внутрішні змістовні основи інтеграції визначаються, по-перше, внутрішньою організацією фірми, яка, характеризується перевагою неринкових відносин. По-друге, свідомою добровільною кооперацією/тісним

співробітництвом, що здійснюється у формі внутрішньофірмових контрактів, а не як результат роботи цінового механізму ринку. Вона заснована на узгодженні мети, дій, економічних інтересів учасників, усвідомленні ними або необхідності, або вигідності об'єднання. По-третє, найважливішим аспектом інтеграції – управлінням, основою якого є внутрішні механізми, резерви саморозвитку та еволюції економічних інститутів.

Що стосується системи державного управління на рівні галузей, регіонів і країни у цілому, то підвищення її ефективності, завдяки великим інтегрованим формуванням, обумовлене як скороченням кількості об'єктів управління та їх концентрацією, що робить більш передбачуваною динаміку цін і сприяє зменшенню їх інфляційного зростання, так і оптимізацією економічної структури ринків через залучення інструментів державного регулювання. Концентрація виробництва і капіталу сприяє, з одного боку, розширенню можливостей і підвищенню результативності економічних методів державного управління економікою, з іншого боку – підвищенню ефективності бюджетного планування і контролю за його виконанням. Крім того, на макроекономічному рівні соціально орієнтовані функції держави заміщаються корпоративними функціями соціального розвитку, а інтегровані структури як джерела інновацій і як центри їх впровадження сприяють зростанню темпів інноваційної активності в економіці. На наднаціональному рівні економічна інтеграція розширює можливості глобалізації економіки – інтегровані формування призводять до зміцнення позицій вітчизняних виробників на зовнішніх ринках.

Тому якщо глобальний рівень інтеграції знаходить свій вираз у системах міжнародного регулювання (через відповідні інститути) та глобальні інституційні структури (через відповідну мережу її елементів) то співвідношення між регіональним, національним рівнями інтеграції, інтеграцією на рівні фірми та економічною взаємозалежністю країн-учасників РІУ можна надати у наступному вигляді (рис. 1.1).

Сучасна концепція нового регіоналізму суттєво доповнює «старий» регіоналізм, заснований на домінуванні індустріальної сфери, державному

регулюванні інституційно-ресурсного наповнення інтеграційних процесів, стратегіях імпортозаміщення та плановому розміщенню ресурсів [26].

Рис. 1.1. Рівні інтеграції сучасної глобалізованої економіки.

Джерело: складено автором

Відбуваються об'єктивні зміни у інтеграційному змісті регіоналізму завдяки новим підходам до аналізу багатосторонності (мультилатералізму) економічних відносин через взаємозв'язок торговельної продуктивності (нова теорія зростання), недосконалої конкуренції та глобальних інноваційних стратегій. Якщо класичний «старий» регіоналізм пов'язують сьогодні із типом поверхневої, неглибокої інтеграції («*shallow*»), заснованої на теорії митного союзу Вінера-Мідата, то концепція нового регіоналізму базується на глобальній мережевій системі створення вартості, багатоканальному обміні результатами виробничої діяльності (а не лише торгівлі промисловими товарами), механізмах сервісно-інформаційних послуг шостого технологічного укладу.

Характерними особливостями нового регіоналізму (глибокої інтеграції) є вільний рух фінансових та інвестиційних ресурсів (включаючи їх захист), висока мобільність факторів виробництва і лібералізація руху робочої сили, функціонування приватних інтеграційних інституцій (паралельно із національними і наднаціональними), розробка глобальної моделі інтегрованої

монетарної політики та політики обмінного курсу. Крім цього, до принципово нових рис вищого рівня інтеграції можна також віднести два рівня гармонізації: макроекономічної політики (податкової та політики субсидій, особливо у сфері виробництва та торгівлі) та міжнародного законодавства (комерційне право, фінансові інститути, ринок праці) [2]. Переорієнтація нового регіоналізму, із дослідження суто територіальних інтеграційних угруповань до аналізу останніх як функціональних структур, спричинило появу принципово нового погляду на роль прямих іноземних інвестицій (ПІІ), їх економічну сутність та траєкторії руху, що пов'язується із поняттями ефектів створення і відхилення інвестицій. Нова «економічна географія» високотехнологічного інвестування відбувається паралельно із зростанням географічної дисперсії виробництва (особливо у відносинах розвинених країн і країн, що розвиваються), трансфером знань і технологій (технологічна дифузія), проконкурентним вииграшем від зростання імпортової конкуренції, що створює можливості отримання економії на масштабі [27].

Однією із об'єктивних причин появи нових теоретичних напрямків аналізу міжнародної економічної інтеграції під кутом зору нового регіоналізму є невідповідність (неадекватність) «старих» інтеграційних теорій особливостям інтеграційних процесів у країнах, що розвиваються.

З одного боку, у зв'язку з тим, що типовою проблемою при прийнятті рішення щодо участі країни у регіональних проектах міжнародної співпраці та інтеграційних ініціативах є невизначеність здобутків та втрат для національної економіки, існують три підходи для пошуку компромісних рішень. Перший підхід пропонує розвивати інтеграцію у «зонах лояльності» з високим (або хоча б середнім) рівнем волевиявлення щодо передачі владних повноважень міжнародним інституціям, меншою конфліктністю економічних інтересів, віддаючи у значній мірі перевагу договірно-правових аспектам (міжнародні угоди в сферах стандартизації, банківської діяльності, оподаткування, міграції робочої сили тощо), а не ціннісним. Другий підхід більш прагматичний і стосується національного суверенітету у контексті реалізації національних

інтересів у глобальному середовищі. Третій підхід пов'язаний із інтеграцією країн на субглобальному рівні, за якої відсутня широка угода чи переконання щодо участі у глобальній інтеграції.

З іншого, мова йде про розповсюдження ефекту інтеграції для даної групи країн не лише на виробництво і споживання, а й на зайнятість та продуктивність. При цьому, зменшення тарифних бар'єрів і тарифна політика не визначаються як головний економічний інтерес країн, що розвиваються, а пріоритетними постають політика розвитку, скорочення бідності, сприяння охороні здоров'я та освіті. Доведено, що створення інтеграційного об'єднання навіть у його найпростішій формі – торгово-економічної групи країн на основі митного союзу – неминуче впливає на параметри економічного розвитку країн, що є його членами. Значний внесок у теорію економічного аналізу створення інтеграційного угруповання (на прикладі митного союзу) внесли канадські вчені Дж. Вайнер [28] і Дж. Мід [29]. Як свідчить історична практика ЄС, у результаті створення митного союзу і скасування імпорتنих мит у взаємній торгівлі країн-учасниць, об'єднання та створення загальної митної території, прослідковується два варіанти наслідків для економіки кожної з них: статичні ефекти (наслідки, що виникають у перші роки вступу країни у митний союз) і динамічні ефекти (різноманітні зміни, що поступово накопичуються в економіці країн-учасниць, практичну оцінку результатів яких здійснити досить складно).

Статичні ефекти від участі у митному союзі досліджуються за двома видами: «створення торгівлі» (потокостворювальний ефект, пов'язаний із розширенням внутрішньорегіональної торгівлі і зростанням її частки у зовнішньоторговельному обігу країн-учасниць) і «відхилення торгівлі» (потоківідхильний ефект, пов'язаний зі зростанням взаємної торгівлі країн-учасниць інтеграції за умови одночасного зменшення питомої ваги третіх держав як партнерів у зовнішній торгівлі).

У цілому, на сучасному етапі інтеграції світової економіки її ефективність оцінюється з погляду вибору альтернативи – або вона є кроком на шляху до зростання обсягу вільної торгівлі або, навпаки, обмежувальним чинником участі

країни у міжнародних торговельних потоках. Тому, «створення торгівлі», внаслідок приєднання країни до РІУ, означає переорієнтацію попиту і відповідно споживання з національного виробника із більш високими витратами на виробника із країни-партнера з низькими витратами. Якщо до створення митного союзу місцеві виробники перебували під захистом імпорتنих мит, що робило не вигідною закупівлю товару за кордоном, то після їхнього скасування у межах митного союзу іноземний товар виявляється дешевше місцевого, і споживачі купуватимуть його за кордоном. У результаті виникає імпорتنий інтенсивний товарний потік, який стимулює використовувати внутрішні ресурси більш ефективно. Отже, в умовах зняття торговельних бар'єрів виникає можливість для розвитку спеціалізації відповідно до принципу порівняльних переваг – товари можна імпортувати за порівняно низькими цінами (ніж вітчизняних виробників), розвиваючи в країні ті галузі промисловості, за якими існують порівняльні переваги.

«Відхилення торгівлі» як вид статистичного ефекту, навпаки, передбачає переорієнтацію попиту і відповідно споживання з виробника за межами союзу, що має більш низькі витрати, на виробника, що має більш високі витрати, але є членом митного союзу. Створення останнього означає надання його членами взаємних торговельних преференцій один одному, окрім інших країн. Однак, у результаті взаємного скасування мит ефект «відхилення торгівлі» може бути протилежний ефекту «створення торгівлі», оскільки джерело постачання товарів із країн, що беруть участь в інтеграції, не завжди є найефективнішим. Справа у тому, що країни, які не беруть участі у РІУ і відгороджені від нього загальним митним бар'єром, можуть забезпечити постачання товарного еквіваленту за значно нижчими цінами.

Сьогодні діють, розроблені і сформульовані фахівцями Світового банку, критерії, які дозволяють оцінити відповідність створення будь-якого РІУ потребам та інтересам міжнародної економіки у цілому. Суть їх полягає у наступному:

- регіональні торговельні угоди повинні поширюватися на усі галузі

економіки без винятку;

- перехідний період повинен не перевищувати 10 років і бути підлаштований до чіткого графіку лібералізації торгівлі у окремих галузях;
- лібералізація торгівлі на умовах режиму найбільшого сприяння (РНС) повинна передувати або супроводжувати створення будь-якого нового РІУ, особливо якщо попередньо введені тарифи є високими;
- загальний митний тариф, що вводить у межах митного союзу, не повинен перевищувати найнижчий тариф, що існував у країні з найнижчим тарифом у відповідній галузі, або навіть найнижчий тариф у межах РНС;
- правила прийому нових членів до інтеграційних угод повинні бути досить ліберальні і не перешкоджати їхньому розширенню;
- правила визначення країни походження товару повинні бути прозорими та не використовуватися як знаряддя протекціонізму усередині РІУ;
- необхідний швидкий перехід до найбільш розвинених форм інтеграції, які забезпечують більш раціональний розподіл і використання факторів виробництва;
- після створення РІУ антидемпінгові правила не повинні застосовуватися у торгівлі між її членами, а у торговельних відносинах із третіми країнами повинні бути встановлені прозорі правила їх застосування [30].

Посилення конкуренції між виробниками з різних країн-учасниць РІУ і використання переваг економіки масштабу стримують зростання цін, призводять до зростання якості товарів, стимулюють створення нових технологій, дозволяють збільшувати обсяги виробництва і скорочувати витрати, мотивують іноземне інвестування у національний сектор економіки. У результаті скорочення сукупного попиту на імпорт із країн, що не є учасниками РІУ, поліпшуються умови торгівлі групи країн-членів РІУ. Крім того, скорочення адміністративних витрат на утримання митних і прикордонних органів є також наслідком статичних ефектів інтеграції «швидкого результату» після створення РІУ.

Отже, з одного боку, якщо результатом створення митного союзу є лише ефект «створення торгівлі», то масштаби вільної від митних обмежень торгівлі

зростають, а паралельно і добробут усіх країн – що приймали або не приймали участі у інтеграційних процесах – підвищується. З іншого – якщо виникає ефект «відхилення торгівлі», то добробут країн, що не приймали участі у інтеграційних процесах, погіршиться, а країн-учасниць РІУ або погіршиться (якщо ефект «відхилення торгівлі» за вартісними розмірами перевищить ефект «створення торгівлі»), або поліпшиться (якщо ефект «відхилення торгівлі» за вартісним розміром буде менше ефекту «створення торгівлі»). Існуючі розрахунки свідчать, що у більшості випадків ефект «відхилення торгівлі» діє, однак перекривається ефектом «створення торгівлі» і як результат – інтеграція в цілому призводить до зростання добробуту. Необхідно відзначити також той факт, що виникнення ефектів «створення» і «відхилення» багато у чому залежить від рівня зовнішнього тарифу регіонального інтеграційного об'єднання: чим вище зовнішній тариф, тим більша ймовірність виникнення ефекту «відхилення».

Щодо динамічних (множних) ефектів від участі країн у створених торговельно-економічних об'єднаннях, то необхідно констатувати, що із часом митний союз генерує додаткові переваги, які не враховуються у аналізі статичних ефектів. Динамічні ефекти від приєднання до митного союзу визначаються у наступних найбільш важливих характеристиках:

- збільшення розмірів ринку (особливо для малих країн-членів РІУ, які найбільше у цьому зацікавлені) дозволяє вітчизняним фірмам одержати відповідний ефект як від «внутрішньої» економії за рахунок масштабів виробництва, так і «зовнішньої» (поліпшення виробничої і невиробничої інфраструктур країн-учасниць, зменшення трансакційних витрат, пов'язаних із здійсненням експортно-імпортних операцій, участь у більш складних формах зовнішньоекономічного співробітництва);
- позиційні «переваги» для країни-члена РІУ за умов участі її у торгово-економічних переговорах у порівнянні з положенням окремих країн-аутсайдерів, що дозволяє забезпечити РНС у торгівлі, стимулювати зростання ділової активності, структурну перебудову економіки;

- приєднання до РІУ, особливо до більш розвинених і складніших за формами, може сприяти прискоренню впровадження і поширення передових технологій, розвитку НДДКР.

Разом з тим, у процесі інтеграційної взаємодії можуть виникнути проблеми, врахування яких може пом'якшити їхні негативні наслідки. Так, наприклад, за певного збігу обставин може спостерігатися або відтік ресурсів із країни, або означені ресурси будуть перерозподілятися на користь більш економічно розвинених учасників РІУ, або – з метою зниження транспортних витрат – у напрямку до географічного центру РІУ (подібні процеси спостерігаються у ЄС, НАФТА, МЕРКОСУР та інших інтеграційних угрупованнях). Крім того, у ряді випадків може виникнути ефект втрат від збільшення масштабів виробництва, пов'язаний з формуванням занадто великих компаній, забюрократизованих і неефективних. І нарешті, ступінь втручання РІУ у справи окремих держав, що передбачається статутом або існуючою його формою, може також призвести до зростання «витрат функціонування» інтеграційного угруповання, ускладненню належного контролю за витратами у межах РІУ, особливо за умови переходу від простих до більш складних форм інтеграції.

Сьогодні емпіричні дослідження інтеграційних процесів, засновані на цілком конкретних даних (за винятком тих, які містять у собі певний ступінь невизначеності і умовності), дозволяють країнам не лише ухвалювати рішення щодо вступу до бідь-якого інтеграційного блоку, але й корегувати власну політику щодо присутності або виходу з існуючого. Оцінка ефектів економічної інтеграції найчастіше здійснюється у межах аналізу «виграш/програш» від торгівлі – абсолютних і порівняльних переваг від спеціалізації країн РІУ, зменшення торговельних бар'єрів, зростання ВВП і можливостей споживання і, як наслідок, добробуту.

За цих умов, ефект «створення» виникає у тому випадку, коли імпорт із країни-партнера РІУ з більш ефективною економікою заміщає виробництво менш ефективних національних виробників. Щодо ефекту «відхилення», то він проявляється більш суттєвіше за умови, якщо: а) між країнами велика різниця у

виробничих витратах; б) традиційно існував низький рівень торгівлі у порівнянні із виробництвом; в) до створення РІУ частка взаємної торгівлі між партнерами була високою (ефект «відхилення» буде тим менший, чим більший розмір РІУ). За подвійності і неоднозначності прояву даних ефектів загальними параметрами залишаються зменшення торговельних витрат, зростання конкуренції та підвищення мобільності факторів виробництва.

Щодо країн арабського регіону то на сучасному етапі розвиток інтеграції визначається наявністю наступних передумов.

По-перше країни, що інтегруються, повинні мати приблизно однаковий рівень економічного розвитку та зрілості ринкової економіки, тобто, їхні господарські механізми повинні бути сумісними. Як правило, інтеграція є найбільш міцною і ефективною за умов, якщо інтегруються країни, що використовують подібні економетричні моделі.

По-друге, наявність загальних кордонів та економічних відносин, що історично склалися (зазвичай, об'єднуються країни, що перебувають на спільному континенті у безпосередній географічній близькості, яким легше вирішувати транспортні, мовні та інші проблеми).

По-третє, спільність господарських та інших проблем, які реально постають перед країнами того або іншого регіону – наявність взаємодоповнюючих структур економіки (їх відсутність – одна із причин низької ефективності інтеграції у країнах Африки).

По-четверте, політична воля держав і наявність країни-лідера інтеграції.

По-п'яте, так званий «демонстраційний ефект»: під впливом успіхів тих або інших інтеграційних об'єднань, як правило, і у інших держав з'являється бажання вступити до цієї організації (наприклад, демонстраційний ефект ЄС стимулював 10 країн ЦСЄ подати заяви до вступу у ЄС).

По-шосте, «ефект доміно»: оскільки інтеграція призводить до переорієнтації економічних зв'язків країн-учасників на внутрішньорегіональне співробітництво, інші країни, що залишилися за межами об'єднання, зазнають труднощів у торгівлі із країнами, що входять до РІУ. Наприклад, виникнення

«Групи трьох» у Латинській Америці відбулося після того, як Мексика стала членом НАФТА (з нею підписали угоди про вільну торгівлю Венесуела і Болівія).

Головна відмінність двох парадигм перспектив розвитку інтеграції – федералізму і неофункціоналізму – полягає у обсягах уваги, що приділяється поняттям політичного і економічного розвитку. Арабські країни за останні 25 років прискорено пройшли класичний шлях від реєстрації інститутів, які контролювали федерацію (в умовах, коли кожна держава відстоювала свої власні інтереси, не бажаючи поступитися ними на користь абстрактних загальних цілей) до прагматичного розуміння, що ініціатива співробітництва повинна генеруватися самими державами завдяки зацікавленості у зближенні їх економік. Тобто, інтеграція повинна починатися з економічної сфери і лише потім поширюватися на політику. Релігійна єдність та приклад створення та функціонування ЄС дозволило їм використовувати необхідні «умови Е. Хааса»: загальні економічні інтереси, подібність економічних систем, визначений ступінь взаємозалежності, політичний плюралізм [1, р. 47-49].

Теоретична концепція «перетікання» (створення і поглиблення інтеграції в одному секторі економіки, що забезпечує тиск на суміжні сектори) була використана як рушійний механізм інтеграції країнами арабського Сходу і Північної Африки, враховуючи їх спеціалізацію у видобуванні та поставках вуглеводнів. Однак, історичний досвід ЄС свідчить, що, по-перше, навіть повна інтеграція у сфері вугілля і сталі (у 1975 р. Європейське об'єднання вугілля та сталі контролювало майже 90 % виплавки сталі і 100 % видобування вугілля у Західній Європі) не буде завершена без інтеграції споріднених сфер. По-друге, для того, щоб ідея «перетікання» почала ефективно працювати, необхідно дотримання однієї з головних умов – апріорна залежність економік країн-учасниць інтеграції (якщо вона відсутня, то співробітництво себе не виправдовує навіть за умов, коли окремі сектори економіки потенційно більш схильні до «перетікання», ніж інші). В останні роки, намагаючись вирішити зазначене протиріччя, арабські країни як сполучну ланку почали активно використовувати

міжнародні торговельні союзи (наприклад, країни, що створили зони вільної торгівлі). Однак, це, у свою чергу, передбачає тісне співробітництво у сфері монетарної політики і підтримку єдиного валютного курсу урядами країн-учасниць як перший крок на шляху до створення валютного союзу (заснування у країнах ЄС Європейської валютної системи у 1979 р.). Саме за цих умов процес функціонального «перетікання» міг би перетворитися у генератор інтеграційного процесу («комунітарний ефект»).

У той же час сьогодні, дивлячись ретроспективно на використання теорії неофункціоналізму у процесі розвитку інтеграції арабських країн, можна зробити висновок, що цього не трапилося, а другий етап стратегії інтеграції, який передбачає створення єдиного уряду (представники якого не залежать від національних урядів) і що об'єктивно сприяє генезі інтеграційних процесів, виявився незавершеним. До цього часу спроби його створення (за принципом універсальної європейської парламентської асамблеї) у межах регіональних економічних угруповань арабських країн не принесли відчутних результатів. У той же час у теорії економічної влади Дж. Гелбрейта, надається особливе значення «вольовому компоненту» у діях економічних суб'єктів як базовому при аналізі інтеграційних процесів. Він виділяє чотири складові «вольового компоненту» у системі інтегрованого формування відносин влади: організаційну владу менеджменту кожного контрагента (на противагу «збитковій граничній ефективності менеджменту»); владу центрального компоненту над іншими складовими частинами інтегрованої структури; ринкову владу і владу у суспільно-економічних структурах окремого інтегрованого формування [31, р. 61-68].

Сучасний рівень інтенсивності розвитку інтеграції РІУ арабського регіону можна простежити за сукупністю наступних основних показників:

- частка країни (у відсотках) від сумарного валового національного продукту, що припадає на внутрішньорегіональний товарообіг (експорт, імпорт) і, особливо, динаміка цього показника, що дозволяє встановити рівень впливу інтеграційної складової на економічний розвиток.

- частка внутрішньорегіонального товарообігу (у відсотках) до загального обсягу сукупного зовнішньоторговельного країн РІУ, при цьому її величина визначає рівень взаємозв'язку і взаємодоповнюваності економік країн-партнерів у єдиному регіональному просторі.

- обсяг взаємних ПІІ усередині РІУ у порівнянні із ПІІ країн-учасниць угруповання у інших країнах. Так, наприклад, у країнах ЄС взаємні ПІІ держав-членів Співтовариства у 1980 р. становили 25 % потоку загальних інвестицій на території ЄС, а у другій половині 2010-х рр. цей показник зріс до 60 % [32].

- порівняння кількості об'єднань компаній (злиття, поглинання, взаємна участь) усередині інтеграційного угруповання з кількістю злиттів і поглинань, спільних підприємств із фірмами інших країн. Так, наприклад, сьогодні в Європі відбуваються активні процеси злиттів і поглинань з метою підвищення конкурентоспроможності промисловості, розширення і консолідації європейських фірм, зокрема, телекомунікаційних компаній та компаній, що надають фінансові послуги. Головною рушійною силою у цьому процесі виступають банки Німеччини, Великобританії і Франції. До середини 2010-х рр. загальна вартість міжнародних внутрішньоевропейських угод із злиттів і поглинань більш ніж у 3 рази перевищила показники аналогічного періоду кінця 90 рр. минулого століття [33].

Досвід регіональної інтеграції (у найбільш розвинених формах використаний у ЄС) свідчить, що багаторівневі складності для країн арабського регіону по створенню єдиного економічного простору пов'язані із різними ступенями зацікавленості окремих країн у глибині взаємодії і не відповідають загальноприйнятним «класичним» інтеграційним схемам. Так, причинами різноманіття моделей інтеграції у Латинській Америці, азіатсько-тихоокеанському регіоні, Африці є значна диференціація економічних систем – покраїнних, регіональних і субрегіональних, механізмів відтворення, інших ключових параметрів розвитку, що дозволяє спостерігати як часткову модифікацію класичних схем у одних випадках, так і істотну трансформацію у інших. Історія свідчить, що не існує а ні жорстких закономірностей, а ні

автоматизму між фазами регіональної інтеграції – у кінцевому випадку все залежить від конкретних історичних умов окремих країнах, від їх економічних і політичних інтересів.

1.2. Загальноекономічні та інституційні чинники інтеграційної взаємодії країн арабського регіону

В умовах взаємопов'язаності процесів уніфікації та різноманітності, гомогенності та стратифікації як основних тенденцій сучасної глобалізації та інституціоналізації міжнародного співробітництва, інтеграція (дуальна єдність – універсалізації та фрагментації світового економічного простору) сприяє як підвищенню дієздатності певних її складових, так і збереженню суверенітету національних держав. Дуальна єдність «національне/інтернаціональне», а не «локальне/глобальне», видозмінює значення і функції національних кордонів і перетворюється у концептуальну основу системних змін у світовій економіці.

Новітні підходи приділяють пильну увагу не лише проблемі пошуку суттєвих розбіжностей між уявленнями про інтеграційні процеси, а й гармонійному поєднанню зусиль країн-учасниць РІУ у контексті використання ефективних методів та механізмів розвитку, визначення індикативних показників-орієнтирів економічного зростання [34; 35; 36; 37]. Дійсно, сучасна глобалізація посилює центр-периферійний поділ світу, однак у той же час істотно трансформує структуру цього співвідношення при зростанні значення впливу периферії на центр та зміні периферійного статусу значних за розміром країн-членів РІУ. У свою чергу, визнання обумовленості національної політики економічного розвитку будь-якої держави від дії цілого спектра існуючих чинників міжнародного впливу – як економічних, так і позаекономічних, стимулює ефект динамізму у відносинах між групами домінуючих і залежних країн, що проявляється у посиленні інтенсивності їхньої співпраці.

Сучасний етап розвитку глобальних інтеграційних процесів характеризується співіснуванням європейської моделі стратегії пом'якшення вихідних принципів зближення і збагачення його форм на тлі розбудови

наднаціональних інституцій та східноазійської (до якої належать і країни арабського регіону) – не універсальної, а вибіркової, не тотальної, проте дозованої інтеграції в економіці під жорстким контролем суверенних національних урядів. Аналіз багатовимірних регіональних проектів співпраці (обмежених територією кордонів держав-членів) свідчить, що функціональне навантаження інститутів пов'язано із численними окремими інституціолізованими проектами «раціонального вибору» та статичними угодами про регіональну кооперацію.

З одного боку, базуючись на врахуванні конкретно-історичних умов тієї чи іншої країни, наслідуванні ідей і традицій, системі ціннісних уявлень, інституційні критерії не зводяться до суто психологічних ознак, а побудовані на взаємодії між окремими елементами, що породжує певну цілісність економічної системи (включаючи множину організованих поточних відносин, таких як сім'я, корпорація, профспілки, торговельні асоціації, держава тощо). З іншого, оскільки інститути структурують стимули (або антистимули) у процесі людського обміну – політичного, соціального чи економічного – вони розглядаються у межах неоінституціоналізму як механізм управління контрактними відносинами (особлива форма контрактної парадигми [38; 39]). Загалом, інститути як система встановлених соціальних норм і процедур, структурують соціально-економічні взаємодії, окреслюють рамки повсякденної діяльності, зменшуючи тим самим їхню невизначеність і генеруючи особливий тип інституційних правил – конвенції.

Загальноекономічні чинники інтеграційної взаємодії країн-членів РІУ обумовлені, по-перше, особливостями організаційно-функціональних ознак «юрисдикційності» (регіональні або міжрегіональні інтеграційні співтовариства, секторальні економічні союзи, міжнародні урядові наднаціональні організації координуючого типу, мегарегіональні торговельні альянси); по-друге – моделями інтеграції, що застосовуються країнами при здійсненні інтеграційної кооперації (політико-економічна, торговельно-економічна, політичних союзів і військових блоків, надурядових міжнародних економічних організацій, що

розробляють економічну стратегію та регламентують торгово-тарифну політику тощо). При цьому різниця між юрисдикційною інтеграцією та на юрисдикційною дезінтеграцією полягає у ступені концентрації державної влади і рівнях обмеження загальновизнаних повноважень державних інститутів щодо прийняття рішень на національному рівні та у зовнішній сфері офіційних домовленостей.

Сьогодні країни арабського регіону відрізняються за трьом основним критеріям: наявність нафтовидобувної промисловості, чисельність та темпи зростання населення, соціально-політична ситуація усередині країни. За показниками ВВП на душу населення усередині регіону країни відрізняються у більш ніж 16 разів, причому це лише між країнами із відносно спокійною політичною ситуацією [40]. Країни БСПА – це досить різноманітний регіон з 22 країнами, населенням понад 400 млн. чол., сукупним ВВП у 3 трлн. дол. (приблизно 6 % населення земної кулі і 4 % світового ВВП) і залишається світовим «резервуаром» енергетичної сировини (на регіон припадає понад 60 % світового постачання нафти) (Додаток Б). Сьогодні існує наступна класифікація цих країн за групами: 1) так звані «капіталонадмірні» країни – експортери нафти і газу – члени Ради співробітництва арабських держав Перської затоки (РСАДПЗ); 2) країни з відносно диверсифікованою економікою – Єгипет, Сирія, Ірак, Ліван, Йорданія, Марокко, Туніс і Алжир; 3) найменш розвинені країни – Ємен, Судан, Сомалі, Мавританія. Загалом, згідно теорії, ісламська економіка – це соціально-орієнтована господарська модель, у якій відповідно до норм шаріату заборонені експлуатація працівників власниками капіталів, спекулятивна діяльність, одержання прибутку, що не обумовлений власною працею, фінансування незаконних за ісламом видів виробництв. Тобто, за багатьма напрямками ісламська економіка до цього часу сповідує господарський досвід громад часів Мухаммеда і перших халіфів.

За умовами соціально-економічного розвитку країни ЛАД суттєво різняться – окремі держави регіону мають величезні запаси нафти і газу, у той час як інші повинні імпортувати як енергоносії, так і продукти харчування. Так, наприклад,

у структурі ВВП країн РСАДПЗ спостерігається постійне зростання валового нагромадження (основного капіталу, запасів матеріальних обігових коштів і чистого придбання цінностей), яке у вартісному виразі за останні 10 років збільшилося у 4,38 рази. У відносиних показниках це збільшення відносно ВВП зросло відповідно з 20,9 % до 24,69 %, (тобто практично $\frac{1}{4}$ сукупного регіонального ВВП), що майже відповідає загальносвітовому рівню (24,7 %). При цьому спостерігається істотна диференціація показника за країнами – його значення коливається (за даними Світового банку, 2017 р.) від 16 % у Бахреїні і 24 % в ОАЕ до 28 % у КСА та Омані, 29 % у Кувейт, і 32 % у Катарі [41]. Однак, найбільш показовою цифрою економічної статистики є те, що ненафтовий експорт усього регіону становить 365 млрд. дол., що приблизно відповідає величині експорту Бельгії з населенням всього у 11 млн. чол. [42].

Загалом, торгівля у країнах ЛАД не є настільки значною рушійною силою економічного розвитку, як у інших регіонах, що стримує зростання зайнятості, показники якої не встигають за прискореними темпами росту робочої сили. Це пов'язано із, по-перше, недостатньо високим профілем участі цих держав у міжнародному поділі праці і послабленням порівняльних переваг промисловості на світових ринках внаслідок нерівномірності поширення у світі науково-технічних досягнень. По-друге – негнучкістю господарського механізму, надмірне одержавлення якого не дозволяє оперативно реагувати на постійні зміни зовнішнього попиту та зростанням зовнішньої заборгованості.

Сучасний етап соціально-економічного розвитку арабських країн пов'язаний з наступними особливостями. По-перше, прогнозоване прискорене та істотне зближення між капіталістичним «центром» і арабською «периферією» не відбулося: економічний динамізм демонстрували загалом країни РСАДПЗ, а інша низка арабських держав продовжує залишатися економічно інертною. По-друге, продовжує зростати економічний розрив між власне самими арабськими країнами, причинами якого є як значний вплив демографічного чинника на зростання економіки (темпи приросту населення у ряді країн зводять нанівець успіхи економічного зростання), так і висока уразливість національних економік

від військово-політичних конфліктів і природних катаклізмів. По-третє, більш повільні темпи структурної перебудови арабських економік у порівнянні із західними країнами здійснюється завдяки неоднозначності досягнутих результатів у різних сферах життя суспільства (у сфері освіти, реформування системи охорони здоров'я, збереження тендерного розриву на ринку праці, реалізації цивільних прав і політичних свобод).

Істотними чинниками вказаних процесів, а також тими, що відрізняють арабські країни так званого «наздоганяючого розвитку» від траєкторії руху країн-лідерів, є наступні:

- нерівномірний характер поширення знань і технологій, породжених сучасним економічним зростанням. Наприклад, масове застосування у арабських країнах сучасних протиепідеміологічних засобів здійснюється значно швидше, ніж поширення виробничих технологій і як результат – з одного боку, зниження смертності та зростання тривалості життя арабів у країнах з більш низьким рівнем економічного розвитку, з іншого боку – збільшення частки країн, що розвиваються у світовому показнику народонаселення, які розпочали сучасне економічне зростання суттєво пізніше, ніж країни не лише першого, але й навіть другого ешелону розвитку [43, р. 11, 30]. Однак, при цьому, структурні трансформації світового господарства створили нові можливості для вибору стратегії арабськими країнами, економіка яких орієнтована на зростання експорту та інтеграцію у глобальну економіку. Справа у тому, що якщо на рубежі ХІХ-ХХ ст. світова економіка існувала у формі глобального ринку товарів і капіталу, заснованого на золотовалютному стандарті та стратегії імпортозаміщення та індустріалізації, то із другої половини ХХ ст. вона вступила у епоху зниження митних тарифів, відкриття ринку капіталу, але вже не за умов золотовалютного стандарту, а при плаваючих курсах провідних світових валют. Усе це, безумовно, сприяло нагромадженню у арабських країнах «потенціалу економічного зростання».

- живучість національних традицій, здатних впливати на економічний розвиток арабського світу у цілому (менталітет, догми ісламу, критика ідей, що

нав'язуються глобальною культурою, сповідання політики ізоляціонізму і самоусунення, підтримка традицій, у ряді випадків мало пов'язаних із суспільним прогресом). Неприйняття «сліпого копіювання» досвіду передових індустріальних країн для мінімізації соціальних ризиків у новому глобальному експерименті пов'язане, насамперед, зі спробами арабських вчених пов'язати і об'єднати іслам, державу і ринкову економіку західного типу як головну умову подальшого розвитку арабського світу. В умовах, коли західні норми життя і моралі проникають в усі куточки землі, домінуючи у всіх видах знання, промислового виробництва, конс'юмеризму, культурі і винахідницькій діяльності, політика відмови від взаємодії з «індустріальною Північчю» може призвести не до зміцнення і розвитку Арабського Сходу, а до ще більшого його ослаблення. Ризик залишитися у «групі аутсайдерів» за відсутності відкритості, взаємодії, асиміляції, критичного переосмислення і творчого відтворення знань у арабському співтоваристві усе більш визначається високою планкою виміру глобальних наукових знань і технологій.

• відносне зменшення попиту на знання у арабських країнах у останнє десятиліття. В умовах бурхливих процесів глобалізації воно пов'язане не лише з асиметрією процесів економічного зростання і продуктивності праці, але й із надмірною концентрацією багатства у нечисельної правлячої еліти (відкриття ринків капіталу під впливом глобалізації суттєво зменшило ймовірність економічного зростання у країнах з нерівномірним розподілом багатства). Той факт, що більша частка арабського капіталу інвестована у індустріально розвинені країни а, отже, виведена з арабського ринку, зайвий раз підтверджує відому закономірність: з погляду гуманітарного розвитку значення має не саме володіння грошима та багатством, а ефективність інвестування цих коштів у виробництво. Крім того, після здобуття незалежності у багатьох арабських країнах до влади прийшли політичні режими, правління яких мало у чому відрізнялися від деспотичних форм прадавньої та новітньої історії (особиста нажива, перевага приватних інтересів над державними, корупція, відсутність чесності та звітності), що пов'язане з нерівномірним розподілом влади, яка

неминуче породжує соціальну несправедливість (зубожіння і маргіналізацію). При цьому, право власності і володіння майном витиснули знання та інтелектуальну обдарованість, а разом з ними й такі основні людські цінності як незалежність, воля та критичне мислення.

Щодо інституційних чинників інтеграційної взаємодії, то необхідно мати на увазі наступне.

До цього часу класичним є структурування інституту Д. Нортон, який виокремив три основні його складові: неформальні обмеження (традиції, звичаї, соціальні умовності), формальні правила (конституції, закони, судові прецеденти, адміністративні акти), механізми примушення, що забезпечують дотримання правил (суди, поліція та ін.) [44, с. 83]. Крім того, він вважав, що інститут формується за умов, коли, з одного боку, ринкових рішень або неможливо досягти, або вони є неефективними, з іншого – суспільні витрати на його створення та функціонування не перевищують витрат, пов'язаних з його відсутністю. У сучасних умовах просторову конфігурацію РГУ змінюють нові форми і механізми організації діяльності національних інститутів окремих держав у зв'язку із функціонуванням різних економічних агентів, що забезпечують виробництво, споживання, управління, обмін товарів, до яких залучено капітал, працю, сировину, інформацію, технології та ін. Тобто, регіоналізація сприяє тому, що світове господарство не просто складається з комплексу країн, а визначається як єдина торговельна система з адекватним механізмом взаємодії національних і регіональних секторів економіки [45; 46].

До цього часу при дослідженні інституційних чинників інтеграційної взаємодії країн використовується класифікація, запропонована свого часу, Р. Купером, П. Кененом та Р. Джонсом, які запропонували чотири форми взаємозалежності, а саме: структурну; між (економічними) політичними цілями; між екзогенними змінними; політичну взаємозалежність [47]. Можливість вертикального просування країн з нижчого на вищий технологічний рівень, пов'язаний з поглибленням технологічної диференціації, відносно (не абсолютне) виокремлення центру від периферійної зони реалізується в межах

виконання периферійною зоною функції індустріального забезпечення центру продукцією та послугами. Однак, навіть у системі сучасних міждержавних відносин формуються механізми, які іноді кореспондуються із парадоксом стратифікації, що знаходить вираження не лише у соціальній сфері (на що роблять акцент аналітики Світового банку), а і у двополярному зонуванні РІУ («центр-периферійна зона»), яке ґрунтується на функціональній обмеженості постіндустріальних структур.

Із врахуванням особливих позицій у системі географічних регіонів та рівня інтенсифікації своїх зовнішньоекономічних зв'язків країни залучаються до глобалізаційних процесів. На сьогодні сучасну «інституційну тріаду» формують найпотужніші регіональні конвергентно-інтеграційні об'єднання, які у свою чергу визначають три основні моделі регіональної економічної взаємодії: європейську (ЄС), північноамериканську (НАФТА) і азіатсько-тихоокеанську (АТЕС та АСЕАН) та сконцентровано генерують основну мережу світової торгівлі. У той же час Дж. Арігі, Б. Сілвер та Б. Брюер стверджують, що попри вагомий індустріалізації периферії та напівпериферії, загальний характер глобального розподілу доходів продовжує спиратись на так звану стійку ієрархічність багатства, що узгоджується з такою моделлю глобальної економіки, у якій існує ядро-напівпериферія-периферія [48].

Сьогодні інституційні та правові зв'язки між інтеграційними об'єднаннями створюють передумови формування нового балансу сил глобальної системи міжнародних економічних відносин (діалектична природа інтеграції). З точки зору інституціоналізації, глобалізація виступає, з одного боку, як проблема збереження економічного суверенітету та відстоювання національних інтересів при одночасному розчиненні локального в універсальному, з іншого – як новий варіант реальності, у якому країни поступово втрачають право на визначення свого місця на економічній арені, опиняючись у полоні вже підготовлених «правил гри», що координуються міжнародними економічними організаціями та інституціями, ініційованими провідними державами світу.

Проблема врахування процесів глобалізації, як потужного

транснаціонального вектору, при формуванні національної політики пов'язана із, по-перше, суперечливістю поглядів наукових шкіл на роль глобалізації у трансформації національних економічних систем (як з позицій оцінки економічних втрат та здобутків, так і з точки зору ризиків політичного та ментального послаблення національної складової), по-друге – прагненням країн зберегти автентичність, обережно наближаючись до тотожності, проте одночасно набуваючи відповідний рівень сумісності [49, с. 8]. З позиції теорії інституціоналізму, що безпосередньо пов'язана з трьома основними школами регіональної інтеграції – федералізм, (нео)функціоналізм і міжурядова взаємодія («інтергавернменталізм») – роль окремих держав РІУ полягає у забезпеченні спрямованості, стійкості, альтернативності і результативності інтеграційної взаємодії, а не лише втіленням намірів і процедурами ухвалення інтеграційних рішень. Тобто, першочерговими завданнями національних інститутів є:

- пріоритетність розвитку внутрішньогрупових зв'язків (на відміну від позагрупових);

- інтенція до багатосторонньої співпраці у рішенні спільних проблем, готовність надання на взаємній основі прав, пільг та привілеїв для країн-учасниць РІУ;

- делегування урядових повноважень до наднаціональних структур РІУ (принцип «наддержавності»);

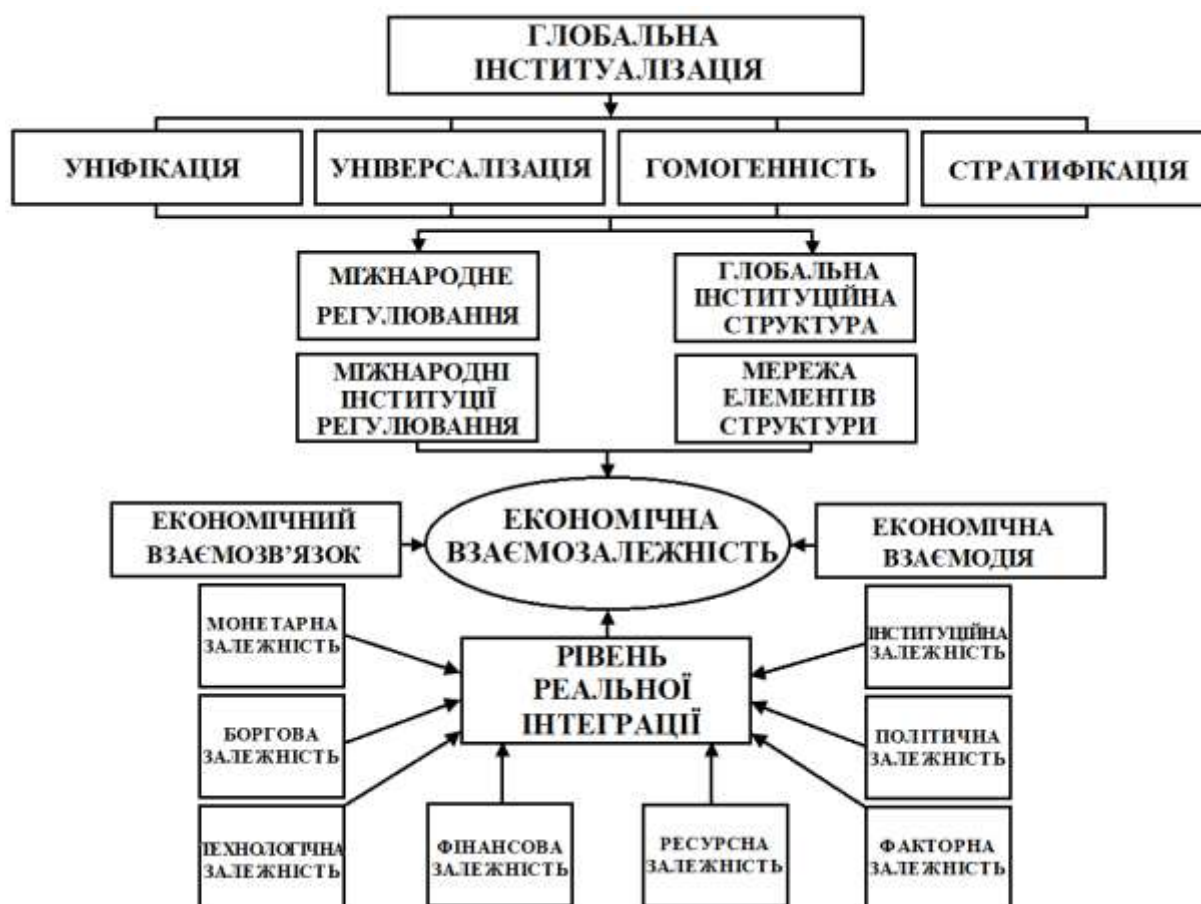
- здійснення політики «м'якої» сили за рахунок так званого ресурсу аттрактивності (привабливість культури та ідеології) [50].

Інституціалізована регіональна співпраця, що базується на «раціональному виборі», функціонуванні та реалізації окремих інституційних проектів надає можливість виокремити регіональну інтеграцію як процес і регіоналізм як концепцію, що описує, залежно від контексту, статичний стан справ. Відповідно, регіоналізм це, з одного боку, упорядкована, багатостороння та контрольована державами взаємозалежність усередині регіонального простору, з іншого – кластер різноманітних регіональних проектів співпраці, обмежених територією кордонів країн-учасниць РІУ.

Теоретичною основою аналізу процесів створення, функціонування і генезису наднаціональних інституцій РІУ є концепція Тімбергена-Піндера («позитивна» і «негативна» інтеграції) [51] та типологія Г. Ондартса («формальна» та «реальна» інтеграції) [52], які обґрунтовують трансформаційну природу інтеграційної взаємодії. На висхідному етапі «негативно-формальної» інтеграції здійснюється формування системи взаємопов'язаних ринків (ліквідуються тарифні і нетарифні бар'єри, квотування тощо) і створення єдиного ринкового економічного простору для країн-членів РІУ, а діяльність національних інституцій зведено до розробки формальних угод, що погоджуються із внутрішньою монетарно-фінансовою політикою. «Позитивно-реальна» інтеграція характеризується якісним переходом від міжкраїнової взаємодії до взаємозалежності, якісними показниками якої є узгодження і корегування спільної соціально-економічної політики держав, гармонізація діяльності національних і формування наднаціональних інститутів, які автономно координують процес інтеграції.

Щодо преференційних угод в межах створених РІУ, національні інститути мають більш широкий «спектр маневру» оскільки існує можливість визначити пріоритети між загальноінтеграційними і конкретними внутрішньополітичними зобов'язаннями. Мова йде, наприклад, про статус і систему легалізації зон вільної торгівлі та їх масштаб (охоплюють вони всю промисловість або окремі сектори), дотримання окремих зобов'язань по СОТ (в залежності є країни-члени РІУ членами або спостерігачами), перспектив участі у інших секторальних регіональних торговельних угодах (поза власним РІУ). І хоча останні, за визначенням Дж. П. Ву, відображають торговельно-економічну співпрацю, а не фактичну інтеграцію [53], вони набувають все більшого значення в умовах посилення глобалізаційних процесів.

Вплив глобальної інституалізації на економічну взаємозалежність країн у контексті сучасних інтеграційних процесів можна зобразити наступним чином (рис. 1.2).

Рис. 1.2. Вплив глобальної інституалізації на економічну взаємозалежність

Джерело: складено автором

Серед економічних вигод від кооперації країн-членів РІУ (окрім економії на трансакційних витратах та економії від масштабу, що були розглянуті у п.1.1 даної роботи) необхідно також окремо виділити, по-перше, зближення бізнес-циклів регіональних економік за рахунок зменшення ступеня їх асинхронності та волатильності попиту. Цей процес породжує вторинний «ефект привабливості», особливо за умов подальшого переходу інтеграції від торговельного до монетарного союзу та зближення фіскальних політик. По-друге, зменшення державами РІУ витрат на постачання суспільних благ, що знаходить свій вираз у делегуванні їх виробництва наднаціональним інститутам за умов:

- існування конкурентоздатних систем національного оподаткування у сфері залучення фінансового і людського капіталу (згідно теорії фіскального федералізму);
- відмови від прихованих заходів протекціонізму у формі внутрішнього

регулювання та заміни державного захисту приватними обмеженнями;

- обмежень у створенні і введенні національної системи «адаптаційних витрат» для окремих категорій зайнятих (найманих працівників або підприємців), що опинилися в умовах зростаючої конкуренції.

Національно-державний інтерес залишається важливим елементом як у системі міжнародних відносин, так і в системі приватних інтересів, при цьому національна економіка не перетворюється на «умовність» або своєрідну «статистичну фікцію» навіть в умовах, коли національна орієнтованість стратегій внутрішньоекономічного розвитку заважає ефективній співпраці в умовах економічної глобалізації. Глобальні виробничо-збутові структури, та відповідні фінансові системи, планетарна інформаційна мережа закономірно зменшує значення національних економік (як тих, де базуються їхні штаб-квартири, так і тих, де діють їх численні дочірні підприємства) – при цьому центр тяжіння підприємницької стратегії зміщується з національного на наднаціональний рівень. Незважаючи на все більше втягування країн у світовий ринок і у процеси інтернаціоналізації національних виробництв, «мозаїка» національних економічних інтересів залишиться однією з важливих форм реалізації глобального інтересу (концепція «громадського договору»). Зауважимо при цьому, що реалізація приватного інтересу припускає як реалізацію загальнонаціонального інтересу, так і інтересу державної структури (загальнодержавного інтересу), однак репрезентованого на різних етапах функціонування світової економіки різними акторами та/або центрами сили.

Інтереси національні трансформуються не залежно від національних ініціатив правлячої еліти в інтереси глобальні. Поступово отримуючи пріоритет над інтересами державними, груповими, єдиний світогосподарський інтерес формує умови для безперервного технічного прогресу, ефективного використання обмежених світових економічних ресурсів з метою наближення до вирішення глобальних проблем. Це не знімає протичіччя між національно-державними інтересами груп держав різного цивілізаційного типу (діапазон форм інтеграції між країнами), оскільки поняття інтеграції стосується процесу, у якому одиниці змінюють стан від загальної або часткової ізоляції

(територіальної диференціації) до повної або часткової уніфікації. Наприклад, національні економіки арабських країн, що сповідують, в першу чергу, капіталістичні орієнтири розвитку, на тлі впровадження імперативів соціальної справедливості та елімінування проявів розшарування суспільства, залишаються виключно «проповідниками» національних гасел.

Інтеграція на рівні окремих країн, у контексті різних аспектів співробітництва (мультимірний простір), може відбуватися за умови, коли комплексні соціальні трансформації відповідають певній стійкій інституційній структурі.

Аналіз інтеграційних процесів лише з позицій «форми» і «процесу», що був поширений у продовж тривалого періоду, розглядав «формальну» і «реальну» інтеграції як автономні паралельні процеси (перший не обов'язково має на увазі другий та навпаки). Однак, як свідчить досвід створення і функціонування РІУ, формальна інтеграція («за угодою») зазвичай керована державою, тоді як у так звану реальну інтеграцію (інтеграція «відвертості» або інституційна) держава практично не втручається. Це стосується також граничної залежності від особливостей двосторонніх економічних відносин.

Щодо країн арабського регіону, то сучасний розвиток регіональної кооперації та вибір інтеграційної стратегії пов'язаний не лише із етнічно-ментальними чинниками, релігійними переконаннями, внутрішньополітичними індикаторами (індекс економічної свободи, показник корупції тощо), але й особливостями національної правової культури. Останні можуть впливати як на бажання країн загалом брати участь у міжнародних домовленостях, так і на обов'язковість виконання власних зобов'язань, особливості досягнення консенсусу, проведення переговорів та розв'язання суперечок на відміну західної правової системи (у більшості формальні зобов'язання, змагальні форми врегулювання суперечок тощо). У зв'язку з цим, глибина кооперації, що вимірюється інтеграцією законодавчої юрисдикції (не виконавчої), залежить від рівня економічної асиметрії між країнами як у межах РІУ, так і багатосторонніх міжнародних угод. У осяжній перспективі за умов, коли РІУ максимально наблизиться до федеративної форми державного устрою, різниця між

суверенітетом і добровільним обмеженням юрисдикції держави («гармонізація компетенцій») буде анульовано.

Більшість арабських держав поряд з терміном «інтеграція» широко використовують термін «регіоналізація» (загалом, маючи на увазі його ідентичність із значенням, що надається у ЄС), проте, із специфічним змістовним наповненням. Справа у тому, що поняття суверенітету у регіоні для країн ЛАД вважається недоторканим і за жодних умов вони не готові ним поступитися, навіть якщо інтеграція надає значні економічні вигоди. У зв'язку з цим, роль національних урядових інститутів зростає, а не зменшується, економічна інтеграція здійснюється головним чином у формі інтергавернменталізму, тобто за рахунок двосторонніх торговельних угод, на противагу створенню багатосторонніх міждержавних інститутів. Однак, слід також мати на увазі, що сьогодні поява політичних екстерналій усередині РІУ країн арабського регіону є результатом реалізації окремими державами-членами егоїстичних та неузгоджених стратегій, спроб одержати торгово-економічні вигоди і конкурентні переваги, застосовуючи власні моделі розвитку. В наслідок цього, на перший погляд заманливого варіанту «інтеграційного індивідуалізму», вартість *free-riding* (одностороннього «виходу із гри») для країни буде занадто високою як щодо економічної складової, так і у цілому її репутації для міжнародного співтовариства.

За визначенням ОЕСР міжнародна регуляторна кооперація (МРК) це формальна/неформальна угода або організаційна структура, що діє між країнами на двосторонньому/багатосторонньому/регіональному рівнях, з метою сприяння співпраці у розробці та здійсненні подальшого управління регулюванням [54]. При цьому її суть полягає у децентралізованому процесі переговорів/домовленостей між країнами учасниками МРК та іноземними партнерами щодо координації законів, норм та пов'язаних з ними процедур з метою їх офіційного визнання та міжнародної гармонізації.

Особливістю розвитку сучасної МРК для країн ЛАД є, з одного боку, постійне розширення мережі регуляторної кооперації, що виходить далеко за рамки традиційної договірної моделі міжнародних відносин, з іншого –

збільшення кількості державних та недержавних акторів, наділених регуляторними повноваженнями (банківські структури, урядові, державні і недержавні агентства, приватні національні та міжнародні організації, фонди розвитку тощо) та інтенсифікація приватного регулювання (див. таблицю 1.2).

Таблиця 1.2.

Міжнародні інтеграційні кредитно-інвестиційні інститути країн ЛАД

<i>Назва</i>	<i>Рік створення</i>	<i>Функції</i>
Ісламський банк розвитку	1974	Здійснення капіталовкладень у проекти економічної і соціальної інфраструктури; фінансування приватного та соціального секторів; участь у акціонерному капіталі інвестиційних проектів і виробничих підприємств країн-засновників (24 мусульманські країни) та держав-учасників (Гвінея, Гамбія, Індонезія, Камерун, Малі, Нігер і Чад); фінансування зовнішньої торгівлі країн-учасниць та надання їм сприяння в одержанні технічної допомоги й підготовці кадрів; створення різних спеціалізованих фондів.
Кувейтський фонд арабського економічного розвитку	1961	Надання пільгових позик і субсидій арабським, азіатським і африканським країнам з метою промислового та сільськогосподарського розвитку; фінансування проектів промислової та соціальної інфраструктури.
Фонд економічного розвитку арабських країн (Абу-Дабі)	1971	Фінансування розвитку виробничої інфраструктури, промисловості та туризму у арабських країнах.
Саудівський фонд промислового розвитку	1974	Довгострокове кредитування і субсидування різних секторів економіки практично всіх країн, що притримуються західної орієнтації, включаючи сферу малого підприємництва і соціальну сферу.
Арабський банк економічного розвитку Африки (АБЕРА)	1973	Кредитування співробітництва арабських країн ЛАД (16 країн-учасниць ЛАД і Єгипет) із країнами-членами Організації африканської єдності (ОАЄ); надання країнам-членам ОАЄ, що не входять у ЛАД, на пільгових умовах довгострокових позик для фінансування проектів розвитку. Середній період кредитування – 10-15 років, ставка відсотка коливається від 1 до 6 %.
Арабський фонд для Африки	1974	Субсидування різних секторів економіки країн БСПА за рахунок коштів Саудівської Аравії, ОАЕ, Лівії, Кувейту, Іраку та деяких інших арабських нафтовидобувних держав; з 1978 р. фінансові кошти юридично об'єднані з капіталом АБЕРА.
Іракський фонд зовнішнього розвитку	1974	Субсидування різних секторів економіки бідних арабських держав.
Арабський фонд технічної допомоги африканським і арабським країнам	1975	Арабський фонд технічної допомоги африканським і арабським країнам

Джерело: складено автором

Сьогодні основним викликом для МРК країн арабського регіону є можливість обмеження регуляторного суверенітету. Аналіз сучасного розвитку РІУ ЛАД свідчать, що, по-перше, витрати на додаткові рівні координації не завжди узгоджуються із економічними вигодами в умовах, коли специфічність

процесу регуляторної узгодженості не адекватний подоланню міжнародних ризиків та невизначеності. По-друге, «політична економія» співпраці не кореспондується із зростанням управлінської ефективності рішень, що приймаються, тобто існує недостатня регуляторна гнучкість в умовах конкуренції регуляторних режимів та диференціації юридичних бар'єрів арабських країн. І хоча для загальноновизнаного процесу міжнародної економічної інтеграції характерна трансформація МРК у концепцію поглиблених інтеграційних процесів, для арабського регіону характерним залишаються екстенсивні форми – традиційні (класичні) торговельні угоди, що концентруються переважно на прикордонних заходах та «м'яких» інструментах регулювання (кодекс поведінки, «дорожня карта», рамкові угоди і т.п.).

Крім того, для країн-членів ЛАД пріоритетами реалізації МРК залишаються:

- формальні зобов'язання щодо розробки національних регуляторних правил;
- угоди про взаємне визнання;
- «парасолькові» угоди між державами-учасниками, що підтвержують згоду поліпшувати якість регулювання та мінімізувати регуляторні відмінності;
- спеціальні угоди з визначеними зобов'язаннями держав у окремих сферах регулювання.

І хоча, за різними оцінками, зменшення регуляторного навантаження на 10 % призводить до зростання експорту товарів та послуг, приблизно, на 2,5 %, а уніфікація норм регулювання, митних законів, інфраструктури сектору послуг – світового обсягу торгівлі на 9,7 %, покраїнна оцінка економічних наслідків і переваг регуляторної кооперації досить трудомістка і потребує значних зусиль. Причому, складність аналізу пов'язана не з методиками ідентифікації неспівпадінь норм, а, перш за все, із відмінностями у їх застосуванні [55].

Якщо реалізація порівняльних переваг виробників на відповідних внутрішніх ринках різних країн є результатом спільної або гармонізованої конкурентної політики, то реалізація традиційних переваг за рахунок диференціації цін факторів виробництва та нових технологічних досягнень є

чинником розвитку як глобальних, регіональних і двосторонніх виробничих мереж, так і нової сфери конкурентних переваг – витрат, пов'язаних із подоланням диференціації національних систем регулювання економічної активності. Тобто, зростання конкурентоспроможності національного бізнесу прямо пропорційно зменшенню таких витрат внаслідок регуляторної гармонізації у порівнянні з країнами, які не беруть участі у процесі міжнародної регуляторної кооперації, а вимушені нести додаткові витрати на подолання існуючої регуляторної диференціації. Так, наприклад, сьогодні у 52 сферах регулювання у поглиблених інтеграційних угодах країн ЛАД діють положення, що стосуються інвестиційного і технічного регулювання, конкурентної політики, прав інтелектуальної власності.

Перехід до спільного регулювання та зміна характеру ухвалення регуляторних рішень у процесі економічної інтеграції свідчить про використання її інтенсивних форм, пріоритетність наднаціонального вибору в регуляторній кооперації (на противагу горизонтальним можливостям). Останній залежить від абсолютних і відносних складових наступних економічних показників:

- а) відмінності у розподілі доходу в середині країни або між країнами;
- б) кількість незадоволеного населення становищем внаслідок проведення певної соціально-економічної політики;
- в) рівень домінуючої країни (у т. ч. і у РІУ) на певному економічному просторі;
- г) кількість домінуючих економічних гравців (особливо у РІУ), що мають право вето у системах мережевого управління;
- д) кількість національних інституцій, спроможних як брати на себе зобов'язання щодо ефективного використання переваг міжнародного поділу праці, так і модифікувати ієрархічну структуру управління до регіональних та глобальних викликів [56, р. 11-13, 23-26].

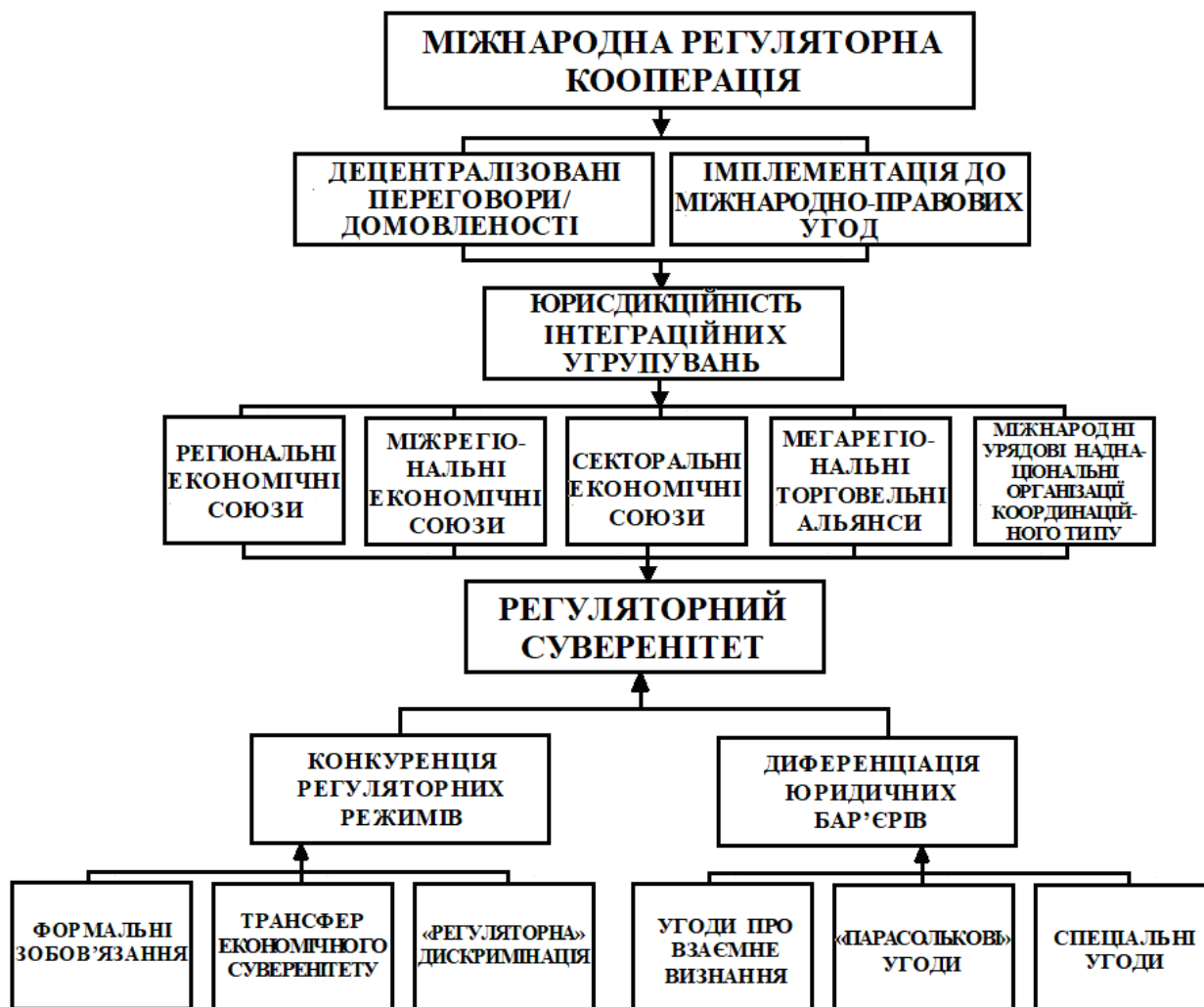
Хоча основні принципи і механізми регуляторної кооперації прописані у документах СОТ, країни, які ще не приєдналися до СОТ (а такі наразі є серед арабських держав-членів ЛАД), можуть у процесі інтеграційної взаємодії, по-

перше, обмежитися посиланнями на існуючі угоди СОТ; по-друге – детальніше розробити зобов'язання у сферах, вже охоплених правилами СОТ; по-третє – впровадити алгоритми регуляторної кооперації у питаннях, не охоплених СОТ. Так чи інакше прикладами регуляторної кооперації для країн арабського регіону є сьогодні ЄС, НАФТА, Меркосур, АСЕАН, що формують нову архітектуру глобальних правил міжнародної торгівлі, мережі різних форм мегарегіональної і міжрегіональної глобальної інтеграції та використовують різні моделі МРК для своїх партнерів.

Очевидним є той факт, що глобалізація призводить, з одного боку, до «експорту регулювання» із центрів економічної сили сучасного світового господарства до країн, що розвиваються (новий феномен поглибленої інтеграції першої чверті ХХІ ст.), а з іншого – до поступового визнання міжрегіональних домовленостей у якості «регуляторної філософії» та основи для міжнародних регуляцій. До уповільнюючих чинників цього процесу можна віднести: різновекторні концепції конкурентної політики провідних РІУ, тимчасова регуляторна неузгодженість щодо загальних (горизонтальних) положень і домовленостей, а також окремих секторальних додатків [57, р. 8-9].

Термін дії «регуляторної дискримінації» країн з неадаптованими до відповідних змін на міжнародному рівні національними системами регулювання залежить від трьох умов: ступеня інтеграційної взаємодії (єдиний внутрішній ринок, валютно-фінансовий, фіскальний, енергетичний союз, повна інтеграція), прозорості практики національного регулювання та можливостей часткового делегування (трансферту) економічного суверенітету. Саме за цих умов посилення конкурентних позицій національних економік безпосередньо пов'язано із економічним суверенітетом як специфічним і ефективним ресурсом регуляторної кооперації, використання якого у різних формах надає можливість набути перевагу у виборі соціально-економічної моделі розвитку для країн загалом, інтенсифікувати процес зближення і гармонізації внутрішніх правил економічної діяльності у межах РІУ.

Загалом, взаємозв'язок між міжнародною регуляторною кооперацією і регуляторним суверенітетом можна зобразити наступним чином (рис. 1.3).

Рис. 1.3. Взаємозв'язок між міжнародною регуляторною кооперацією і регуляторним суверенітетом.

Джерело: складено автором

У сучасній глобальній багатополосній системі міжрегіональних відносин інтеррегіональна взаємодія країн у різноманітних формах (часом офіційно незареєстрованих і незафіксованих угод, що охоплюють велику кількість виконавців), відбувається під впливом як спонтанних процесів на рівні окремих держав та їх РІУ, так і недержавних акторів, але з відчутною регіональною ідентичністю. «Глобальний імпульс» призводить до розвитку не лише відносин між регіональними угрупованнями, але й бірегіональних (ЄС–АСЕАН, МЕРКОСУР–АСЕАН) та трансрегіональних відносин (Форум співробітництва Східна Азія–Латинська Америка (FEALAC), Саміт Азія–Європа (АСЕМ)), що передбачають відповідний ступінь регіональної координації, а також гібридних інтеррегіональних відносин (між РІУ і окремими країнами, формальними та

інституалізованими РІУ, між окремими державами РІУ: АСЕАН–Австралія, ЕС–КНР, ЕС–АКТ, ІБСА, США–КНР). Останні мотивують формування «консорціуму правлячих еліт» з метою досягнення рівня інституалізації, що дозволяє підвищити ефективність реалізації мегаекономічних проектів у різних галузях та територіальних осередках світового господарства.

Деякі країни РІУ беруть участь у декількох інтеграційних об'єднаннях. Наприклад, країни-члени ЛАД є одночасно учасниками інших РІУ: Алжир, Туніс, Марокко, Мавританія, Лівія – Союзу арабського Магрибу; Єгипет, Ірак, Йорданія, Ємен – Ради арабського співробітництва і Організації Ісламська Конференція; Єгипет, Лівія та Судан є одночасно країнами-членами ЛАД і з 2015 р. Тристоронньої зони вільної торгівлі (ТФТА) – останньої інтеграційної ініціативи у африканському регіоні, що об'єднує 26 держав та є прообразом створення Панконтинентальної зони вільної торгівлі та митного союзу (СФТА) в Африці. У межах ТФТА, яка складається із трьох РІУ – Східноафриканського співтовариства (ЕАС), Співтовариства з розвитку країн Південної Африки (SADC) і Спільного ринку країн Східної та Південної Африки (COMESA) – саме ці країни сьогодні взаємодіють у РІУ COMESA, яке створене у 2009 р., нараховує 19 держав-учасниць і пройшло етап зони вільної торгівлі, зараз діє у формі митного союзу та започаткувало використання інструментів спільного ринку.

Оскільки у економіці Єгипту і Судану провідними секторами є промисловість (видобувна, легка і переробки нафти у бензин), частка якої складає приблизно 25 % ВВП, у межах COMESA ці країни мають трирівневу систему зовнішнього тарифу на товари, що імпортуються із третіх країн: 0 % – для сировини та засобів виробництва, 10 – для проміжних товарів, 25 % – для споживчих товарів. Наразі у зоні вільної торгівлі COMESA скасовані тарифні і нетарифні бар'єри у торгівлі не лише товарами і послугами, а й капіталом, що надало можливість за останні десять років збільшити обсяг взаємної торгівлі у межах угруповання у шість разів [58]

Основою формулювання регіонами цілей, прийняття та реалізації рішень на

рівні РІУ є регіональна або субрегіональна ідентичність, яка у свою чергу визначає рівні взаємодії країн для реагування на зовнішні виклики та зміни багаторівневої глобальної структури управління. Сьогодні, на відміну від більшості застарілих регіональних схем (анемічні угоди), поява нових та інституалізація існуючих форм регіональної і міжрегіональної кооперації пов'язана не лише із швидким зростанням кількості різноманітних акторів (організацій та інституцій), а й особливим проявом трансрегіоналізму – злиттям держав як самоутворюючих учасників РІУ і бізнес-еліт (не лише регіональних, а й міжнародних «конгломеративного» типу). Особливу роль у цих процесах відіграють так звані комплементарні інститути фінансування реального сектору економіки, які відображають потреби нового етапу індустріалізації країн арабського регіону, що передбачає не лише реалізацію великих інвестиційних проєктів, але й використання нових підходів до грошово-кредитної політики.

Аналіз свідчить, що саме комплементарні (тобто доповнюючі інститути) у вигляді регіональних банківських структур та інститутів фінансування небанківського характеру здатні сьогодні суттєво підвищити результативність інвестиційного розвитку. Наразі комплементарний характер і доповнююча роль системи державних інститутів фінансування реального сектору економіки, що формуються у країнах ЛАД, не мають відповідного ресурсного забезпечення, слабо скоординовані, у них відсутні системи показників оцінки їх ефективності. Комплементарні інститути ринку в економіці США та країнах ЄС є базовими на відміну від інститутів редистрибутивної (централізованої) економіки (наприклад, економіка Росії і Китаю), причому якщо базові інститути визначають незмінну соціотальну природу суспільства, то комплементарні є необхідним доповненням і умовою ефективного функціонування сучасної економіки. Їх переваги полягають у здатності враховувати специфіку регіонального бізнесу країн ЛАД і встановлювати партнерські відносини, особливості клієнтури, гнучкість і оперативність у прийнятті рішень, індивідуальний підхід та нейтралізувати недоліки державних інститутів.

Проведене дослідження свідчить, що для найменш розвинених країн ЛАД

(Судан, Сомалі, Ємен, Мавританія, Джибуті,), по-перше, характерна нерозвинена регіональна банківська мережа через жорсткість нормативів і «викривлення» умов конкуренції з боку великих банків. По-друге, виявлені ефекти низької активності у сфері кредитування малого і середнього бізнесу, обмеження капіталізації регіональних банків, що пов'язані із низькими темпами нагромадження капіталу, обмеженістю доступу на ринок міжбанківського кредитування і до системи рефінансування. По-третє, відсутність ресурсної бази для розвитку скоординованих комплементарних інститутів і складної системи державних структур фінансування реального сектору економіки, промислових регіонів та регіональної інфраструктури визначає низьку ефективність реалізації грошово-кредитної політики (у тому числі чисто фінансових завдань підтримки стабільності валютного курсу та управління інфляцією) та забезпечення економічного зростання і зайнятості. У цьому контексті спостерігається тісний зв'язок грошово-кредитної і промислової (структурної) політики, формується підхід, що сьогодні визначається як «грошово-промислова політика» («monustrial policy»), яка передбачає використання певного набору інструментів фінансового стимулювання окремих галузей і видів виробництва.

Отже, для найменш розвинених країн ЛАД функціонування реального сектору економіки пов'язане із низкою труднощів, низьким рівнем доступу до «довгих» грошей, що впливає на інвестиційну активність (частка інвестиційного кредиту у загальному обсязі кредитів становить 6 %, у той час як у промислово розвинених країнах частка інвестиційних кредитів у 2-2,5 рази вища). Підприємства змушені використовувати власні кошти – прибуток і амортизацію, наращувати іноземні борги, які, як засвідчила фінансова криза 2008-2009 рр., несуть у собі серйозні валютні ризики. У зв'язку із цим інституціональний аналіз країн арабського регіону демонструє особливу роль комплементарних інститутів, які доповнюють базові, виконують балансуєчу, підтримуючу роль і загалом забезпечують істотний загальний приріст ефективності економічної системи. У сфері фінансування розвитку промисловості у якості комплементарних інститутів можуть виступати, з одного

боку, регіональні банківські структури, що доповнюють великі інтегровані банки державного рівня, а з іншого боку, інститути фінансування небанківського характеру, які створюються національними урядами країн ЛАД і опираються на підтримку суспільства та представників підприємницького співтовариства.

Для країн ЛАД із середнім рівнем економічного розвитку (Єгипет, Алжир, Лівія, Марокко, Ірак, Йорданія, Туніс) характерна недостатньо диверсифікована фінансова структура – низька частка банківського сектору і фінансових активів інституційних інвесторів (страхування, пенсійні фонди, колективні інвестиції), нерозвинена система фінансових ринків (валюта, цінні папери, деривативи, фінансові інновації), що пов'язано із нерівномірним розподілом основних обсягів грошової маси і, відповідно, кредитних ресурсів по регіонах країни з неоднаковими інвестиційними можливостями регіонів.

Для більш розвинених економік країн ЛАД – держав РСАДПЗ (КСА, Кувейт, Бахрейн, ОАЕ, Катар, Оман) – характерний досить диверсифікований фінансовий сектор, розвинена сфера фінансових послуг і вищий її внесок у додану вартість, оскільки банківська система відіграє важливу роль у їхній економіці і органічно імплементована як у фінансовий, так і у виробничий цикли. Більше того, у розвитку економіки їх окремих регіонів важливу комплементарну роль відіграють регіональні банки, найбільш істотною характеристикою яких є їх територіальна приналежність, а просторовий перерозподіл банківських інститутів між периферійними і центральними районами не збільшує нерівномірність регіонального розвитку. Ще у період фінансової кризи 2008-2009 рр. країни РСАДПЗ усвідомили як проблеми великих і розгалужених фінансових інститутів, так і важливість і комплементарну роль невеликих, місцевих і регіональних банків у посткризовий період. Наразі ці банки обслуговують переважно домогосподарства та малий і середній бізнес, їх сильними сторонами є гнучкість і швидкість прийняття рішень, близькість до клієнтів, а недоліків невеликих регіональних банків можна віднести недостатню диверсифікованість та ліквідність, а також більш високі ризики.

Для більш ефективного розподілу бюджетних коштів держави РСАДПЗ використовують комплекс відповідних інститутів і заходів підтримки, які стосовно базових інститутів фінансування є комплементарними. Серед найважливіших з них – податкові пільги та державні гарантії, державно-приватні венчурні компанії і фонди венчурних фондів, інститути розвитку, особливі економічні зони і території випереджального розвитку, спеціальні інвестиційні контракти і т. д. Провідною метою їх створення та функціонування є стимулювання інвестицій і вирішення проблем інвестування (фінансова підтримка високотехнологічних секторів), які не можуть бути реалізовані у «чистому вигляді» базовими ринковими механізмами. Тобто вони виступають як каталізатор інвестицій у пріоритетні галузі економіки, створюють умови для надання майданчиків та інфраструктури для промислового розвитку, що забезпечують доступ компаніям, що функціонують у пріоритетних сферах економіки, до необхідних фінансово-інформаційних ресурсів. Наприклад, у рамках особливих економічних зон, кластерів та індустріальних парків група інститутів підтримки бізнесу дозволяє їхнім резидентам суттєво зменшити витрати і підвищити інвестиційну привабливість шляхом надання істотних пільг підприємствам, орієнтованим на випуск і високотехнологічну переробку продукції світового рівня.

Отже, як свідчить досвід країн РСАДПЗ для менш розвинених країн ЛАД регіональна банківська система могла б виступити у якості комплементарного інституту, володіючи більшою поінформованістю й адаптивністю, і здатністю нівелювати прояви неефективності базових інститутів кредитування. У розвинених країнах регіональні банки відіграють значну роль, характеризуються більшою стабільністю, меншою схильністю до спекулятивних операцій і здатністю надавати кредитні послуги, що користуються найбільшим попитом. Щодо менш розвинених країн ЛАД, то у них діяльність регіональних банків наразі носить обмежені масштаби, результатом чого є низькі темпи нагромадження капіталу, постійний дефіцит середньо- і довгострокових фінансових ресурсів, обмеженість доступу на ринок міжбанківського

кредитування, повільне формування комплексної системи державно-приватних інститутів фінансування промисловості та інститутів регіонального розвитку для адресної підтримки найбільш перспективних промислових компаній.

Сьогодні ЛАД перебуває у процесі пошуку лідера і багатосторонніх платформ розробки консолідованих рішень: до цього часу спостерігається як дефіцит відповідальності та політичної волі у регіональних еліт, які звикли покладатися на зв'язки з США – головною зовнішньою військовою силою на Близькому Сході, так і надлишок так званих «несформованих» арабських країн, або держав, що опинилися у безпосередній близькості від визначеного «порогу». Так, Лівія, Сомалі, Судан, Ірак, Ємен, Сирія, Ліван – країни із досить вагомою схильністю до дезінтеграції і обмеженістю власних ресурсів, необхідних для успішного протистояння зовнішнім викликам, являють собою постійні осередки реальної або потенційної дестабілізації далеко за їхніми територіальними межами. Фактично, сьогодні країни-члени ЛАД розділені на чотири основні блоки арабського регіону із відносно збалансованими потенціалами: Магриб (арабський захід), долина Нілу, Левант (арабський схід) і «Арабська» затока (арабські країни Перської затоки – РСАДПЗ), усередині яких мають місце як гостра конкуренція (наприклад, у Леванті між Сирією і Іраком, у Магрибі між Марокко і Алжиром), так і більш м'які протиріччя між країнами усередині цих чотирьох блоків. Так, останні події виявили «слабкі місця» загальноарабської платформи ЛАД. Окрім традиційного майданчика відстоювання інтересів палестинського народу і виступу єдиним антиізраїльським фронтом, ЛАД виявилася не в змозі (і це з урахуванням колосального тиску КСА і Єгипту) звести до «загальноарабського знаменника» позицію щодо Ірану (Ірак і Ліван не підтримали антиіранські ініціативи своїх партнерів по ЛАД), а криза навколо Катару ґрунтовно і на роки вперед зруйнували плани КСА створити антиіранську коаліцію «монархій Затоки» навіть у її вузькому складі країн РСАДПЗ.

У сучасних умовах чинниками послаблення ролі ЛАД є наступні:

а) відсутність механізму по моніторингу виконання рішень, прийнятих

ЛАД;

б) на фоні збереження правил консенсусу у рішеннях, не використовуються інструменти функціональної методики для реалізації спільних цілей, прийнятих у межах цього консенсусу;

в) низький рівень транспарантності та відсутність громадянського представництва в органах і установах ЛАД;

г) наявність еліти, що входить у «квоту» кожної держави-учасника ЛАД і наділеної певними привілеями панарабського співробітництва, що поступово перетворює Лігу арабських держав у «Лігу арабських урядів»;

д) відсутність єдиного підходу щодо певної форми колективного суверенітету (при збереженні сутності національного суверенітету кожної окремої арабської держави) за умови консенсусу і компромісу між ними, а також моделі «наднаціональної» влади ЛАД для різних систем безпеки і співробітництва у межах цих пересічних кіл інтересів.

Наразі стратегія розвитку ЛАД припускає адекватну реакцію на п'ять наступних «викликів»:

- виклик №1 – це нормалізація концепції національної держави в національній свідомості;

- виклик №2 – це створення інституційних структур та імплементація їх до нових політичних і функціональних викликів з метою ефективного використання (розвиток функцій профілактичної дипломатії, активізація «Арабської хартії безпеки і співробітництва» 1995 р., створення арабського суду ЛАД);

- виклик №3 – це забезпечення органів ЛАД арабським досвідом різних держав поза офіційною «квотою» і створення суспільної парламентської арабської асамблеї, що представляє держав-учасників шляхом прямих і вільних виборів;

- виклик №4 – це формування арабських відносин із сусідніми впливовими країнами на основі стратегічного балансу на Близькому Сході;

- виклик №5 – це переосмислення регіонального економічного

співробітництва арабського регіону відповідно до міжнародних змін, шляхом оцінки всіх двосторонніх відносин з новими світовими державами.

Це потребує від ЛАД використання «нестандартних» механізмів реалізації своїх резолюцій, побудованих на новому балансу сил між країнами арабського регіону і міжнародним оточенням, формування єдиної арабської стратегії, яка бере до уваги особливості кожної держави-члена для плідного співробітництва, у першу чергу, між країнами БСПА, а потім і з світовим співтовариством.

1.3. Сучасні форми взаємодії арабських держав у контексті регіональних трансформаційних зрушень

В умовах глобалізації гармонізація політичних та соціально-економічних відносин з використанням механізмів міжнародної інтеграції є важливим інструментом формування економічної парадигми інтеграційної взаємодії. Володіючи значним потенціалом не лише для власного економічного розвитку, а й для здійснення впливу на світогосподарські процеси, арабські держави-учасниці РІУ за ступіню залученості до процесів міжнародної економічної інтеграції посідають проміжне місце серед країн світової спільноти в умовах глобальних трансформацій та нових викликів. Сучасні процеси координації економічної політики арабських держав-учасниць РІУ протікають неоднозначно із-за значної диференціації у їх економічному розвитку, доступі до сировинних ресурсів, потенціалу валютних надходжень, фрагментації інституційного забезпечення координації макроекономічної політики, яка використовується національними урядами.

Теоретико-методологічні засади вивчення форм взаємодії і проблем координації міжнародної економічної політики країн набувають особливого значення у контексті виявлення детермінант стійкості різного роду інтеграційних об'єднань відповідно до стратегії, що реалізується їх учасниками. З одного боку, у структурі «неозалежність–співробітництво–інтеграція» низький рівень мети інтеграції, виходячи з логіки стадійного детермінізму, породжує суперечливі процеси накопичення умов стагнації та дезінтеграції. З іншого –

транснаціоналізація і закладання підвалин наднаціонального регулювання об'єктивно супроводжується регуляторною гармонізацією та поступовим елімінуванням регулюючих функцій держави відповідно до реконфігурації полюсів економічного зростання і світових «центрів сили».

Адепти системи регулювання міжнародного співробітництва щодо економічно відсталих країн (розподіл кінцевих прибутків не на їхню користь і свідоме обрання другорядної ролі постачальників сировинних ресурсів або дешевої робочої сили) та країн нерозвинених (нерозвиненість потенціалу через ігнорування потенційних можливостей для зростання і неадекватне самопозиціонування у економічному середовищі) не пропонують єдиного рецепту економічного зростання. Оскільки нова міждержавна технологічна спеціалізація у сучасних умовах консервує двополярне зонування («цивілізаційний центр–периферійна зона») і ґрунтується на функціональній обмеженості постіндустріальних структур, протиріччя між вигодами від відкритості та загрозами, спричиненими такою відкритістю, визначають залежність економічного зростання та національного добробуту країн-членів РІУ від екзогенних чинників у процесах регіоналізації. Останні (наприклад, збереження обмежень факторної мобільності, інституціональні детермінанти та регуляторні бар'єри) прямо пропорційно впливають на чутливість до змін глобальної кон'юнктури, рівнів «закритості» інтегрованого економічного простору та диференціації виробництва і споживання.

В умовах, коли хаотичні події, дисгармонія, дестабілізація поширюються у світі активніше та швидше порівняно з наслідками економічних досягнень (закон ентропії), вихідними умовами сучасних форм взаємодії країн-членів РІУ в отриманні переваг від розвитку інтеграційних процесів є непрямі чинники впливу порівняно з традиційними. Останні визначають рівень підтримки джерел внутрішнього інвестування (інституційне забезпечення економічного розвитку та якість макроекономічної політики, політико-правова стабільність). Тобто, мова йде, перш за все, про потоки фінансового капіталу (першочергово галузеві), що спрямовуються саме до тих країн, де, по-перше, розвиток

фінансового сектора робить можливим більш активне та широкє його використання за умови стабільного функціонування відповідних інституцій, що регулюють його діяльність. По-друге, існують сприятливі географічні умови для виробництва того чи іншого товару, що має інноваційні риси. По-третє, платоспроможний попит формується під впливом більш-менш модальної структури ринкових акторів, причетних до руху «гарячих грошей», вартості робочої сили та інших елементів інтегрованої економічної системи.

Поліцентричність глобального економічного простору (попри анонсованій гомогенізації та гетерогенізації) встановлює легітимні гібридні форми співробітництва:

- між окремими регіональними угрупованнями;
- між регіональними угрупованнями та окремими потужними країнами;
- бірєгіональні та трансрєгіональні відносини, участь у яких не завжди пов'язана із конкретними регіональними угрупованнями (можуть включати країни із понад двох рєгіонів).

Третя хвиля глобалізації продемонструвала деструктивні наслідки регіональної спорідненості країн, що проявилися у конфліктній дезінтеграції – поєднанні доцентрових сил переважно на рівні взаємодії країн з вкрай високою швидкістю розпаду (як результат політичних конфліктів). Її причинами можуть бути як внутрішні, так і зовнішні чинники: валютні та боргові кризи світового фінансового ринку, зміни рівнів цін на міжнародному ринку позичкового капіталу та географії глобальних інвестиційних потоків, масштаб переливу кризових явищ із країни в країну (принцип «доміно»), що охоплюють торгівлю та реальний сектор.

Домінування типових форм дезінтеграції «згори» або «знизу» визначають її швидкість – високу (конфліктна, шокова) або низьку (стагнуюча, дивергентна). При цьому зміни переваг гравців під впливом самого процесу інтеграції і пробудження «сплячих інститутів» в умовах примусової інтеграції передбачити заздалегідь досить складно (не самовідтворювальні очікування). Як стверджує Н. Резнікова, «інтеграція й фрагментація, глобалізація та локалізація як

суперечливі, проте нерозривні тенденції розвитку міжнародної економіки формують нові процеси фрагментації та глокалізації» [11, с. 8; 59, с. 144-156].

Дійсно, сьогодні інституціоналізація економічної співпраці між країнами відбувається в умовах формування: а) поглиблених і розширених форм класичних стадій міжнародної економічної інтеграції – зон вільної торгівлі та митних союзів; б) мегарегіональних валютних, банківських, страхових, енергетичних, інноваційних альянсів та торговельних інтеграційних мегаутворень і особливо в) секторальних (галузевих) економічних об'єднань на основі адаптації міждержавної координаційної політики до потреб міжнародної співпраці. Ефективність останньої залежить, по-перше, від рівня пруденційного нагляду та фінансового регулювання, що є вкрай важливим для впровадження оптимальної валютної і фіскальної політик (технічний аспект).

По-друге, від функціонуючої інституційної структури з відповідним набором тривалих правил і сформованих очікувань, інтересів та поведінки (від неформальних до офіційних зобов'язань), оскільки історична практика свідчить, що міжнародна координаційна політика можлива лише за умови створення саме інституту.

По-третє, від збереження існуючої «політичної поведінки» (збереження політичного режиму), оскільки політики, що володіють інвестиційними ресурсами, матимуть стимул співпрацювати для його збереження. Таким чином, успішна міжнародна співпраця є специфічним інструментом збереження режиму.

По-четверте, від особливостей досягнення згоди між країнами як з технічних, так і з економічних та фінансових аспектів політики, що створює адекватні передумови для координації цих аспектів політики [60].

Стратегічна взаємозалежність і міжнародне співробітництво у галузі економічної політики можна тлумачити за допомогою теорії ігор, виходячи із класичної «дилеми ув'язненого», а гравцями у даному разі виступають уряди країн, які вдаються до різних стратегій для досягнення своїх цілей як фіксованих, так і гнучких (компромісних, компенсаційних і т. п.).

Діаграма К. Хамади та сценарії Неша-Курно і Штакельберга [61, р. 187-190] надають можливість проаналізувати ефективність координованих дій у контексті їх погодження та згідно конфігурації кожної країни згідно моделі, яка демонструє міжнародну взаємозалежність. «Різношвидкісні» моделі інтеграції визначають поглиблену інтеграцію однієї країни по відношенню до групи держав-членів РІУ, які здатні приєднатися, спираючись на спільно розроблені критерії. У зв'язку з цим, фундаментальний закон універсальності, що передбачає існування відмінностей, визначає як спільний рівень інтеграції усіх країн-учасниць РІУ, так і, водночас, гнучкість, яка проявляється у фазі реалізації запланованих ініціатив кожної окремої країни.

Модель інтеграції «для всіх» [62], подібно до моделей концентричних кіл, передбачає можливість постійного вибору країнами-членами РІУ власних політик, незалежно від обраного раніше «пакету членства», що є формою більш функціональною (фокусування на політиці), ніж географічною. Слід зауважити, що згідно «теорії клубів» [63], що стала розвитком моделі інтеграції «для всіх», доведено:

1) витрати виробництва у межах зони РІУ зменшуються (економія на масштабі);

2) гарантія «чотирьох свобод» (вільний рух товарів, послуг, робочої сили та капіталу) стимулює внутрішній ринок за рахунок уніфікації торгових правил та запровадження єдиних екологічних і товарних стандартів, які забезпечують захист споживачів;

3) статичне і динамічне підвищення ефективності виробництва у зоні РІУ призводить до зростання ефективності розподілу ресурсів;

4) оптимальне використання податково-бюджетної політики, залучення інвестицій у інфраструктуру та суспільні проекти мають позитивний вплив на спіловер-ефекти (рівновага Неша – отримання вигод усіма країнами-учасницями РІУ).

5) рівень співпраці на основі комбінацій імплементованих монетарної та торговельної політик визначає «коефіцієнт оптимуму» Ф. Етро (співвідношення

між елімінуванням спіловер-ефектів та гетерогенністю витрат за різних стратегій кооперації між країнами-учасниками РІУ) [64].

Отже, переваги від координації національних економічних політик для учасників РІУ загалом зростають, однак вони мають ще більший ефект для країн, які здійснюють політику стратегічної компліментарності.

Хоча взаємозалежність передбачає певну системну економічну взаємодію країн одна з одною, які отримують від «залежності» вираш, у реальності один з учасників торгової діади може більше залежати від іншого, по-перше, за ступенем симетричності або рівномірності розподілу порівняльних переваг, по-друге, за обсягом відносних вирашів (рівень вразливості і чутливості), по-третє, за структурою економіки та відносин обміну (часовий вимір домінування). За цих умов економічний розвиток перетворюється у домінанту модифікації існуючих специфічних моделей розвитку для кожного регіону у їх множинності і варіаціях. Крім цього, структурна залежність передбачає різноманітні форми ресурсної і технологічної залежностей – спеціалізація, умови торгівлі та рівень лібералізації ринку, особливості доступу до фінансових ресурсів, інвестиційно-інноваційні цикли та інше.

Сьогодні кооперація у сфері економічної політики, політична кооперація та інтеграційна співпраця не лише перетворилися на найпоширеніші форми взаємодії країн одна з одною під час третьої хвилі глобалізації, а й позначились на істотній трансформації ролі держави. Основою елімінація центропериферійної фрагментації світового господарства на основі нового формату міжкраїнової взаємодії та руху у бік симетричності (за умов формування єдиних правил співпраці) є подальший розвиток принципу підпорядкованості та чіткої ієрархії прав і норм, визначених існуючими інституціями. Саме причинно-наслідкові зв'язки «насильницький лібералізм–технологічна залежність», «примусова конкуренція–торговельна залежність» призводять до виникнення ситуації, за якої взаємні (симетричні) вигоди і витрати координації економічної політики позиціонуються як вищі, середні або альтернативні.

Сучасні мінливі інтенції потоків капіталу, продиктовані інтересами як ТНК, так і донорів інвестиційного капіталу (зовнішні чинники) впливають на динаміку змін у господарській діяльності учасників РІУ, у результаті чого трансформації, іманентні епосі безпрецедентної інтернаціоналізації, по різному позначаються на економіці країн-членів. Міжкраїнова взаємодія перебуває у площині множинних координат – від ТНК, рейтингових агентств, міжнародних фінансових організацій (у тому числі, G7/G8/G20), транс- та мегарегіональних торговельних угод до змістовних домінант при визначенні економічних інтересів держав. Від виважених рішень останніх залежать форми (притаманні дифузії глобалізації) та темпи трансформації деструктивної симбіозної залежності у виважену синергетичну взаємозалежність країн. У свою чергу, широкий спектр різновекторних взаємозв'язків, субординованих на глобальному та регіональному інтеграційному рівнях, формує складну метасистему взаємовідносин країн учасників РІУ.

Щодо країн БСПА, то, хоча торговельна та економічна інтеграції залишаються центральними аспектами безперервної зміни схем інтеграції, з 2000-х рр. розпочалася так звана хвиля «нового регіоналізму», яка внесла певні корективи у трактування самого феномену регіональної інтеграції як багатоаспектного процесу (симбіоз економічного союзу, політики, дипломатії, безпеки, культури). При цьому, зовнішньоторговельні зв'язки на субрегіональному рівні завжди відігравали ключову роль у процесі реалізації інтеграційних ініціатив та становленні національної економіки країн цього регіону. ЛАД, як колегіальний орган, ще на початку 50-х рр. започаткувала процес визначення перспектив удосконалення міжарабської торгівлі, розуміючи, що саме так може каталізувати соціально-економічний розвиток кожної країни.

Першим кроком стала Спеціальна угода про полегшення транзитної торгівлі шляхом надання країнам-учасникам режиму найбільшого сприяння при видачі експортних та імпорتنих ліцензій і полегшення транзитних перевезень. Однак, система імпорتنих ліцензій створювала перешкоди для регулювання торгових потоків між країнами, зменшення митних зборів не супроводжувалося

відміною інших зовнішньоторговельних обмежень (контингентування і ліцензування імпорту, контроль над обміном валюти і т. п.). Попри Угоду про введення єдиного митного тарифу, багато двосторонніх угод вже передбачали пільги за умовами багатосторонніх угод [65; 66].

У 70-80-ті рр. обсяг торгівлі, завдяки підвищенню цін на нафту, збільшився приблизно з 2 млрд. дол. у 1971 р. майже до 28 млрд. дол. у 1981 р., середньорічний темп зростання міжарабського товарообігу за 1971-1981 рр. становив 130 %. Однак, за період 1982-1992 рр. він впав до позначки 98,9 %, що відбулося через коливання цін на вуглеводневу сировину, монотоварність національних економік і постійні розбіжності між країнами з питань ціноутворення на енергоносії у межах ОПЕК [67]. Щодо країн-експортерів нафти ЛАД, то вони, прагнучи розробити єдину для усіх арабських країн політику у галузі ціноутворення на нафту і газ, у той же час дотримувались стратегії прийняття рішень, що не є категорично обов'язковими для виконання і не сприяли зростанню взаєморозуміння та довіри.

Ситуація змінилася на початку 1990-х-2000-х рр., за умов, коли вартісний обсяг міжарабської торгівлі збільшився більш ніж у два рази (за період 1993-2003 рр. з 22,3 млрд. дол. до 46,7 млрд. дол.), однак це зростання не було поступальним та стійким, а занадто диференційоване по країнах РСАДПЗ та державах Північної Африки (Союз Арабського Магрибу – САМ) [68, с. 161].

Аналіз статистичних даних останнього десятиліття свідчить, що в середньому частка міжарабської торгівлі у загальному обсязі торгівлі арабських країн не перевищує 10 %, тобто вона грає недостатню роль у розвитку економіки цієї групи держав у цілому. Наприклад, для Алжиру, Мавританії, Тунісу, Кувейту, Лівії і Єгипту вона становить менше 7 % (у КСА – 7,31 %) від загального обсягу зовнішньої торгівлі кожної з цих країн. Проте для окремих країн – Сомалі, Судану, Бахрейну вона досягає 39 %, 33 % і 29 % відповідно. Крім того, у державах, які не входять до інтеграційних угруповань РСАДПЗ і САМ (за винятком Єгипту), регіональна торгівля скоротилася, а серед країн САМ найменший приріст блокової, у тому числі взаємної, торгівлі був у

Марокко і Алжиру. Загалом, за цим показником арабські країни посідають останнє місце серед таких інтеграційних угруповань як АСЕАН, ЕКОВАС (Економічне співтовариство країн Західної Африки), усі латиноамериканські блоки, не кажучи вже про ЄС і НАФТА [69].

Водночас, поточна ситуація не сприяє повною мірою реалізації потенціалу в інтересах економічного розвитку торгових партнерів арабського регіону, не відбиває наявних можливостей для задоволення їх потреб. За даними Світового банку, країни ЛАД мають достатні резерви для розширення зовнішньоекономічних зв'язків з країнами регіону та торгівлі з іншими державами за спеціалізацією:

- виробництво свіжих, сушених і заморожених сільськогосподарських продуктів – Марокко, Єгипет, Туніс і Сирія;
- виробництво свіжих і заморожених продуктів тваринництва і рибальства – Єгипет, Марокко, Ірак, Сирія і Джибуті;
- тканини, готовий одяг і шкіряні вироби – Єгипет, Туніс, Йорданія, Ірак, Марокко і Сирія;
- господарські товари, холодильники, нагрівальні прилади – Туніс, Єгипет, Сирія, Кувейт і Йорданія;
- постачання фосфатів, залізорудної сировини, рафінованої міді, калійних солей і сірки – Саудівська Аравія, ОАЕ, Кувейт, Алжир, Марокко і Туніс.
- нафтопродукти, скраплений газ, продукти нафтохімії і добрива – Кувейт, Саудівська Аравія, Алжир і Лівія;
- залізорудна сировина, рафінований свинець і алюміній – Єгипет, Бахрейн, ОАЕ і Алжир;
- деякі види устаткування для оброблювальної промисловості, готові промислові вироби і напівфабрикати – Єгипет, Сирія, Алжир, Туніс [70].

Наприклад, Алжир і Єгипет мають відносно розвинену промисловість, у тому числі важку, і могли б експортувати в арабські країни широке коло промислових товарів – від продукції важкого машинобудування до текстильних виробів і предметів домашнього ужитку (на притивагу цьому у середньому

майже 30 % валютних коштів, що виділяються на імпорт, припадає на зарубіжні товари такого ж типу). У зв'язку з цим, витіснення неарабських країн арабськими партнерами без збитку для доходів від експорту є перспективним щодо можливостей переорієнтації і коригування торгових відносин між арабськими країнами.

З одного боку, охолодження стосунків між учасниками угод, зміна політичної ситуації часто паралізують договори, покликані ослабити і ліквідувати існуючі торгові обмеження або перешкоджати введенню нових. З іншого – багато діючих міжарабських угод не реалізуються у результаті небажання сторін виконувати усі умови, більшість з яких прийнято занадто поспішно, без достатньої економічної обґрунтованості, продуманості наслідків реалізації або без реальної оцінки можливостей їх виконання (не кажучи вже про ухвалення рішень, що переслідують політичні або інші неекономічні інтереси).

Незважаючи на передбачену угодою 1981 р. (про введення додаткових пільг для арабських країн у межах міжарабської торгівлі) необхідність усунення будь-яких політичних перешкод на шляху розвитку торгівлі усередині арабського співтовариства, характер міжнаціональних стосунків значною мірою визначає рівень розвитку економічних зв'язків країн ЛАД (політичні мотиви часто переважають економічні). Так, наприклад, трапляються угоди з неарабськими державами за політичними мотивами або у межах довготермінових програм фінансування, метою багатьох діючих арабських угод є розвиток міжарабської торгівлі з урахуванням координованого розвитку національних економік за взаємодоповнюючим принципом, до цього часу існують випадки бартерних угод між арабськими і неарабськими державами.

Слід також зауважити, що, з одного боку, арабські країни розглядають міжарабську торгівлю як другорядну, як таку, що далеко не забезпечує їх життєво важливих потреб, з іншого – існує певна історична психологія арабського споживача, який віддає перевагу західноєвропейським товарам з більш високими цінами («прихильність до неарабських ринків»). Загалом, сьогодні в межах міжарабської торгівлі гостро відчувається як відсутність

механізмів стимулювання експорту на регіональному рівні, так і нестача інститутів і фондів для прямого і непрямого його фінансування, недостатній регіональний контроль за експортними операціями щодо дотримання специфіки і якості товарів. При цьому, незважаючи на безперервні зусилля органів ЛАД (передусім Генерального секретаріату з економічних питань і Ради економічної єдності) і спеціалізованих міжарабських установ – Арабського валютного фонду (АВФ), Арабської організації з інвестиційних гарантій, Союзу торгових, промислових і сільськогосподарських палат – ефективність міжарабської торгівлі залишається відносно низькою. Тому можливі сценарії розвитку економічних відносин у регіоні ЛАД пов'язані, перш за все, із визначенням векторів подальшого розвитку у контексті їх регулювання, яке поряд з національним рівнем здійснюється як у регіональному, так і у глобальному форматах. Саме взаємодія арабських країн у межах РІУ та у комбінації участі у цій взаємодії СОТ визначають сьогодні перспективи подальшого розвитку митно-тарифних систем і стратегій зовнішньоторговельної політики зазначених держав.

Дійсно, унікальне місце, що займають країни ЛАД у системі сучасних міжнародних відносин, визначається, насамперед, економічними чинниками. Економічна специфіка арабського регіону обумовлена тою обставиною, що на його території перебувають найбільші родовища вуглеводнів – лише у зоні Перської затоки зосереджено 2/3 світових запасів нафти і 1/3 запасів газу. У жодному іншому регіоні немає подібної концентрації енергетичної сировини як життєво важливого ресурсу для світової економіки: лише розвіданих запасів нафти повинно вистачити Іраку, Катару і Кувейту більш ніж на 100 років, ОАЕ – на 97, КСА – на 66 років. При цьому провідною країною–виробником нафти та її найбільшим експортером – є саме КСА, на частку якого припадає 25 % її світових запасів (по 20 % нафтових запасів припадає на Кувейт і ОАЕ [44]). Нафтовидобувні країни БСПА залишаються паливно-сировинним додатком промислово розвинених індустріальних країн, що зумовлює різкі коливання світової кон'юнктури на міжнародному ринку вуглеводнів, а як результат –

розвиток їх економік залежить від низки взаємопов'язаних чинників. Особливо гостро ця проблема постає перед Кувейтом, Іраком, Лівією, Бахрейном, Оманом і КСА, які входять до числа десяти держав світу, найбільш залежних від експорту мінеральної сировини – частка доходів цих арабських країн від продажу вуглеводнів становить до 75 % їх ВВП (71 % – Ірак, 64 % – Бахрейн).

У цілому весь арабський нафтовидобувний регіон сьогодні постає перед цілком відчутними викликами і загрозами. Це відбувається з тою лише різницею, що у одних країнах вони вже жорстко проявилися або виявляють схильність до прояву із різним ступенем інтенсивності, а у інших маскуються ефективною практикою прийняття макроекономічних рішень щодо розподілу доходів від продажу нафти, розвитку інфраструктури, комфортності проживання для корінного населення, стимулювання підприємницької діяльності та іноземного інвестування. Мова йде про узгоджену економічну доктрину, в основі якої лежить зважування найбільш загальних можливостей і варіантів розвитку, що дозволяє виявити генеральний тренд для акумулювання потенціалу зростання нафтоекспортерів і реалізації ними гідного місця у системі міжнародного поділу праці.

Якщо раніше саме матеріальному виробництву належав винятковий пріоритет у формуванні базових кластерів в економіці, то тепер ця функція усе більше переходить до економічної і соціальної інфраструктури. Для країн-нафтоекспортерів арабського регіону вона перетворюється у визначальну ланку, що пов'язує внутрішні ринки та зовнішній інвестиційний інтерес до регіону, з одного боку, як нового фінансово-індустріального ареалу, з іншого – як транзитного ареалу з боку іноземних інвесторів, товаровиробників і міжнародних постачальників продукції та послуг. Інакше кажучи, прагнучи повністю монополізувати власний регіон, стати у ньому головними фінансовими акторами, уряди цих країн прагнуть мінімізувати ризики, подолати сильний тиск з боку впливових іноземних партнерів шляхом диверсифікації своїх зовнішньо-економічних і зовнішньополітичних зв'язків та розширення сфери контактів з іншими контрагентами сучасної системи міжнародних економічних відносин.

Так, наприклад, цільова програма дев'ятого п'ятирічного плану розвитку КСА (2010-2014 рр.) стала основою довгострокової стратегії розвитку Саудівської Аравії до 2025 р. Пріоритетом останньої, у контексті переліку механізмів здійснення проекту модернізації і диверсифікації національної економіки, є «необхідність розподілу результатів цього зростання між регіонами країни та різними соціальними групами населення». Крім цього, до найважливіших показників здійснення даного плану віднесені: зменшення розривів у рівнях розвитку між адміністративними регіонами, підготовка сприятливого середовища для здійснення сталого розвитку; рівень державно-приватного партнерства у різних секторах при прискоренні процесу приватизації, у т. ч. залучення приватного сектору до процесів соціального розвитку і соціального забезпечення, підтримки нужденних категорій населення та груп з особливими потребами (соціальний вимір процесу розвитку) [71].

Особливість економічної стратегії КСА полягає у прискореному розвитку приватного сектору економіки (внесок якого у ВВП, за офіційною оцінкою, досягає 57,4 %), при цьому владі вдалося перетворити його як у активного і незалежного партнера держави у різних проектах розвитку, так і у каталізатор капіталовкладень, насамперед, приватних інвестицій. Так, згідно «Стратегії 2025», середні щорічні темпи зростання приватних інвестицій на зазначений період повинні скласти 10,3 % (у той час як державних інвестицій – 8,7 %), а отже їх внесок у ВВП КСА за період реалізації «Стратегії 2025» повинен зрости з 16,3 до 40,2 %. Крім цього, заплановане збільшення частки інвестицій у ВВП до 2025 р. до 40 % у порівнянні з 21,4 % у 2004 р. перед початком здійснення «Стратегії 2025». Це свідчить про рішучість уряду здійснити «економічний прорив» у сфері модернізації та змінити колишню господарську структуру країни. Стратегія модернізації спрямована також на підвищення ролі різних ненафтових секторів економіки, що мають конкурентні переваги. Так, внесок у ВВП ненафтових виробничих секторів за період реалізації «Стратегії 2025» повинен зрости з 25,1 % до 32 %, а темп річного зростання вказаних секторів планується підтримувати на рівні 7 %.

Значну роль у економічній диверсифікації економіки КСА надається сфері послуг – фінансові послуги, інформаційні технології та технології зв'язку. Так, річні темпи зростання сфери послуг заплановані на рівні 7,4 %, а частка сфери послуг у ВВП країни повинна зрости з 27 % на початку виконання стратегії до приблизно 36,8 % на момент її завершення. Для нафтового сектору, на відміну від ненафтових секторів економіки, темп зростання був закладений у розмірі 2,5 %, щоб його частка у ВВП КСА зменшилася у 2024 р. згідно затвердженої індикативної стратегії [72, р. 17-19]. Дійсно, останнім часом активізувалися арабські дослідження перспектив формування і розвитку науково-технологічних комплексів у країнах регіону. Так у 2016 р. відомим аналітичним центром Orient Planet Research вперше була опублікована «Доповідь про арабську економіку знань» [73], у якій відзначається, що в період падіння цін на енергоносії виникли суттєві стимули до диверсифікації регіональної економіки з особливим акцентом на культивування «економіки знань» як альтернативи нафтовій залежності (це підтверджується збільшенням частки інвестицій у сферу НДДКР загалом в усіх країнах ЛАД).

Як свідчить поточна статистика та відповідно до комерційних рейтингів, хоча із 100 провідних компаній країн ЛАД 29 мають державний контрольний пакет, інші компанії з держкапіталом також є досить ефективними. За результатами соціологічних опитувань 86 % громадян КСА впевнені, що великі підприємства повинні перебувати під державним контролем. Сьогодні найбільш успішними є такі відомі компанії, як Saudi Basic Industries Corporation (SABIC) (виробництво нафтохімічної продукції, пластмас, металургійної продукції, добрив), Saudi ARAMCO (нафтопереробка, виробництво нафтопродуктів), Emirates Airlines, Aluminium Bahrain (ALBA) та багато інших [74, с. 86].

У стратегії розвитку ОАЕ – «Економічне бачення Абу Дабі 2030» виділено чотири ключові пріоритети: 1) розвиток економіки; 2) соціальний розвиток та розвиток людських ресурсів; 3) розвиток інфраструктури і збереження навколишнього середовища; 4) оптимізація управлінських рішень уряду. При цьому у соціальному блоці пріоритетів визначається провідна мета –

забезпечення повної зайнятості і створення високоякісних сучасних робочих місць для громадян емірату, а також забезпечення найвищих за світовими показниками соціальних умов життя, основ економіки знань і соціальних послуг [75, р. 3-7]. Планується до 2030 р. повністю перевести економіку емірату на відновлювальні джерела енергії за рахунок впровадження новітніх інновацій, створити конкурентоспроможний приватний сектор за рахунок поліпшення ділового середовища, збільшення інвестицій в економіку (у тому числі в її інфраструктуру), а саме в енергетику, будівництво промислових і комерційних об'єктів, об'єктів транспорту та зв'язку. Концентрація ресурсів і поліпшення управління спрямовані на досягнення середнього річного темпу зростання економіки Абу Дабі на рівні 7 % у період до 2025 р., а згодом – до 6 % у 2030 р. Зростання ненафтової складової ВВП Абу Дабі у ці періоди планується відповідно на рівні 9,5 % і 7,5 %, а загалом частка ненафтових секторів національної економіки зросте з 51 % у 2016 р. до 56 % у 2020 р. і до 64 % у 2030 р. [76, р. 11].

Економічна політика модернізації здійснюється насамперед в інтересах корінних громадян і забезпечує для них економічні привілеї та гарантії соціального статусу. Основною метою «еміратизації» трудових ресурсів в ОАЕ є збільшення частка громадян ОАЕ у сукупних трудових ресурсах (вона повинна досягти 54 % у продовж реалізації стратегії розвитку) і зростання заробітної плати (сьогодні її місячний середній рівень складає приблизно 3 тис. дол.) [77]. Одночасно створюються максимально привабливі умови для ведення бізнесу і проживання будь-яких іноземних фахівців. Наприклад, ОАЕ у рейтингах Світового банку країн по зручності ведення бізнесу і Всесвітнього економічного форуму з ефективності управління державними фінансами сьогодні займають п'яте і шосте місця відповідно. Підтвердженням основного психологічного закону Дж. Кейнса – чим багатші індивіди, тим більшу частку доходів вони зберігають і меншу споживають – є наступні показники: видатки на споживання (у відсотках до ВВП) країн РСАДПЗ зменшились за останні десять років з 61,15 % до 48,52 %, тобто у 1,26 рази і надалі, за прогнозами, дана тенденція

збережеться.

Дійсно, сценарний підхід є ефективним інструментом стратегічного планування, що дозволяє з єдиних позицій вирішувати завдання багатоваріантності регіонального розвитку. Однак, для арабських країн-неекспортерів нафти, виявлена більш складна картина. По-перше, існує істотна різниця щодо тлумачення змісту сценаріїв (особливо вихідних) та строків їх реалізації. По-друге, думки експертів значно різняться в оцінці ймовірності сценаріїв та реально можливих варіантів розвитку, маючи на увазі суттєві відмінності економіко-політичного і соціокультурного характеру. Якщо для країн-нафтоекспортерів об'єднуючою обставиною є світовий ринок нафти, який мотивує формування більш-менш подібних позицій відповідно до динаміки світових процесів споживання енергоресурсів і складної кон'юнктури світових цін, то для країн-ненафтоекспортерів вплив турбулентності у регіоні ЛАД, ускладнення геополітичної і гео економічної ситуації, активність світових гравців у регіоні є неоднозначним. Тобто, непрогнозоване виникнення випадковостей сприяє появі несподіваних обставин і чинників, здатних як суттєво відкоригувати вектор розвитку розглянутих держав, так і змінити парадигму їх розвитку. Наприклад, Лівія, Ірак та Алжир не можуть бути порівнянні з країнами-членами РСАДПЗ за показниками благополуччя і продовжують залишатися у низці держав регіону, що переживають складний період історичного розвитку з неясними перспективами.

Щодо вирівнювання потенціалів зростання нафтоекспортуючих і нафтоімпортуючих арабських країн, то останні лише переходять до впровадження моделі «наздоганяючого розвитку», згідно якої у майбутньому технологічні нововведення будуть відіграти незрівнянно більш вагомую роль, ніж на поточному етапі. Для них це процес немагістральний, він носить опосередкований характер і розглядається як спроба компенсувати внутрішньоарабську неспроможність у питаннях власної інтеграції, що вказує на невизначеність майбутньої розглянутої групи країн. У той же час необхідно наголосити – навіть самі сміливі припущення можуть бути перевершені логікою

соціально-економічного розвитку, який часто-густо є наслідком дії суперечливих процесів, що далеко не завжди піддаються обліку і навіть осмисленню.

Одночасно зростає значення арабських країн як експортерів другої за важливістю енергетичної сировини – природного газу, на частку якого сьогодні припадає 22 % виробництва енергетичних ресурсів (у порівнянні з 10 % у 1960 р.); при цьому у найближчі 20 років його частка зросте до 25 % – лише Алжир має родовища газу, які можна порівняти з російськими та у кілька разів перевищують іранські [46]. У останні роки на Близькому Сході спостерігається швидке нарощування обсягів розвіданих запасів газу, введення яких у експлуатацію не пов'язане із особливими труднощами, оскільки країни цього регіону володіють значними фінансовими коштами. Проте, перенасичення європейського ринку газу не передбачається – згідно із прогнозами, протягом наступних 10–15 років потреби у ньому у ЄС зростуть до 535 млрд. куб. м на рік [78]. Таким чином, у середньостроковій перспективі роль арабських країн як постачальників енергетичної сировини не лише не зменшиться, але й, швидше за все, буде – у міру виснаження її запасів у інших регіонах світу – зростати.

У цілому у арабських країнах в останнє десятиліття спостерігалися стабільні темпи економічного зростання, що багато у чому було обумовлено високими цінами на вуглеводні й, відповідно, значним «припливом» нафтодоларів у арабські країни. У порівнянні із середніми темпами зростання економік країн, що розвиваються, цей показник для арабських країн трохи нижче, що у певній мірі обумовлено військовими конфліктами у регіоні. Для деяких держав регіону надходження від експорту углеводневих ресурсів сприяли розвитку промислового виробництва і підвищенню ефективності різних галузей. Так, економіки держав РСАДПЗ відносяться до числа найбільш розвинених у порівнянні з іншими економіками регіону і на сучасному етапі багато у чому забезпечують свою конкурентоспроможність завдяки розвитку ненафтових галузей. Динаміка частки арабських країн у світовому експорті зберегла тенденцію до зростання (у різні роки до 70 % усього арабського

експорту становили нафта і нафтопродукти), при цьому їх частка у світовому імпорті за останнє десятиліття зросла і багато у чому завдяки зростанню цін на імпортовані продовольчі товари [79].

Сьогодні існує два традиційні напрями, які сприяють поглибленню взаємодії країн арабського регіону. По-перше, посилення акценту на торгівлю. Економічна інтеграція є головним чинником забезпечення у відповідних масштабах та строках зростання кількості робочих місць і добробуту для швидкозростаючого населення у цих країнах, поліпшення ділового середовища і полегшення доступу до фінансування. Наприклад, у Єгипті наразі для приватного сектору діє понад 36 тис. різного роду нормативних актів, а приватний кредит одержують головним чином окремі відомі компанії і лише 10 % фірм використовують банки для фінансування інвестицій (це одна із найнижчих часток банківського фінансування у регіоні країн ЛАД). Торгівля, особливо в країнах Північної Африки, як і раніше орієнтована в основному на ЄС, тому регіон одержав лише відносно невелику вигоду від високих темпів зростання для країн з ринками, що формуються. По-друге, доступ до ринків. Поглиблення торговельної інтеграції з міжнародними ринками може додати регіону ЛАД значний економічний імпульс. Однак, рівень обмежень торгівлі залишається високим (незважаючи на значні реформи тарифів), що є серйозною проблемою, стримуючи економічний розвиток регіону. Більшість країн-нафтоімпортерів ЛАД спростили і зменшили тарифи протягом останніх двох десятиліть, загалом у межах торговельних угод з ЄС і США, проте тарифи у країнах-нафтоекспортерах залишаються високими (у середньому приблизно 10 %). У той же час, емпіричні дані свідчать, що, з одного боку, підвищення відкритості регіону до рівня країн Азії з ринками, що формуються, могло б підвищити темпи зростання ВВП на душу населення майже на 1 % на рік, з іншого – сучасний потенціал країн-нафтоімпортерів ЛАД дозволяє збільшити власний експорт майже на 50 % у порівнянні із сучасними обсягами. Це потребує ретельної підготовки та реалізації середньо- і довгострокових цільових програм.

Сценарний підхід як інструмент стратегічного прогнозування регіонального розвитку включає чотири ключових поняття (стратегічну діагностику, вибір стратегічних цілей, стратегічне планування і стратегічний контролінг) і два види прогнозів: 1) пошуковий/генетичний – прогнозування розвитку процесів різного рівня і масштабу (у т. ч. покроковий опис можливих змін ситуації); 2) нормативний/програмно-цільовий – планування та розробка системи дій, спрямованих на досягнення певних цілей (бажаної ситуації). При цьому два сценарії дозволяють виробити два уявлення про майбутнє, що дуже різняться між собою (песимістичний і оптимістичний), три сценарії породжують думку про те, що один із сценаріїв є «прогнозним» або «оптимальним», більше трьох сценаріїв стимулюють мислення дивергентного типу і можуть використовуватися для формування певних уявлень. У нашому випадку буде проаналізовано п'ять сценаріїв, що надасть можливість спрогнозувати перспективи координації економічної політики арабських держав-учасниць регіональних інтеграційних угруповань.

Згідно із прогнозним сценарієм №1 – «Енергетика назавжди» – арабські країни-нафтоекспортери у зв'язку із поступовим вичерпанням родовищ нафти і газу здійснюють перехід до: а) сонячної (геліо) енергетики, що дозволить за рахунок дешевої енергії зберегти ті галузі важкої промисловості, які працюють на місцевій або імпортованій сировині (чорна і кольорова металургія, хімічна промисловість); б) прискореного створення національної атомної енергетики. Подібний прогноз сьогодні розробляється національним і залученими західними спеціалістами у КСА і ОАЕ. Запропонований варіант розвитку (при активному використанні іноземних інвестицій та істотному зростанню ненафтових галузей національного господарства) хоча і дозволить зберегти основи існуючої соціальної політики, однак негативно вплине на рівень соціального забезпечення з боку держави. За умови очікування появи і впровадження нових, революційних технологічних рішень проблем промисловості і транспорту, що дозволяють кардинально скоротити значення вуглеводневих джерел енергії та сировини цей прогнозний сценарій найбільш ймовірний.

Запасів нафти та газу у арабських країнах ЛАД (особливо у державах Перської затоки) вистачить на понад 100 років і ця обставина повинна позитивно позначитися на загальній ситуації в них. Так, у Кувейті розвідані запаси нафти можуть експлуатуватися 180 років при поточних темпах видобутку, у КСА – більш ніж 100 років, в ОАЕ – 70-80 років, у Катарі – 120 років (під сумнівом лише Бахрейн, але він «протримається» на поставках і переробці нафти КСА). [78]. Попит на традиційні види палива у середньостроковій перспективі залишиться сталим, незважаючи як на високотехнологічні інновації у сфері енергозбереження, так і інноваційну активність країн ЛАД, пов'язану із запозиченням, копіюванням і участю у розробці альтернативних енергетичних і екологічних технологій, процесом диверсифікації економіки, нарощуванням інфраструктури під проекти майбутнього. Протягом найближчих 50 років нафта в КСА, Кувейті, ОАЕ, Омані, а також в Іраку не закінчиться. Хоча у промислово розвинених країнах, внаслідок пошуку альтернативних джерел енергії, може мати місце деяке падіння цін на вуглеводні, проте це може бути компенсовано арабськими країнами-нафтоекспортерами шляхом скорочення видобутку нафти за рахунок розширення інших джерел енергії. Крім цього, для вказаних країн цілком можливі внутрішні соціальні потрясіння з конфесіональним або політичним відтінком, які можуть мати негативний ефект.

«Повернення у пустелю» – прогнозний сценарій №2 – це альтернативний варіант розвитку після виснаження нафтових і газових родовищ, суть якого полягає у наступному. Недостатня ефективність сонячної енергетики та потенційна небезпека атомних станцій різко скорочують можливості для розвитку національного господарства. У зв'язку з цим, враховуючи істотне падіння доходів держави, а також труднощі у створенні конкурентоспроможних галузей ненафтової промисловості, привабливих фінансових ринків і рекреаційних зон змінюються базові основи нарощування економічного потенціалу країн ЛАД. Як результат – відбувається процес спрощення структури економіки, небезпечними наслідками якого є гостра криза водних ресурсів і продовольства, відтік із цих країн робочої сили та іноземних працівників.

Сценарій №3 – «Середземноморська інтеграція» – заснований на тенденції розвитку економічної інтеграції арабських країн ЛАД і країн ЄС у систему тісного економічного співробітництва та взаємодії. Розвиток сонячної енергетики у більших масштабах і транспортування електроенергії по підводних кабелях по дну Середземного моря перетворює країни Північної Африки у потужних експортерів енергоресурсів на новій, ненафтогазовій, основі (вже сьогодні, згідно оптимістичних оцінок, потенційні можливості цієї групи країн по використанню сонячної енергії у чотири рази перевищують можливості усіх європейських країн). При цьому, країни ЄС зацікавлені у економічному розвитку країн ЛАД для запобігання імміграції трудових ресурсів із цих країн у Європу, а зростання вартості робочої сили у Китаї робить доцільним перенесення енергомістких і трудоінтенсивних виробництв у інші регіони, включаючи країни ЛАД. І хоча сценарій «Середземноморська інтеграція» був найбільш ймовірний до «арабської весни», сьогодні всі внутрішні проблеми регіону настільки загострилися, що Європа відмовляється від багатьох проектів тісної кооперації з арабськими країнами.

Наприклад, прогнозувати, що Лівія і Алжир будуть експортувати електроенергію у країни ЄС на основі сонячної енергетики, неможливо, враховуючи їхні поточні запаси нафти і газу. У АРЕ і Тунісі відсутні необхідні кошти на розвиток такої енергетики, а кваліфікованої робочої сили у них не вистачає навіть зараз, не кажучи вже про перенесення виробництв у країни Північної Африки, що потребує значних інвестицій у її навчання (до того ж енергетика – працевзберігаюча галузь економіки і з її допомогою імміграцію не зупинити).

«Арабська вулиця» – сценарій №4. В умовах неминучого скорочення природних ресурсів і зростаючих протиріч між рівнями економічного і політичного розвитку у всіх арабських країнах виникає соціально-політичний конфлікт. Соціальна несправедливість поряд із завищеними соціальними очікуваннями, безробіття, призводять до маргіналізації значних мас населення, а їх можлива структуризація та інституалізація під національними та/або

релігійними гаслами – до політичної нестабільності, що перешкоджає досягненню мети стійкого економічного розвитку. Сценарій «Арабська вулиця» цілком імовірний на 75 % на період найближчих 3-5 років, проте за умов стабільності у регіоні до 2050 р. імовірність цього сценарію може скласти 50 %. У випадку тривалого існування негативного сценарію, до локалізації нестабільності країн регіону будуть залучені інші країни – ЄС, США, у тому числі арабські країни-нафтоекспортери, які надаватимуть гуманітарну допомогу та допомогу розвитку (у гіршому випадку регіон стає схожим на Палестинські арабські території, Пакистан або Бангладеш що розвиваються за рахунок зовнішньої фінансової допомоги). Додає оптимізму виявлені останнім часом величезні природні резервуари прісної води під Сахарою та у Мавританії, що надасть можливість об'єднати регіональні зусилля для раціонального використання природних ресурсів для рішення продовольчої проблеми, експорту продуктів, розвитку харчової промисловості і часткового підвищення зайнятості у країнах Північної Африки.

Згідно сценарію №5 – «Ісламське відродження» – держави регіону після «арабської весни» реструктурували державні інститути за рахунок прогресивних ісламських партій і лідерів, які взяли на себе організацію та здійснення економічної модернізації за фінансово-економічної підтримки Туреччини, Ірану, Малайзії та Індонезії як технологічних лідерів ісламського світу та арабських країн-нафтоекспортерів. Використання іранської моделі – економічна модернізація при авторитарному політичному режимі і традиціоналістському культурнорелігійному середовищі – переконає країни ЄС, США, Китай, Індію, Японію і Корею у політичній стабільності країн і можливостях інвестування у регіон. Можливо також, що модернізація у відповідності зі сценарієм «Ісламське відродження» у деяких арабських країнах буде здійснюватися за турецькою моделлю. Хоча процес глобалізації призводить до уніфікації, «ісламське відродження» не є синонімом «ісламського режиму», авторитарного за визначенням (сьогодні навіть у КСА існуючий лад має усе більше елементів світської демократичної держави). Відповідно до неоднорідності і

нестабільності ця частина арабського регіону буде й надалі перебувати у рухливому стані з уповільненням і прискоренням економічного розвитку, боротьбою творчих і руйнівних тенденцій (різниця лише у темпах та інтенсивності), продовжуючи вектор попередніх десятиліть.

Щодо прогнозних джерел і параметрів здійснення політики модернізації в країнах ЛАД, то вони вбачаються у наступному.

Основним джерелом модернізації для країн арабського регіону виступають державні фінанси та державно-приватне партнерство, оскільки фінансова база перетворень забезпечується за рахунок видобутку нафти і газу компаніями, капітал яких підконтрольний державі. В один із провідних важелів перетворилася фінансово-інвестиційна політика держави і система здійснення державних контрактів та проєктів, що фінансуються за участю державного капіталу. У зв'язку з цим, зберігається кейнсіанський підхід до управління економікою, прихильність політиці планових інвестицій та інших важелів впливу держави на структуру і пропорції національного господарства, що знаходить свій вияв у масштабах фінансових програм. Так, лише за період 2010-2014 рр. у КСА державою буде інвестовано у економічний розвиток 385 млрд дол., у Абу Дабі за період 2008-2013 рр. – 160 млрд. дол., у Кувейті за період 2010-2014 рр. – 125 млрд. дол., у Катарі за період 2011-2016 рр. – 226 млрд дол. При цьому використовуються конгломератні форми як державних, так і державно-приватних проєктів, що підтверджується випереджальними темпами зростання останніх і зростанням їх внеску у загальні обсяги інвестицій та зайнятості [80].

В таких арабських країнах як КСА, ОАЕ, Кувейт, Катар, Бахрейн, Оман сьогодні широко застосовується схема BOT (Build–operate–transfer) – «будівництво–управління–передача», за якої приватний інвестор може побудувати підприємство, електростанцію або інший господарський об'єкт, експлуатувати його протягом певного періоду, забезпечивши собі покриття витрат і необхідний прибуток, а потім передати державі (об'єкт викупляється державою). Таким чином, приватний капітал має гарантію маневру і можливість

інвестувати у іншу сферу, додаючи йому гнучкості у прийнятті рішень, а економіка одержує необхідні заплановані господарські об'єкти. У сучасних умовах арабського регіону ця схема розглядається фахівцями як та, що має величезний потенціал для економічного розвитку [81, р. 3-15].

С. Хертог, відомий експерт Лондонської школи економіки, у роботі, присвяченій функціонуванню квазідержавних компаній у КСА, наводить наступний аргумент на користь приватно-державного партнерства у країнах арабського регіону. Державні інвестиції у виробництво у формі компаній-холдингів за участю державного капіталу у різних секторах (енергетика, промислово-комунальна інфраструктура, транспорт, зв'язок, обробна промисловість, нафтохімія, металургія, промисловість будматеріалів, будівництво і експлуатація великих об'єктів комерційної нерухомості) дозволяють збільшити пропозицію факторів виробництва та продукції, що наповнює ринки і стримує зростання цін [82, р. 77-80]. Це підтверджується статистикою країн ЛАД, особливо країн РСАДПЗ, які визнаються найбільш фінансово стабільними і, незважаючи на події «арабської весни», постійно збільшують інвестиції у національну економіку і соціальну сферу (щорічний рівень інфляції у КСА не перевищує позначки у 5 %, а у ОАЕ 1 %).

Щодо прогнозних параметрів, то у сучасних умовах можна виділити три етапи «економічного ренесансу» арабського регіону, хоча хронологічно вони можуть не співпадати у зв'язку із існуванням поточних покраїнних відмінностей (зокрема, різних масштабів збитку, нанесеного за останні роки військовими і політичними конфліктами у окремих арабських країнах). На першому етапі – після завершення воєнних дій і встановлення миру – мають бути відновлені зруйновані воєнними діями виробничі потужності, інфраструктур, житловий фонд, особливо у Сирії, Іраку, Лівії, Ємені і Судані (лише у Сирії економічний збиток від п'ятирічної війни становить за останнім даними більш 400 млрд. дол.).

Другий етап – стабілізація (або «економічна реабілітація») – системні економічні реформи по фінансово-економічному оздоровленню країни: фінансування проектів, реструктуризація видаткової частини держбюджету,

розвиток державно-приватного партнерства, стимулювання приватного підприємництва у пріоритетних галузях економіки. Держава як і раніше збереже свою присутність у не втратившому свою актуальність «ромбі національних конкурентних переваг» М. Портера як свого роду зовнішня детермінанта, здатна виявляти як позитивний, так і негативний вплив у процесі переформатування або створення заново усього галузевого господарського профілю.

Третій етап – структурна перебудова економіки і зменшення рівня етатизації господарства – найбільш складний і тривалий, його умовно можна розділити на два періоди: розробка концепції та програми перетворень і здійснення реальних реформ. Т. Хеггі, відомий єгипетський дослідник економіки арабських країн, відзначає, що «перехід від стадії планування до конкретних дій надзвичайно складний і звичайно відбувається в умовах відкритого протиборства протилежних концептуальних напрямів центрів сили, частина з яких твердо дотримується ідеалів минулого, інші націлені на нові можливості, що виникають у майбутньому» [83, р. 118].

Важко розраховувати на те, що економічне відродження буде проходити рівномірно у всіх країнах регіону. Країни-нафтоекспортери (країни першої групи), продовжуючи курс на диверсифікацію своїх економік, у перспективі збільшать питому вагу секторів експортної спрямованості – хімічної промисловості, металургії, наукомісткої продукції, а також сфери сучасних послуг. Держави другої групи будуть зорієнтовані на виборі спеціалізації з проміж конкурентоспроможних галузей власного диверсифікованого спектру. Країни третьої групи зосередять увагу на імпортозаміщенні та відборі експортних виробництв, конкурентоспроможність яких базується на традиційних національних перевагах у сільському господарстві, рибальстві та видобувній промисловості. У подальшому, у межах РІУ арабського регіону, на політику країн-членів регіональних об'єднань буде впливати так званий «ефект Ванека-Райнерта»: вільна торгівля між державами з різними рівнями розвитку (в умовах прискорення процесу глобалізації) буде призводити до «примусового невілювання» найбільш ефективних промислових секторів найменш ефективних

країн [84, р. 282].

Кооперативні зв'язки країн-членів РІУ формують соціальний капітал у формі «відносницької» ренти, тобто надприбутку, що спільно отримується у результаті відносин обміну, а економічний потенціал у комбінації з комплементарними компетенціями різних учасників інтеграційного процесу дозволяють долати організаційну інерцію (взаємодія вбудованих стабілізаторів). Гармонізований економічний інтерес учасників РІУ і ресурсний потенціал можливі лише за наявності високого рівня довіри («відносницька рента»), а як наслідок – виникнення стійких коопераційних зв'язків. Відносницька рента може бути отримана лише за допомогою спільних унікальних, особливих зусиль країн-партнерів інтеграції, що спеціалізуються у окремих економічних сферах альянсу [85, р. 662]. Її детермінантами є специфічні активи, процедури спільного використання комплементарних ресурсів і можливостей «інститутів колаборації» (фінансові інститути, науково-дослідні центри, університети, асоціації, державні структури), а також ефективне управління міжорганізаційною взаємодією. Щодо ресурсних обмежень, то вони усуваються в межах РІУ шляхом модифікації зв'язків і перерозподілу ресурсів у відповідності із мінливими потребами учасників за ланцюгом створення вартості, а головне – потребами кінцевих споживачів. При цьому, злагоджені зусилля країн-членів РІУ дозволяють зменшити невизначеність і нівелювати необоротність первісних інвестицій.

На порозі ХХІ ст. чітко визначилися два істотні чинники, що відрізняють арабські країни так званого «наздоганяючого розвитку» від траєкторії руху країн-лідерів. З одного боку, це нерівномірний характер поширення знань і технологій, породжених сучасним економічним зростанням. Наприклад, масове застосування у арабських країнах сучасних протиепідеміологічних засобів здійснюється значно швидше, ніж поширення виробничих технологій і як результат – з одного боку, зниження смертності та зростання тривалості життя арабів у країнах з більш низьким рівнем економічного розвитку, з іншого боку – збільшення чистки країн, що розвиваються, у світовому показнику

народонаселення, які розпочали сучасне економічне зростання суттєво пізніше, ніж країни не лише першого, але й навіть другого ешелону розвитку [47, р. 30]. Однак, при цьому, структурні трансформації світового господарства створили нові можливості для вибору стратегії арабськими країнами, економіка яких орієнтована на зростання експорту та інтеграцію у глобальну економіку. Справа у тому, що якщо на рубежі XIX-XX ст. світова економіка існувала у формі глобального ринку товарів і капіталу, заснованого на золотовалютному стандарті та стратегії імпортозаміщення та індустріалізації, то із другої половини XX ст. вона вступила у епоху зменшення митних тарифів, «відкритості» ринку капіталу, але вже не за умов золотовалютного стандарту, а при плаваючих курсах провідних світових валют. Усе це, безумовно, сприяло нагромадженню у арабських країнах «потенціалу економічного зростання».

З іншого – живучість національних традицій, здатних впливати на економічний розвиток арабського світу у цілому (менталітет, догми ісламу, критика ідей, що нав'язуються глобальною культурою, пріоритет політики ізоляціонізму і самоусунення, підтримка традицій, у ряді випадків мало пов'язаних із суспільним прогресом). Неприйняття «сліпого копіювання» досвіду передових індустріальних країн для мінімізації соціальних ризиків у новому глобальному експерименті пов'язане, насамперед, зі спробами арабських вчених пов'язати і об'єднати іслам, державу і ринкову економіку західного типу як головну умову подальшого розвитку арабського світу. В умовах, коли західні норми життя і моралі проникають в усі куточки землі, домінуючи у всіх видах знання, промислового виробництва, конс'юмеризму, культурі і винахідницькій діяльності, політика відмови від взаємодії з «індустріальною Північчю» може призвести не до зміцнення і розвитку країн ЛАД, а до ще більшого їх послаблення. Ризик залишитися у числі аутсайдерів при відсутності відкритості, взаємодії, асиміляції, критичного переосмислення і творчого відтворення знань в арабським співтоваристві усе більш визначається високою планкою виміру глобальних наукових знань і технологій.

Середньостроковий прогноз подальшої інтеграційної взаємодії арабських

країн ЛАД базується на наступних напрямках розвитку економічних відносин. По-перше, політика урядів арабських країн повинна зосередитися на економічному зростанні (за прогнозами, не менш 6-7 % на рік), що дозволить створити тисячі робочих місць і суттєво зменшити рівень безробіття. При цьому, швидке зрушення у бік високотехнологічного виробництва зажадає рішучих кроків владних структур у напрямку диверсифікації і модифікації національної промисловості, скорочення залежності економік від енергоресурсів [86, р. 9]. Подібне зрушення можливе лише за умови більш активної присутності арабського регіону у «новій економіці», зміцнення системи суспільних стимулів, що підтримує активне застосування знань.

По-друге, у необхідну передумову створення інформаційного суспільства («суспільства знань») повинне перетворитися надання гарантій основних свобод (слова, зборів і самовираження та ін.) на основі конституціоналізму і влади закону, оскільки саме вони служать відправним посилом для відтворення знань, творчої та інноваційної діяльності, пошвавлення науково-технічних досліджень. Одночасно необхідно вдосконалювати конституції та адміністративно-законодавчі норми для того, щоб усунути будь-які обмеження прав громадян, скасувати цензуру і регулюючі заборони на поширення знань.

По-третє, оскільки в епоху глобалізації поширення якісної освіти, доступної для всіх, здобуває усе більш важливе значення, необхідно забезпечити, як мінімум, загальну середню освіту, пропагувати переваги вищої освіти, запрошувати незалежних експертів для оцінки якості всіх щаблів освіти і т.д. Крім того, у будь-якій сфері громадсько-корисної діяльності необхідно впроваджувати досягнення науки і техніки, створювати можливості для науково-дослідної роботи через сприяння фундаментальним дослідженням, створення централізованої регіональної творчо-інноваційної мережі, що охоплює суспільний простір регіону, а також отримує підтримку і допомогу від відповідних міжнародних структур.

По-четверте, важливим є включення основних елементів культурної спадщини країн ЛАД у базову інформаційну модель співтовариства, які повинні

засвоюватися як частина структурної мотивації з метою культивування національної інформаційної системи у менталітеті населення та у контексті захисту субкультур, що населяють Арабський Схід, підтримки їх взаємозбагачення, розвитку і процвітання. У іншому випадку здійснення складних і багатогранних заходів щодо структурної модернізації арабського регіону загрожує потрясіннями політичного характеру, можливістю реалізації регіональних форм сепаратизму, вибухами міжконфесіональних та етнічних конфліктів.

Разом з тим, «центр ваги» у арабській політиці європейських країн зміщений у бік середземноморського регіону, а із середини 90-х рр. даний напрямок став для ЄС одним із пріоритетних. Важливість його для Євросоюзу пояснюється географічною близькістю, тісними політичними, торговельно-економічними, культурними і науковими зв'язками, впливом еміграції з держав Магрибу на соціальну стабільність країн Західної Європи, необхідністю взаємодії у антитерористичній сфері і у перешкоджанні нелегальної імміграції, а, також посиленням суперництва у Північній Африці між ЄС і США. Співробітництво ЄС з державами Магрибу і Леванту здійснюється у контексті євросередземноморського партнерства (ЄСП). Паралельно із пактом Європейського економічного партнерства (1995 р.) діють такі угоди як «Західно-середземноморський діалог» по формулі «5+5» і Барселонський процес – «Союз для Середземномор'я». Налагодження партнерства відбувається повільніше, ніж це спочатку передбачалося, оскільки розвитку ЄСП продовжують перешкоджати розрив у рівнях розвитку між ЄС і арабськими країнами та різне розуміння ними пріоритетних напрямів партнерства (якщо на Півночі основою взаємодії визначаються сфери безпеки і протидії нелегальній імміграції, то на Півдні основним вектором розвитку ЄСП вважають зростання економічної та технічної допомоги ЄС країнам ЛАД). Таким чином, у цілому геоекономічна ситуація у арабському регіоні сьогодні формується за тристороннім впливом – з боку місцевих «гравців», держав Середнього Сходу і позарегіональних держав.

Щодо прогнозу та оцінки довгострокових економічних перспектив

арабських країн ЛАД та можливостей досягнення ними цілей третього етапу перетворень, необхідно зазначити, що роль арабських нафтоекспортерів у якості одного зі світових фінансових центрів буде зростати. У ключові інвестиційні сектори перетворюються нафтохімічний, металургія, алюмінієва і цементна промисловість, виробництво будівельних матеріалів, гірничодобувна і харчова промисловість, об'єкти інфраструктури, сфера послуг. Помірковано оптимістичний сценарій – продовження економічних реформ, що розпочалися напередодні «арабської весни» (приватизація, лібералізація ринків капіталу, праці, системи зовнішньоекономічних зв'язків, модернізація фінансових інститутів) – передбачає посилення ролі держави у стимулюванні прогресивних структурних зрушень; поглиблення експортної орієнтації обробної промисловості та послуг; соціальні реформи (переорієнтація гранторієнтованої системи соціального забезпечення на стимулювання участі у виробничій діяльності, а національних систем освіти на задоволення кадрового попиту галузей з підвищеним технологічним рівнем) [87].

Висновки до Розділу 1.

1. У цілому, ліберальний і неоліберальний підходи до вивчення інтеграційних процесів базуються на: ринковій (В. Ріпці, Ж. Рюефф, Р. Арон) і ринково-інституціональній (або неоліберальній) школах (М. Аллі, Б. Баласс, Дж. Вайер). При цьому, усі сучасні західні школи економічної думки у контексті дослідження економічної інтеграції: визнають необхідність власне інтеграційного процесу, але по різному інтерпретують механізм, природу, мету і суб'єкти інтеграції; систематизують конкретні форми розвитку міжнародної економічної інтеграції (одночасно з розробкою загальнотеоретичних питань здійснюються і прикладні дослідження); використовують метод наукової абстракції, у рамках якого виділяють вузьке коло аспектів, на базі яких будують формально-логічні системи. Саме ця особливість, як свідчить їх аналіз, призводить до відсутності єдності поглядів на міжнародну економічну інтеграцію і викликає появу нових теорій. Проаналізовані сучасні тенденції, нові

явища і процеси країн ЛАД у контексті теорії нового регіоналізму, що надало можливість структурувати особливості їх взаємодії на основі як принципів координованості і погодженості, так і емерджентності та ізоморфізму.

2. Порівняльний аналіз теоретичних підходів до визначення сутності регіональної та трансрегіональної інтеграції як процесу створення численних мережевих відносин між суб'єктами РІУ на основі спільної політики та механізмів регулювання і контролю господарської діяльності, дозволив визначити, по-перше, якісний перехід у сучасних дослідженнях глобальної інтеграції від її «поверхневих» форм до глибинних інтеграційних структур у економічній та політичній сферах кінця ХХ – початку ХХІ ст. По-друге, варіативність цілей створення певної ієрархічної організаційної структури управління економічним розвитком декількох суб'єктів міжнародної економічної діяльності, що залежить від фази інтеграції та взаємообумовлених факторів її розвитку. Обґрунтована необхідність розробки нової парадигми розвитку інтеграційної стратегії арабських країн ЛАД, яка концептуально базується на інтенсивності інтеграційної взаємодії з врахуванням довгострокових національних стратегій та ефективності механізмів інтеграційної взаємодії за умов переходу від «пасивної» до «активної» фази інтеграції та «зон синхронізації» спільних політик.

3. На основі аналізу моделі рівномірної поляризації векторів інтеграційної взаємодії в межах регіональної та трансрегіональної інтеграції запропонований інструментарій оцінки глибини та напрямів інтеграційного розвитку країн ЛАД, що ґрунтується на створенні єдиного соціально-економічного простору та спільних інститутах взаємодії (реалізація моделі «різношвидкісної» інтеграції). Доведено, що вони, використовуючи нетрадиційні інтеграційні схеми з різними інституціональними механізмами, віддають перевагу «азійській» моделі, що передбачає «вибір маневру» для кожної країни-партнера, на противагу «західній» моделі, заснованій на жорсткій інституційній структурі і обов'язковості виконання рішень у визначений термін усіма країнами-учасницями.

4. Показано, що кооперативні зв'язки країн-членів РІУ формують соціальний капітал у формі «відносницької» ренти, тобто надприбутку, що спільно отримується у результаті відносин обміну, а економічний потенціал у комбінації з комплементарними компетенціями різних учасників інтеграційного процесу дозволяють долати організаційну інерцію (взаємодія вбудованих стабілізаторів). Відносницька рента може бути отримана лише за допомогою спільних унікальних, особливих зусиль країн-партнерів інтеграції, що спеціалізуються у окремих економічних сферах альянсу. Її детермінантами є специфічні активи, процедури спільного використання комплементарних ресурсів і можливостей «інститутів колаборації» (фінансові інститути, науково-дослідні центри, університети, асоціації, державні структури), а також ефективне управління міжорганізаційною взаємодією.

5. Під впливом таких імперативів, як скорочення продовольчих і водних ресурсів, підвищення ролі демографічного фактору, наявність екологічних загроз відбувається, з одного боку активний пошук напрямків координації економічної політики арабських держав-учасниць РІУ. З іншого – вибір форм «освіченого», «доцільного» авторитаризму, який би відповідав більш адаптивним моделям та інструментам управління. Однак, за інших рівних умов останні включають дозований національний діалог, компроміси у згоді із поступательними процесами модернізації економічних структур та національними інтересами. Оскільки одноманітність не може бути досягнута завдяки принципово індивідуалізованим шляхам еволюції, процес зближення і координації національних політик арабських країн буде залежати не лише від вирівнювання показників їх економічного зростання, а й від нарощування, характеру і темпів мобілізації внутрішніх і зовнішніх джерел нагромадження та обсягів матеріально-технічного і фінансового забезпечення процесів розвитку. Це надає підстави затверджувати, що у цілому позиція країн ЛАД по багатьом питанням виглядає реактивною, проте схильність до паліативних рішень проблем збережеться ще не на одне десятиліття. Хоча частина арабських країн є членами СОТ, бере участь у програмах і проектах МВФ і Світового банку,

неготовність сприйняти західні стандарти заважає інтеграції їх навіть у сусідні промислово розвинені кластери ЄС, не кажучи вже про більш широке коло міжнародних інтеграційних угруповань.

Основні ідеї розділу висвітлено в авторських роботах: [88; 89; 90; 91; 92; 93; 94].

РОЗДІЛ 2. МЕХАНІЗМ РЕГІОНАЛЬНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ КРАЇН-ЧЛЕНІВ ЛАД В УМОВАХ ЛІБЕРАЛІЗАЦІЇ ЕКОНОМІЧНИХ ЗВ'ЯЗКІВ РЕГІОНУ

2.1. Співвідношення торговельних стратегій та ресурсозабезпечення як чинник формування інтеграційного механізму країн-членів ЛАД

За останні 20 років ХХІ століття еволюція торговельних стратегій країн ЛАД відбувалася у два етапи: до світової кризи 2008 р. – період, відзначений зростанням економік країн регіону (комбінація дешевих кредитів, високих цін на нафту і високої ліквідності) та сучасний (післякризовий), характерний диверсифікацією економік, широкомасштабними програмами структурних економічних реформ і створенням робочих місць. При цьому, для країн ЛАД продовжує діяти низка особливостей, що впливають на їх розвиток. По-перше, це яскраво виражена монокультурна аграрно-сировинна спеціалізація у системі міжнародного поділу праці; по-друге, кон'юнктура арабських ринків, обумовлена у значній мірі політичними і природно-географічними чинниками; по-третє, етатизм розвитку економіки (провідна роль держави в економіці та другорядна приватного сектору); по-четверте, високий темп природнього приросту населення, що супроводжується інтенсивною трудовою міграцією із країн Південно-Східної Азії; по-п'яте, теоцентричний спосіб життя країн регіону (іслам регламентує всі сфери життєдіяльності). Найбільший приріст ВВП за період 2009-2018 рр. був зафіксований у нафтовидобувних країнах – Кувейті, Катарі, Іраку, ОАЕ, Алжирі, КСА, Омані, Бахреїні, менший спостерігався у Лівані, Йорданії, Єгипті. Основним джерелом зростання був промисловий сектор, а також сектор послуг у Лівані і Йорданії, в інших країнах (Сирія, Туніс, Марокко), економіка яких була в основному орієнтована на сільське господарство, темпи зростання були найменшими і не перевищували 5,1 %. Однак, необхідно зауважити, що значне зростання ВВП у низці країн ЛАД є наслідком ефекту низької бази [95].

Хоча світова торгівля продовжує розвиватися швидкими темпами, відмінності в організації і структурі торгівлі країн ЛАД залишаються значними, при цьому основні чинники, що сприяють розвитку виробництва і попиту

(включаючи політику у сфері торгівлі та суміжних галузях), по-різному впливають на формування інтеграційного механізму угруповання. Експортні стратегії як узагальнюючі моделі дій, необхідних для досягнення довгострокових цілей, застосовуються у певних ринкових обставинах шляхом координації і розподілу ресурсів, інструментів та правил, використовуються у країнах ЛАД з різним ступенем ефективності. Як доводять емпіричні дослідження експертів МВФ, існує як тісний зв'язок між економічною диверсифікацією і стійким зростанням у країнах з низьким і середнім рівнем доходу, так і позитивний зв'язок між зростанням ВВП на душу населення та експортом для країн з низьким і середнім рівнем доходу [96]. При цьому, на думку деяких дослідників, диверсифікованість виробництва і експорту тісно пов'язані один з одним та є результатом структурних перетворень у частині динамічного перерозподілу ресурсів з менш у більш продуктивні галузі та види діяльності [97]. У зв'язку з цим, формування інтеграційного механізму країн-членів ЛАД наразі у значій мірі визначається рівнем співвідношення торговельних стратегій та ресурсозабезпечення.

Сучасні зовнішньоторговельні стратегії та основні торговельні партнери країн-членів ЛАГ формуються за трьохвекторною моделлю: з розвиненими країнами; з країнами, що розвиваються, але не належать до угруповання ЛАД та країнами-членами ЛАД (*Див. Додаток В*). Як свідчить аналіз, сьогодні розвинені країни, а саме країни-члени ЄС, США і Японія, традиційно були і залишаються найбільшими торговельними партнерами арабських країн, однак в останні роки їх частка поступово зменшується. Так, у середньому на розвинені країни доводиться 40 % імпорту арабських країн і 27 % експорту: на ЄС – 28 % і 13 % відповідно, на США – 9 % і 5 %, на Японію – 3 % і 9 %. ЄС у рамках «Стратегічного діалогу між ЄС і ЛАГ» уклало двосторонні торговельні угоди про вільну торгівлю з окремими країнами ЛАД: Тунісом, Марокко, Йорданією, Єгиптом, Алжиром, Ліваном, Лівією, Палестиною. У 2017 р. була підписана угода про вільну торгівлю між РСАДПЗ і ЄС, що збільшить товарообіг між країнами, оскільки частка ЄС у торгівлі РСАДПЗ становить всього 16,6 % від

загального обсягу товарообігу, а частка РСАДПЗ у торгівлі ЄС не перевищує 4 % [98].

Крім цього, спостерігається непропорційність експортно-імпорتنих операцій у загальних торгових балансах країн ЛАД. Так, торгівля з ЄС складає 70 % усього товарообігу країн Магриба, у той час як частка цих країн у товарообігу ЄС лише 2 %. Майже 78 % експорту Тунісу спрямована до ЄС і 72 % імпорту надходить у країну із країн ЄС, ідентична ситуація з Алжиром – відповідно 62 % і 58 %. Крім цього, залежність країн Магриба від ЄС також проявляється у тому, що 90 % грошових переказів туніських і марокканських робітників надходять із Європи, понад 80 % доходів від туризму приносять європейські туристи, 64 % ПШ також надходить із країн ЄС [99]. У перспективі економічні зв'язки ЄС із країнами ЛАД і далі будуть розвиватися, оскільки азійські ринки динамічно розвиваються і потребують своєрідного «транзитивного хабу» для торгівлі між Азією, Європою, Близьким Сходом і Африкою.

Найбільші торговельні партнери США у арабському світі – країни РСАДПЗ, особливо ОАЕ і КСА, на частку яких доводиться 69 % загального обсягу американського експорту у країни ЛАД. Крім них великими імпортерами товарів зі США є Єгипет, Катар, Кувейт, Оман, Ірак, Алжир, Марокко, Йорданія. Крім транспортного устаткування, у п'ятірку експортних товарів зі США входить продукція загального машинобудування (13 %), комп'ютери та електронні вироби (9,8 %), хімікати (6 %) і електроустаткування та його частини (4,6 %). Щодо арабського експорту у США то це в основному мінеральна сировина та нафта, добрива і ювелірне дорогоцінне каміння [100; 101].

Японія є четвертим за обсягом торговельним партнером країн ЛАД після ЄС, США і Китаю, усвідомлюючи, що арабський регіон наразі є великим ринком для експорту японських промислових товарів. Так, Японія в країни РСАДПЗ експортує автотранспорт (59 %), машини і устаткування, продукцію загального машинобудування (14 %), залізо і сталь та продукцію з них (6 %). Згідно Японсько-Арабського форуму, що проходить кожні 3 роки, для країн ЛАД

технічне та фінансове співробітництво з Японією спрямоване, перш за все, на подолання монотоварності ринку, причому особлива увага приділяється енергетиці, ІКТ, розвитку людських ресурсів, інфраструктурі та сільському господарству.

Країни Азії, що розвиваються, відіграють усе більшу роль у торгівлі держав ЛАД (насамперед, Китай і Індія, які поступово перетворюються у «ексклюзивних» торговельних партнерів у першу чергу арабських монархій). Якщо у 2000 р. серед експортерів у країни РСАДПЗ Індія займала 10-е місце, то у 2016 р. вже друге і наразі продовжує його утримувати й у 2019 р. 35 % імпорту нафти Китаю постачають країни РСАДПЗ, вони ж формують 70 % арабо-китайської торгівлі у цілому [102]. Частка Китаю у загальному обсязі торгівлі з країнами ЛАД становить 12,8 %, однак основним партнером Китаю є КСА, яке задовольняє 20 % китайського попиту на нафту (загалом, на Китай доводиться 12,1 % усього саудівського експорту і 14,1 % імпорту). Для збільшення потоку товарів, що поставляються, на арабські ринки, Китай використовує ОАЕ як базу для реекспорту своєї продукції у сусідні країни. Крім того, Китай є також важливим постачальником послуг у сфері будівництва, комунікацій та фінансів.

Період 2014-2019 рр. характеризувався додатковими імпульсами з прискореного створення зони вільної торгівлі РСАДПЗ–КНР та формуванню Азійського інфраструктурного банку – *Asia Infrastructure Investment Bank*, АІБ, нового фінансового інституту, до якого Китай проявляє підвищений інтерес. Так, у 2014 р. була підписана угода про створення Стратегічного партнерства Китаю і Катару, згідно якої Катар увійшов до консорціуму учасників китайського проекту Морського Шовкового шляху та до складу держав-засновників АІБ. З 2015 р. вступила у силу резолюція Міжурядової комісії Індія-Кувейт щодо створення спільних підприємств у таких сферах, як видобуток нафти, нафтохімія, транспортна і енергетична інфраструктура та договір між Індією та Бахрейном про взаємне інвестиційне співробітництво у галузях обробної промисловості, сфері ІКТ та банківській справі. З 2013 р. діє угода про вільну торгівлю між РСАДПЗ і Сінгапуром, яка звільняє від стягнення мит 99 %

загального обсягу товарів, імпортованих із Сінгапуру у країни РСАДПЗ, передбачає преференційні відносини у торгівлі послугами, правила визначення країни походження товару і митні процедури (включаючи аналогічність у визнанні сінгапурських стандартів якості та внутрішніх стандартів країн-членів РСАДПЗ) [103].

Китай посідає 6-е місце у групі провідних іноземних інвесторів у країнах РСАДПЗ, випередивши ФРН і Великобританію, причому понад 50 % усіх китайських інвестицій було спрямовано у енергетику країн регіону, а майже 30 % у інфраструктурні об'єкти – телекомунікаційну і торговельно-розважальну сфери (на Саудівську Аравію припадає 50 % китайських інвестицій у монархії Перської затоки, на ОАЕ – приблизно 30 %). Індія з 2016 р. посідає 7-е місце за розмірами прямих іноземних інвестицій у ОАЕ, 4-е – у Омані, причому якщо кошти основних інвесторів – Великобританії і США – спрямовуються переважно у нафтову і газову геологорозвідку, то індійські інвестиції концентруються у сфері промислового виробництва – майже 50 % і фінансових послугах – 21 % [104]. Характерною рисою торговельних відносин Китаю з країнами ЛАД можна назвати те, що частину експорту Китай оплачує у грошовому еквіваленті, а частину шляхом поставки товарів. Арабським країнам-імпортерам нафти Китай надає пільгові кредити (Судану, Марокко, Сирії, Тунісу), а також бере участь у розробці спільних проєктів [105].

Безсумнівно, середньостроковий прогноз розвитку торговельних стратегій країн РСАДПЗ буде тісно пов'язаний із перспективами співробітництва з країнами Азії, оскільки азійські економіки залишаться «локомотивами» глобальної економіки у найближче десятиліття, а їх попит на вуглеводневі енергоносії продовжить зростати швидше у порівнянні з іншими регіонами світу. Згідно доповіді Міжнародного енергетичного агентства, частка країн Азії у глобальній структурі попиту на енергію збільшиться з 33 % у 2011 р. до 41 % у 2035 р., причому суттєвий відсоток цього зростаючого на нафту попиту буде задоволена за рахунок її імпорту із країн Близького Сходу: зокрема, імпорт нафти із країн РСАДПЗ у Китай та Індію до 2035 р. приблизно подвоїться [74].

Відомо, що ступінь ресурсозабезпеченості, як співвідношення між величиною (розвіданих) природних ресурсів і розмірами їх використання (визначається або кількістю років, на які повинно вистачити того чи іншого ресурсу за заданого рівня споживання, або його запасами з розрахунку на душу населення за сучасних темпів видобутку чи використання), обумовлений поєднанням впливу природних і суспільних чинників, причому роль ресурсного чинника у економічному розвитку постійно зростає. Серед багатих нафтою країн ЛАД Ірак, Іран, Кувейт, ОАЕ, КСА, Катар, Ємен, Лівія, Нігерія, Алжир мають від 66,2 до 75,9 % загальних запасів нафти. У 2019 р. середньодобове світове споживання нафти становило близько 93 млн барелів на добу і за оцінками (при збереженні поточного рівня споживання), доведених світових запасів нафти (близько 1700 млрд барелів, станом на 2017-2018 рр.) вистачить приблизно на 50 років видобування. Крім суттєвих запасів нафти Катар, КСА, ОАЕ та Алжир мають значні запаси природного газу. Проте, оскільки не в усіх країнах з великими запасами ведеться активний видобуток, то, відповідно, ресурсозабезпеченість окремих країн є досить високою. Це пов'язано з тим, що існує велика кількість родовищ з досить глибоким заляганням, через що вони все ще залишаються нерозвіданими (*Див. Додаток Г, табл. Г.1, Г.2, Г.3, Г.4*).

Окрім цього, деякі країни ЛАД мають унікальні види ресурсів, які притаманні лише цьому регіону, зокрема Сирія має не лише запаси нафти, але й мінералів, таких як мармур, кремнезем, гіпс та залізна руда, а Йорданія має родовища нафтового сланцю, гіпсу, мідної і марганцевої руди, Єгипет розробляє поклади фосфатів та калію. Однак, фактично жодна країна ЛАД не має у своєму розпорядженні відповідної мінерально-сировинної бази, що дозволяла б повністю забезпечити свої внутрішні потреби у паливі та сировині. Згідно з дослідженнями, існує чотири основні парадигми доступності ресурсів: матеріальне виснаження (загроза перевикористання фізичних ресурсів); зростання витрат (зростання цін і надмірне використанням ресурсів); довгострокове багатство (занепокоєння щодо наявності ресурсів є ірраціональним і перебільшеним); соціальна несправедливість (проблеми

розподілу та ризику, які виникають через нерівномірний та несправедливий доступ до природних ресурсів [106]. Економічна оцінка всього комплексу природних ресурсів (концепція «доступності ресурсів») дозволяє виявити ресурсозабезпеченість території, що сприяє вдосконаленню структури природно-ресурсного потенціалу території за допомогою бальної системи, вартісних показників і абсолютних енергетичних показників. Найбільшу значимість в умовах становлення ринкових відносин набуває вартісна (грошова), що дозволяє порівняти цінність природних ресурсів з іншими виробничими ресурсами. Однак, здійснити економічну оцінку різних видів природних ресурсів країн ЛАД на єдиній методологічній основі досить складно, тому доступність ресурсів на певній території кількісно характеризують найчастіше натурально-речовими показниками (обсягами запасів, площами, продуктивністю тощо). Після повторного використання перероблені ресурси отримують нове життя, а отже, знижується потреба у видобутку природних ресурсів та збільшується величина ресурсозабезпеченості (концепція «зворотного використання ресурсів»).

Суттєвою складовою торговельних стратегій країн-членів ЛАД у межах формування інтеграційного механізму ЛАД є національні сільськогосподарські комплекси та національна продовольча безпека. Особливістю торгівлі сільгосппродукцією у країнах ЛАД є те, що до цього часу існує суттєва різниця у досвіді країн угруповання і можливостях взаємозв'язків між ними, яка впливає на всі чотири виміри продовольчої безпеки (наявність, доступ, використання і стабільність) та обумовлена низкою наступних чинників:

- механізмом функціонування продовольчих ринків і територій, що не забезпечує відповідну здатність і готовність виробників реагувати на різкі зміни цін на продовольство;
- особливостями розробки заходів втручання держави на рівні торговельної політики (включаючи доцільність застосування альтернативних її варіантів);
- відсутністю оптимального балансу між перевагами колективних дій на основі правил, що застосовуються у торговельній політиці, і необхідним країнам

ЛАД простором для політичного маневру, кордони якого встановлюються з урахуванням конкретних потреб країн;

- пошуком синергетичних зв'язків для забезпечення більшої погодженості у сфері політики продовольчої безпеки і оптимального політичного інструментарію, який у значній мірі залежить від конкретних обставин його застосування;

- відсутністю своєчасного аналізу ризиків, що дозволяв би урядам країн ЛАГ дотримуватися балансу пріоритетів при розробці заходів торговельної політики і забезпечувати їх більш повну відповідність регіональним і глобальним торговельним системам [107].

За останнє десятиліття вартість глобального сільськогосподарського експорту зростає майже втричі, а його обсяг за той же період збільшився приблизно на 60 % (при прогнозованому подальшому збільшенні темпів зростання), причому одні території арабського регіону перетворюються у чистих експортерів, а інші – у чистих імпортерів. Недавнє підвищення світових цін на продовольство з різкими стрибками у 2007-2008 і 2011 рр. необхідно розглядати у контексті більш довгострокової тенденції зниження реальних цін. Геополітичні і метеорологічні чинники невизначеності можуть призвести до збільшення проблеми епізодичних стрибків цін на продовольство у майбутньому, що підвищить імовірність і частоту перебоїв у торговельних потоках. Тому наразі вимальовується чітка тенденція для країн ЛАД по їх перетворенню у регіон чистого імпорту, оскільки виробництво продуктів харчування не встигає за зростанням попиту. При цьому, ІКТ у сільському господарстві знаходять своє застосування лише безпосередньо в управлінні «точковими» процесами вирощування рослин і виробництва тваринницької продукції.

Наразі стратегії створення сучасної інфраструктури країнами ЛАД поки ще не дозволяють їм одержати стійке зростання ненафтових секторів економіки. Про це свідчать дані Інституту міжнародних фінансів по КСА, де показник кореляції між державними інвестиціями і темпами зростання ненафтової частини ВВП виявився не досить високим – на рівні 0,42 за період 1992-2013 рр.

[108]. Хоча країни РСАДПЗ нарощували виробництво доданої вартості обробної промисловості (важливої складової для диверсифікованості економіки), її частка у ВВП для кожної країни РСАДПЗ не перевищила 9-10 % [109; 110]. Заходи щодо підвищення конкурентоспроможності арабських економік не розв'язали головних проблем їх диверсифікації, незважаючи на те, що наприклад, ОАЕ у рейтингах Всесвітнього Банку країн за зручністю ведення бізнесу і за ефективністю управління державними фінансами займали місця у першій десятці, а КСА ввійшло у перші 20 країн за глобальним індексом конкурентоспроможності. Так, згідно Плану трансформації КСА «Бачення 2030» нафтові доходи зростуть більш ніж у 6 разів (з 163 млрд до 1 трлн сауд. риалів), збільшиться внесок у ВВП приватного сектору з 40 % до 65 %, а частка нафтового експорту в нафтовій частині ВВП країни з 16 % до 50 % [111]. Дослідницьким центром *Mckinsey Global Institute* була здійснена оцінка внеску основних секторів економіки КСА у економічне зростання: внесок нафтового приватного сектору КСА склав 37 %, нафтового 49 % і нафтового держсектора 14 % [112].

Стратегія розвитку альтернативної енергетики (у поєднанні із ресурсозабезпеченням) наразі також є перспективним напрямом формування інтеграційного механізму країн ЛАД. Аналіз динаміки показників країн ЛАД у світовому виробництві та споживанні енергоносіїв свідчить про їх стійку тенденцію до зростання: якщо у 1990 р. частка регіону у глобальному споживанні складала 5 %, у 2010 р. – 12 % і, за прогнозами, у 2030 р. збільшиться до 17 %. Суттєве нарощування енерговиробництва країн регіону буде пов'язано із: а) очікуваними відносно високими темпами розвитку великої групи галузей у найближчі 10-15 років (нафтохімії, нафтогазопереробки, кольорової та чорної металургії); б) зростанням чисельності населення та високими темпами урбанізації; в) розвитком зрошуваного землеробства і водного господарства в цілому; г) зростанням витрат на імпорт викопного палива. Враховуючи географічно-кліматичні умови особливого значення набуває розвиток альтернативних видів енергії. На доцільність і економічну

вигоду розвитку альтернативних видів палива вказує за інших рівних умов той факт, що на країни ЛАД доводиться 45 % усього світового потенціалу поновлюваної енергії [113]. Якщо донедавна більшість інвестицій, які спрямовувалися на розвиток альтернативної енергетики, були профінансовані урядами, міжнародними фондами і регіональними банками розвитку, то сьогодні гранти на розвиток проектів у цій сфері надають диференційовані за масштабами і рівнем розвитку спеціалізовані національні фонди, що створені у Алжирі, Єгипті, Йорданії, Марокко і Тунісі. Так, ресурси Марокканського фонду сприяння енергетичному розвитку складають 1 млрд. дол. державних вкладень, а також фінансових ресурсів КСА і ОАЕ. Національний фонд Алжиру з розвитку поновлюваних джерел енергії (ПДЕ) формується за рахунок 0,5 % від податку з продажу нафти і нафтопродуктів. [114].

Загалом, мета Програми енергетичної ефективності країн ЛАД (2015 р.) полягає в тому, що 40 % електроенергії для національного споживання повинно бути вироблено до 2030 р. з використанням ПДЕ. Питання співробітництва у сфері ПДЕ постійно обговорюються у рамках «Діалог 5+5» (міжнародна Мережа для розширення прикордонних технологій в арабському регіоні, NECTAR) – п'яти країн Магриба і п'яти країн Західного Середземномор'я: Франції, Італії, Мальти, Португалії та Іспанії. Кілька країн, наприклад, Єгипет, Йорданія, Сирія, Марокко і Туніс вжили заходів щодо формування релевантної політики та національних планів розвитку ПДЕ. Уряд Єгипту створив національну стратегію для розвитку технологій застосування ПДЕ та заходів щодо енергоефективності, які одразу стали невід'ємною частиною національного планування в енергетичному секторі. Цілями енергетичної політики Йорданії є: сприяти розробці місцевих джерел відновлювальної енергії і технологій, які б забезпечували 28 % усього виробництва електроенергії до 2018 р. та заохочувати заходи щодо енергозбереження [115]. У 2017 р. країни ЛАД підписали Протокол про створення єдиного ринку електроенергії міністрами енергетики 14 держав: Алжиру, Бахрейну, Єгипту, Іраку, ОАЕ, Оману, Катару, Коморських островів, Кувейту, Лівії, Марокко, КСА, Судану і Ємену. [116]. У окремих країнах ЛАД

розробляються інструменти для стимулювання альтернативної енергетики через державні субсидії, які поділяються за трьома видами: підтримка великих виробників; субсидії приватним і малим проектам; інвестиції у проекти через гранти, кредити на пільгових умовах та фінансування НДДКР [117]. Деякі арабські країни створюють приватні компанії з державною підтримкою для того, щоб спрямовувати ресурси фондів у вітчизняний розвиток ПДЕ. Яскравим прикладом є центр «Масдар» у еміраті Абу-Дабі, який забезпечує власні енергетичні потреби виключно за рахунок альтернативних джерел енергії, зокрема, енергії сонця [118]; у 2017 р. у КСА розпочато будівництво «зеленого» міста НЕОМ, у межах якого буде функціонувати 9 ключових напрямків діяльності (енергетика та водні ресурси, мобільність, біотехнології, харчова промисловість, машинобудування, медіа, технологічні та цифрові послуги, розваги, житло), а уряд Оману у тому ж році почав будівництво нового екологічного міста Мадінат Аль-Ірфан, інфраструктуру якого (діловий центр, університет, урядові будівлі, спеціальна система іригаційного фермерського господарства, мечеті і т. п.) будуть обслуговувати майже 280 тис. чол. [119]. Крім того, падіння цін на технології ПДЕ, яке відбулося за останні роки, зробило ці джерела більш конкурентоспроможними стосовно об'єктів, що використовують конвенціональні вуглеводні як сировину (особливо цін на технології для одержання сонячної і вітрової енергії – *Pvsolar and wind power technology*).

Країни ЛАД, особливо держави РСАДПЗ, мають у своєму розпорядженні кращі умови одержання електроенергії із сонячної енергії і енергії вітру – вони мають достатньо ресурсів для насичення не лише внутрішнього ринку, але й інших регіонів. Одним із головних завдань сьогодні є створення глобальної інфраструктури транспортування і зберігання такої енергії, що надасть можливість експортувати енергію за межі арабського регіону (у тому числі у країни ЄС). За таких умов роль альтернативної енергетики у країнах РСАДПЗ у найближчому майбутньому значно зросте. Так, *Middle East Economic Digest* оцінив вартість контрактів електроенергетичних проектів (*Independent power projects, IPPS*) у 2016 р. у країнах Перської затоки у 28,8 млрд. дол., причому

лише КСА планує інвестувати у найближчі 5 років у електроенергетику 48 млрд. дол. [120].

У нафтовидобувних країнах Африки, незважаючи на значні ресурси нафти і природного газу, для повного задоволення енергетичних потреб уряди поставили за мету збільшити частку альтернативних джерел (за рахунок сонячних електростанцій) до 10 % у загальному виробництві електричної енергії. З 2014 р. розпочався етап активної реалізації масштабних проектів у галузі альтернативної енергетики у країнах ЛАД. У 2015 р. відновлювальні джерела становили 6 % загального енергетичної генерації регіону: 4,7 % – гідроенергетика; 0,9 % – вітрова; 0,4 % – сонячна [121]. Найбільш інтенсивно відновлювальні джерела електроенергії використовуються у Марокко: частка сонячної енергії у загальному енергобалансі зросла з 35 МВт у 2014 р. до 198 МВт у 2015 р.; вітрова – з 290 МВт у 2012 р. до майже 490 МВт у 2016 р. Єгипет займає лідерські позиції у регіоні щодо вітрової генерації, Йорданія успішно впроваджує проекти у сфері вітрової та сонячної генерації, збільшивши потужність альтернативних джерел у 10 разів [122, р. 44-54] (*Додаток Д*).

Однак, перехід на ВДЕ у країнах ЛАД все ще знаходиться на початковій стадії (наразі на них припадає менше 5 % всієї потужності регіону), оскільки розвиток постійно гальмується конкуренцією з боку традиційної енергетики. Проте, експерти вказують на великий потенціал розвитку «зеленої» енергетики (енергія сонця, вітру, геотермальна енергія) в близькосхідному регіоні, де рівень інсоляції один з найвищих (наприклад, Йорданія є країною з найбільшою кількістю сонячних днів у році – 330). Оскільки використання ВДЕ розширює можливості диверсифікації промисловості, глибшої переробки сировини, трансферу технологій, зниження негативного впливу на навколишнє середовище в останні роки низка країн ЛАД здійснила «запуск» нових проектів будівництва об'єктів ВДЕ: лише за період 2014-2018 рр. обсяг електроенергії, що була одержана у регіоні за рахунок ВДЕ, збільшився більш ніж у 2 рази. Цікаво, що на початку поточного десятиліття основним джерелом зростання ВДЕ вважалася енергія вітру. На сьогоднішній день найбільш динамічно розвивається напрямок

ВДЕ у сфері енергії сонця, зростання виробництва якої у останні кілька років щорічно подвоюється – основними її виробниками у регіоні є країни Північної Африки, а найбільші встановлені потужності з виробництва сонячної енергії розташовані у ОАЕ та Алжирі. ОАЕ заявили про намір до 2030 р. отримати 25 % енергії з екологічно чистих джерел, а до 2050 р. довести цей показник до 75 % [123] (табл. 2.1).

Таблиця 2.1.

Цільові показники за встановленими потужностями ВДЕ в країнах ЛАД

Алжир	6 % загального виробництва електроенергії до 2020 р., 15 % до 2025 р., 40 % до 2030 р., з яких 37 % – сонячна енергія і 3 % – енергія вітру
Бахрейн	5 % до 2020 р.
Єгипет	20 % до 2020 р., з яких 12 % – енергія вітру
Ірак	2 % до 2016 р.
Кувейт	5 % до 2020 р., 10 % до 2030 р.
Лівія	3 % до 2020 р., 7 % до 2025 р., 10 % – 2030 р.
Оман	10 % до 2020 р.
Катар	2 % (сонячна енергія) до 2020 р.
ОАЕ	Дубай: 5 % до 2030 р., Абу-Дабі: 7 % до 2020 р.
Йорданія	7 % до 2020 р., 10 % до 2025 р.
Ліван	12 % до 2020 р.
Марокко	42 % встановлених потужностей до 2020 р.
Туніс	11 % до 2020 р., 25 % до 2030 р.

Джерело: [124].

Більшість країн ЛАД інтегрували середньо- та довгострокові стратегічні цілі у сфері ВДЕ до національної енергетичної політики на 2020-2030 р. У 2015 р. уряд Джибуті оголосив про наміри повністю забезпечувати енергетичні потреби населення за рахунок альтернативних джерел у 2020 р., уряд Марокко наголошує на намірах збільшити частку відновлювальної енергії у енергетичному балансі країни до 42 % у 2020 р. та 52 % у 2030 р., тоді як Єгипет планує забезпечувати 20 % усього виробництва електроенергії за рахунок відновлювальних джерел у 2022 р. Уряд ОАЕ, маючи значно більше ресурсів для імплементації проектів у секторі ВДЕ, стимулює виробництво електроенергії з альтернативних джерел з метою досягнення показника 24 % у загальному енергобалансі країни у 2021 р., у той час як східноарабські країни загалом мають менш амбітні цілі у сфері ВДЕ (5-10 %), ніж західноарабські країни, цілі яких

коливаються між 27 % та 52 %. Однак, усі країни ЛАД (не дивлячись на амбітність планів) рухаються в одному напрямку – поступового переходу до сталого енергетичного розвитку [125]. У віддаленій перспективі країни ЛАД можуть зайняти провідну позицію у світовій економіці з експорту «чистої» електроенергії, попит на яку стабільно зростає, однак у середньостроковій – основними енергоджерелами залишаться нафта і газ, високий рівень ресурсозабезпеченості якими (разом із низькими видобувними витратами, значною кількістю дешевої робочої сили і невеликими за розміром територіями, що зменшує вартість транспортування) посилює вплив політичного чинника на даний ринок.

Щодо транспортної інфраструктури то у більшості країн ЛАД проблеми розвитку транспортної системи є однаковими, зокрема:

- у більшості випадків принципи управління транспортною системою в регіоні не сприяють скоординованому руху транспортних засобів;

- законодавство більшості країн ЛАД не передбачає спеціальних стандартів та норм щодо захисту навколишнього середовища від забруднення повітря внаслідок діяльності транспортного сектору;

- нерівномірність розвитку – якщо найрозвиненіша транспортна (авто- та залізнична) інфраструктура сьогодні існує у ОАЕ, КСА, Алжирі, Марокко, Йорданії та Єгипті, то у Судані, Лівії, Мавританії, Сомалі та Ємені стан розвитку транспортної системи поки що є незадовільним та потребує істотної модернізації [126].

Характеризуючи особливості формування регіонального інтеграційного простору країн ЛАД, необхідно також проаналізувати наростаючу тенденцію щодо технологічної реструктуризації національних економік, рівень розвитку в регіоні інноваційно-інформаційних технологій. Наразі в країнах ЛАД високотехнологічне та інноваційне виробництво представлене незначною мірою – лише у країнах Перської затоки на державних підприємствах, таких як *ALBA* (виробництво алюмінію) та *GPIC* (нафтохімічна промисловість) у Бахреїні, *Saudi Aramco* (нафтохімічна промисловість) у КСА, *RAK Ceramics* (виробництво керамічної продукції) в ОАЕ тощо. Загалом по регіону можна відмітити

зростання сфери послуг – з 34 % до 44 % – роздрібна та оптова торгівля, туризм, готельний бізнес, фінанси (банківська діяльність на основі як традиційної, так і ісламської моделі), освіта і надання різноманітних бізнес-послуг. Залежність від іноземних технологій серед країн ЛАД становить приблизно 70 % і майже не змінилась за останні 10 років у зв'язку з тим, що інноваційний розвиток країн Перської затоки послаблюється інноваційним регресом у країнах Північної Африки [127, р. 45-50]. Недостатня кількість освіченої робочої сили та незадовільний рівень розвинених компетенцій серед населення призводять до низької продуктивності національних економік регіону та значного технологічного розриву, порівняно з країнами Заходу. Ця проблема також пов'язана з недостатнім фінансуванням НДДКР у країнах ЛАД, яке у більшості держав перебуває на рівні нижче 1 % від ВВП. Розподіл науково-дослідницьких розробок також є неефективним: державний сектор – 49,4 %, університети – 43,5 %, тоді як приватний сектор – лише 7 %. У приватному секторі працює лише 1,4 % від загальної кількості науковців, а у державному секторі та університетах – 49,2 % і 49,3 % відповідно [128, р. 142-151].

Значний технологічний розрив між країнами ЛАД та промислово розвиненими країнами також можна спостерігати при аналізі структури експорту: основну частку експорту країн ЛАД складає сировина (найменша частка видобувної промисловості у ВВП зберігається в Омані – 9 %, найбільша у Кувейті – 55 %), тоді як промислова продукція представлена низькотехнологічними продуктами, причому частка середньо- і високотехнологічних товарів зменшується. Нині найбільш конкурентоспроможними є обробна промисловість і сектор послуг в ОАЕ, Катарі і КСА, тоді як Ірак, Лівія і Сирія поки що мають сировинний характер економіки, що пов'язано із нестачею джерел доходів, необхідних для фінансування розвитку несировинного сектору економіки [129]. Наразі у регіоні почалися пошуки інших неенергетичних галузей економіки, віддача від яких могла б забезпечити значні і стабільні бюджетні надходження шляхом диверсифікації національних господарств, стимулювання індустріалізації малого і середнього бізнесу та розвитку фінансового (особливо банківського) сектору. В результаті модернізації

промислової політики у нафтових секторах у КСА та Бахреїні збільшилися темпи зростання обробної промисловості, банківських і страхових послуг, у ОАЕ почала отримувати підтримку міжнародна транзитна торгівля і реекспорт, у Катарі та Омані інтенсифікувався розвиток туристичної сфери. Однак, проблема неякісних інституцій та неефективної промислової політики усе ще притаманна більшості державам ЛАД, особливо країнам Північної Африки [130].

Поки що обсяги внутрішньої торгівлі між державами регіону є незначними. Об'єм внутрішньорегіональної торгівлі зростає насамперед за рахунок держав Перської затоки, найменші темпи приросту обсягу взаємної торгівлі спостерігаються у Марокко та Алжиру, що пояснюється наявністю політичних суперечностей. Зміни у торгівлі безпосередньо пов'язані з коливаннями цін на світовому ринку нафти, незважаючи на те, що у взаємній торгівлі країн цей експортний товар відсутній. Якщо порівнювати структуру експорту та імпорту країн ЛАД, то можна стверджувати, що вони мають потенціал і для розвитку взаємних торговельних відносин, оскільки експортні операції одних країн відповідають імпортом позиціям інших. Наприклад, Марокко імпортує нафту, хімічну продукцію, зерно – товари, які експортує КСА, однак остання поки що не є найбільшим торговельним партнером Марокко. Сьогодні держави країн ЛАД, оптимізуючи використання природних ресурсів на більш тривалу перспективу шляхом вибору більш низьких темпів освоєння надр у порівнянні із приватними компаніями, застосовують більш низьку ставку дисконту при оцінці майбутніх доходів від експлуатації природних ресурсів, регулюють надання прав користування надрами і процеси ліцензування, лише створюють базу для міждержавного співробітництва країн у зазначеній сфері. Оскільки сучасний енергетичний ринок жорстко регулюється країнами-експортерами енергоресурсів, а не ринковими механізмами, спостерігається зміна локальних конфігурацій виробництва та розподілу енергоресурсів, співвідношення цін на нафту основних марок, а також посилення ролі нафтогазових ТНК [131]. Дійсно, експортна диверсифікованість найбільш розвинених країн-учасниць ЛАД на основі виробництва продукції з високою доданою вартістю створює основу подальшого розвитку існуючих інтеграційних угод і дозволяє перейти від зон

вільної торгівлі до більш високих форм об'єднання. Однак, хоча функціонування Арабської зони вільної торгівлі *GAFTA* призвело до зростання частки міжарабської торгівлі у загальному обсязі товарообігу регіону, а субрегіональні інтеграційні моделі (на прикладі країн РСАДПЗ і Союзу Арабського Магрибу) сприяли активізації внутрішнерегіонального експорту, створення спільного ринку у регіоні Близького Сходу в перспективі є досить проблематичним.

Трансформація «класичної» моделі регіональної економічної інтеграції («активні регіональні організації») країн ЛАД проявляється, у першу чергу, у виникненні численних об'єднань так званого неінтеграційного типу, що базуються на розробці взаємовигідних економічних (проекти міжнародного співробітництва) і політичних рішень та схожості інтересів країн-учасниць на глобальних майданчиках. Для РСАДПЗ, як складової частини ЛАД, характерна відсутність явних загальновизнаних лідерів («моторів») інтеграції, тобто країн, що економічно домінують, найчастіше не є безперечними лідерами у прийнятті рішень і у формуванні об'єднання. Для цих країн незавершеність централізації і концентрації національного капіталу на ринках, що формуються, призводить, по-перше, до розвитку експортної моделі його нагромадження, умовою якої є пріоритетність вивозу більшої частини чистих національних нагромаджень за кордон і розміщення їх у високоліквідних формах (нагромадження міжнародних резервів, залишків на рахунках і депозитах і ін.). По-друге, до «зсуву» лідерства у формуванні господарської інтеграції від регіональних товарно-збутових ланцюгів до господарських ланцюгів ТНК, що обслуговуються ТНБ (на більшості ринків, що формуються, країн ЛАД частка іноземних ТНБ складає від 30 до 90 % активів національної банківської системи) [132].

Більше того, їх авторитет визначається або чітко вираженою політичною волею, або залежною моделлю економічного розвитку, або наявністю економічних передумов для виконання ролі донора регіональної структури. У зв'язку із цим, як свідчить аналіз, для 11 інституційних і регіональних об'єднань, що активно функціонують у межах ЛАД характерний парадокс, пов'язаний з тим, що не завжди самою інтегрованою країною є держава з високими абсолютними показниками ВВП. Так, наприклад, найбільш часто у

інтеграційних економічних процесах беруть участь ОАЕ, Ірак і Кувейт. У той же час, незважаючи на значну диференціацію природи інтеграційної взаємодії, інструментарію та макроекономічних передумов і результатів, група таких країн як Бахрейн, Єгипет, Йорданія і Катар також демонструють досить високий інтеграційний «коефіцієнт».

Сьогодні у країнах ЛАД усе виразніше усвідомлюють неминучість фундаментальної переоцінки ролі держави в економіці. По-перше, мова йде про «граберство», інституційне явище, характерне для багатьох ресурсозалежних країн (у тому числі країн ЛАД), феномен, що полягає у слабкості держави, яка не здатна вчасно створити інститути підтримки переробної промисловості. Наразі неякісні інституції («грабери»), що з'являються та стрімко розвиваються у країнах ЛАД займаються досягненням короткострокових цілей, а їхня основна мета – швидка монетизація корисності наявних ресурсів. «Грабери» є потужнішими та краще адаптуються до наявних умов, у такий спосіб збільшуючи власну частку у економічній системі та заважаючи розвитку інших інститутів. Крім того, низький рівень розвитку людського капіталу у видобувних галузях стає перепорою на шляху покращення якості інститутів, а високі доходи від експорту сировини, створюючи стимули для отримання ренти при неякісних інститутах ще більше погіршуючи їх, зменшують потребу урядів в удосконаленні наявної інституційної системи. Тобто, «нафтодоларові економіки» у країнах ЛАД стали, з одного боку, основою для створення дуже ефективної бюрократії, з іншого – причиною інституційної неефективності та неопатримоніалізму [133].

По-друге, сьогодні роль держави у арабському субрегіоні не укладається ні у концепцію «традиційної» лібералізації, ні у традиції етатизму східного типу, що мають у країнах ЛАД велику інерцію. З одного боку, симбіоз держави і ринку вже не припускає всеохоплюючої участі першої в основних сферах економічного життя, з іншого (але у більш віддаленій перспективі) кожна арабська країна ЛАД постане перед викликом – переформатовувати або створювати заново свій галузевий «господарський профіль», причому, за умови зміни концепції галузевих структурних зрушень. У новій моделі змішаної

економіки держава як і раніше збереже присутність у «ромбі національних конкурентних переваг» М. Портера (що не втратив свою актуальність), однак як свого роду зовнішня детермінанта, держава буде здатна виявляти як позитивний, так і негативний вплив [134, с. 27-55]. У зв'язку з цим одним із напрямів формування інтеграційного механізму країн-членів ЛАД може бути розвиток перспективних, але поки ще недостатньо конкурентоспроможних галузей обробної індустрії, а також послуг з наступним «підтягуванням» національного виробництва за показниками ефективності до рівня розвинених країн. При цьому можливі як «рецидиви» протекціонізму для стимулювання і забезпечення життєздатності поки ще неконкурентоспроможних галузей, так і посилення дії «ефекту Ванека-Райнерта» для держав ЛАД з різними рівнями розвитку. Успіх регіональної економічної інтеграції у країнах ЛАД у найближчі десять років безпосередньо залежатиме від готовності і здатності держав розбудовувати і забезпечувати сталий розвиток науково-технічної інфраструктури.

2.2. Комплементарні та альтернативні пріоритети арабських держав при укладанні інтеграційних угод в умовах торговельної лібералізації

У сучасних умовах теоретично і практично важливими є відповіді на наступні питання: чи сприяє участь арабських країн у різних проектах на глобальному і регіональному рівнях збільшенню обсягів торгівлі та чи носять такі проекти комплементарний або альтернативний характер?; які існують пріоритети для арабських країн в укладанні інтеграційних угод?; чи вигідна лібералізація торгово-економічних зв'язків арабським країнам (особливо арабським нафтоекспортерам)? Загалом, арабські країни мають схожі проблеми розвитку, які можна розділити на дві групи: загальноекономічні, пов'язані з відмінностями у рівнях економічного розвитку арабських держав із різним ресурсним забезпеченням, та інституційні. Так, прогноз Світового банку щодо відновлення темпів зростання економік країн ЛАД у 2011 р. справдився, однак, прогноз на 2012-2018 рр. не виправдався у зв'язку із загостренням політичної ситуації у деяких арабських країнах (Єгипет, Сирія, Іран) [135]. Наразі зміни у

галузевій структурі експорту/імпорту відбуваються досить повільно не лише у зв'язку із низькою ефективністю інститутів і бюрократичними бар'єрами в організації бізнесу, а й завдяки існуванню у країнах ЛАД низки суттєвих викликів, зокрема: недостатньої залученості до міжнародного поділу праці; послаблення порівняльних переваг промисловості у результаті нерівномірного поширення науково-технічних досягнень (практична відсутність порівняльних переваг у високотехнологічній продукції); негнучкості господарського механізму; надмірного одержавлення, що не дає змогу миттєво реагувати на поточні зміни ринкового попиту; зростанню зовнішньої заборгованості. Для подолання цих викликів держави вдаються до формування інтеграційних об'єднань.

ЛАД наразі більш-менш успішно виконує функції вираження інтересів арабського світу і його зв'язку з міжнародним співтовариством, шукає шляхи розв'язання існуючих проблем для досягнення заявлених об'єднаних цілей. Однак її діяльність вкрай ускладнена, а її значення в об'єднанні арабського світу обмежене (інтереси країн всередині неї вкрай різні, що ускладнює процес формування загальних інтеграційних концепцій та їх координацію), не дивлячись на створення наразі 19 організацій, покликаних охопити всі економічні аспекти діяльності арабського світу (Арабський спільний ринок, Арабський фонд економічного і соціального розвитку, Арабський валютний фонд та інші), а також Великої Арабської зони вільної торгівлі (ВАЗВТ), яка домоглася відносних успіхів. На основі останніх даних і оцінок, ЛАД має загальний ВВП приблизно у 7,695 трлн. дол (6,0 % від світового) за паритетом купівельної спроможності (ПКС); країнами-членами з найвищим сумарним ВВП є КСА (1,92 трлн дол. США за ПКС) та Коморські острови (1,45 млрд. дол США за ПКС); країною з найвищим ВВП на душу населення є Катар (133, 357 дол США за ПКС). У той же час Ємен має найнижчий номінальний ВВП на душу населення – 1,494 дол США за ПКС, що менше рівня Катару приблизно у 125 разів (табл. 2.2).

Таблиця 2.2

Матриця торговельного обороту окремих держав-учасниць ЛАД у 2017 р.

(тис. дол США)

	Алжир	Бахрейн	Єгипет	Йорданія	Катар	Кувейт	Марокко	ОАЕ	Оман	КСА	Судан	Туніс
Алжир	-	-34,868	76,12	27,91	-47,87	64,609	188,956	-171,272	-81,029	-526,667	8,928	423,835
Бахрейн	126,835	-	140,037	15,912	514,894	249,285	72,416	1,141,481	371,86	1,528,485	10,746	17,738
Єгипет	22,078	-25,906	-	403,331	-1,076,849	-1,055,234	275,168	1,773,081	-20,249	-2,596,188	342,868	379,158
Йорданія	-94,756	27,471	-399,013	-	81,054	284,625	-15,851	-644,309	52,086	-1,909,328	66,037	211
Катар	34,563	-106,226	787,458	92,076	-	395,561	25,297	842,691	-181,071	-865,204	-7,772	12,007
Кувейт	6,423	-217,572	-367,801	-103,598	307,472	-	-23,728	-2,339,323	-32,172	-1,167,685	-3,114	-21,651
Марокко	-346,319	-74,132	-394,474	16,777	-21,769	60,823	-	-428,633	-36,931	-753,859	20,918	-121,228
ОАЕ	543,21	42,154	621,214	985,41	1,364,711	3,339,844	227,191	-	5,390,736	7,761,015	-1,251,643	181,635
Оман	2,678	-126,562	24,019	-13,241	709,079	236,933	6,916	-6,303,959	-	331,023	7,407	1,199
КСА	516,253	268,392	-541,549	407,2	441,827	1,529,860	204,407	-528,871	-338,505	-	-12,858	175,524
Судан	1,789	-5,224	-82,634	-82,912	-24,131	-93	-25,413	613,03	-35,666	-109,448	-	3,127
Туніс	-281,731	-13,491	-301,097	-6,828	-5,199	-11,147	64,655	-57,827	2,177	-202,542	-9,734	-

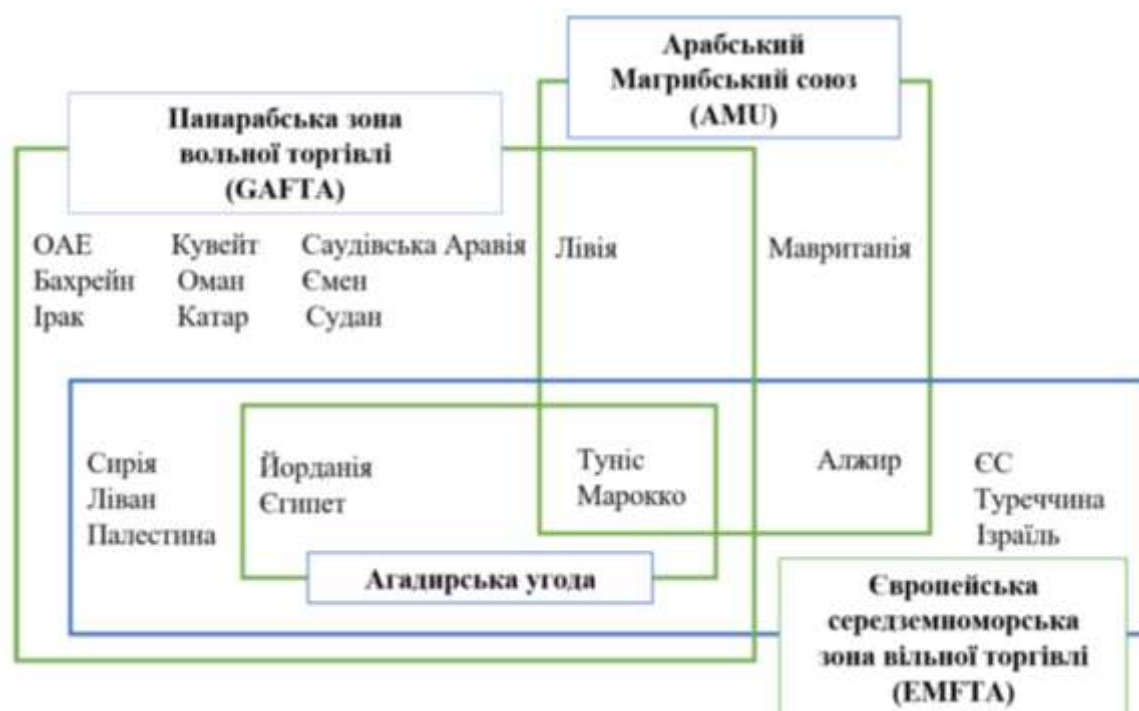
Джерело: [136].

Цілком логічно, що країни регіону БСПА (включаючи ЛАД) почали шукати нові варіанти регіональної інтеграції, одним з яких є так звана більш «вузька» інтеграція. Перш за все, своєрідна «розмежувальна лінія» пролягла між країнами Магрибу (особливо це стосується нафтоекспортерів РСАДПЗ) і Магрибу. В результаті з'явилися Союз Арабського Магрибу (САМ) та РСАДПЗ, діяльність яких була спрямована на інтеграцію регіонів, або принаймні декларували ці цілі [137]. Навіть після переходу до більш вузьких угруповань, всі інтеграційні об'єднання БСПА так чи інакше потрапили до схожої ситуації, характерної для країн, що розвиваються. З одного боку, інтеграція дозволяє країнам, що розвиваються, налагоджувати спеціалізацію національного господарства, об'єднувати свої ресурси з ресурсами інших учасників об'єднання і розширювати внутрішні ринки, що підвищує інвестиційну привабливість економік. З іншого – вона відбувається за умови низького рівня розвитку країн БСПА, невисокої гнучкості економік, нерівномірності розвитку, вкрай слабкої взаємної доповнюваності економік внаслідок однотипності господарських структур.

Переважає більшість країн ЛАД, задля посилення інтеграції, а також укладення двосторонніх та багатосторонніх торговельних угод, беруть участь у переговорах з ЄС (через діалог ЄС-Середземномор'я або ЄС-РСАДПЗ), США (залучають окремі «відібрані» країни, для досягнення в основному геополітичних і стратегічних цілей та встановлення паралельної програми торгівлі у регіоні), Японією і Китаєм, країнами-членами МЕРКОСУР і

Австралією (сільськогосподарські експортери). Завдяки цьому країни ЛАД намагаються закріпити власну регіональну інтеграцію через існуючі торговельні угоди (рис. 2.1).

Рис. 2.1. Торговельні угоди в країнах БСПА

Джерело: [138].

Перш за все, мова йде про Європейську середземноморську зону вільної торгівлі (ЄСЗВТ), створену на основі угод про партнерство між країнами ЄС і ЛАД та пан-євро-середземноморські правила походження, які сприяють полегшенню внутрішньоарабської інтеграції у контексті зони вільної торгівлі ЄС-Середземномор'я. І хоча арабські країни загалом все ще не в змозі розробити правила походження, які б дозволили їм ефективніше конкурувати з постачальниками третіх країн, у сільськогосподарській сфері вони найбільш близькі до формування зони вільної торгівлі з доступом до ринків для малих сільгоспвиробників, включаючи технічну та фінансову допомогу для задоволення санітарних та фітосанітарних вимог. Більш того, ключовим для країн ЛАД є принцип асиметрії у переговорах про ЗВТ щодо сільського господарства. Підхід ЄС ґрунтується на універсальній моделі лібералізації торгівлі, що охоплює економічне зростання, реформи та залучення ПШ.

Інвестиції стали центральним питанням переговорів про ЗВТ, оскільки інвестиційні положення, передбачені ЗВТ, спрямовані на національний режим, право на заснування та усунення вимог продуктивності, у тому числі спрямованих на передачу технологій та підвищення кваліфікації. Однак, у договорах країн ЛАД з ЄС відсутня лібералізація сільськогосподарського сектору та вільний рух трудових ресурсів. До підписання угод про асоціацію більшість країн-партнерів Середземномор'я отримували доступ до ринку ЄС за допомогою пільгових схем. Проте проблеми доступу переважно пов'язані з недостатньою донорською підтримкою, а не з бар'єрами реципієнтів. Відповідно, ці країни мають погіршені макроекономічні показники, а їх торговельний баланс негативно впливає на угоду про вільну торгівлю. Це призводить, як свідчать оцінки, до вразливостей бюджету, загроз їх негативного впливу на темпи зростання ВВП та зайнятість, рівень бідності, а також індекс розвитку людського потенціалу. Завдяки цьому, наприклад, регіональна економічна інтеграція між країнами Південного Середземномор'я залишається обмеженою: внутрішньорегіональна торгівля – це невелика частка (5,9 % експорту, 5,1 % імпорту) загальної торгівлі країн та є показником найнижчого рівня регіональної економічної інтеграції у світі.

ВАЗВТ як сучасна форма інтеграційного угруповання, програма якої базується на принципах Міжарабської Угоди про сприяння та розвиток торгівлі і об'єднує 18 країн (Алжир, Бахрейн, Єгипет, Йорданія, Ірак, Ємен, Катар, Кувейт, Ліван, Лівія, Марокко, ОАЕ, Оман, Палестинська автономія, Саудівська Аравія, Сирія, Судан і Туніс) декларує розширення ринку для багатьох арабських країн, збільшення інвестиційних можливостей, регулювання чесної конкуренції, розширення досліджень і розробок. Заходами для досягнення мети економічної інтеграції між арабськими країнами у межах ВАЗВТ, є наступні:

- поступове звільнення товарів, вироблених в арабських країнах об'єднання, від будь-яких мит і митних зборів;
- зняття будь-яких нетарифних бар'єрів торгівлі у межах ВАЗВТ;
- товари, що вважаються товарами арабського походження, переміщуються

з усіма належними перевагами по територіях ВАЗВТ, а додана вартість, нарахована на цих територіях, повинна становити не менше 40 % від вартості «франко-завод»;

- забезпечення прозорості через взаємний обмін даними у сфері торгівлі, а також надання Економічній і Соціальній Раді ЛАД будь-якої інформації, необхідної для здійснення контролю над процесами розвитку об'єднання;

- загальна згода на врегулювання торговельних суперечок шляхом звернення у Економічну і Соціальну Раду ЛАД;

- надання пільгових умов участі в об'єднанні найменш розвиненим учасникам, а саме Судану і Ємену.

Проте, на практиці майже по кожному з цих пунктів наразі існують суттєві суперечності між країнами-учасницями ВАЗВТ. По-перше, незважаючи на те, що тарифні бар'єри між країнами-учасницями об'єднання були дійсно повністю ліквідовані в ході саміту ЛАД 2005 р. в Аммані, багато країн продовжують застосовувати нетарифне регулювання по відношенню до товарів партнерів за угодами [139, с. 52]. По-друге, 11 країн-учасниць ВАЗВТ також є членами СОТ, що призводить до того, що вони змушені частково зняти нетарифні бар'єри щодо інших держав, що входять до СОТ, при цьому зберігаючи бар'єри щодо інших учасників ВАЗВТ. Це, безумовно, створює негативну тенденцію і є причиною розбіжностей і конфліктів. По-третє, погодившись на мінімум доданої вартості у 40 %, арабські країни ВАЗВТ до цього часу не домовилися про конкретні правила обрахування цієї вартості, що призвело до труднощів у вільному переміщенні товарів, які претендують на преференційні умови перетину кордонів на підставі арабського походження. По-четверте, щодо обміну торговими даними і надання інформації у Економічну і Соціальну Раду ЛАД, низка країн відмовляється її надавати (щодо власних дій, нових заходів та прийнятих рішень), що регулярно викликає плутанину і ускладнює контроль та координацію розвитку. Це у значній мірі сприяло ситуації, коли за період з 1997 р. по 2018 р. міжарабська торгівля зросла лише на п'ять відсоткових пунктів (з 9 % до 14 %) та все ще зосереджується на торгівлі сировиною. Серед причин

відсутності прогресу у цій сфері можна також назвати: неефективність реалізації механізмів угоди у окремих країнах, частота нетарифних бар'єрів, невідповідність у політиці підтримки та субсидування місцевих виробництв різних арабських країн.

Тому, наразі успіхи організації навряд чи можна назвати значними, не дивлячись на формальне зняття тарифних бар'єрів і невеликий приріст імпорту та експорту. На саміті 2005 р. було оголошено, що до 2010 р. ЛАД планує створити на базі ВАЗВТ митний союз, а до 2020 р – Арабський спільний ринок, проте, станом на 2019 р. не завершено навіть створення ЗВТ. Більш того, однією з причин обмеження взаємного обміну між арабськими країнами є той факт, що їхні економіки є більш лібералізованими і відкритими до зовнішнього світу, ніж по відношенню один до одного. Проблема полягає не у здатності використати надлишкові потужності, а у тому, щоб знайти можливості зсередини, здатні задовольнити регіональні потреби і конкурувати на міжнародному рівні. Тобто, мова йде про розвиток існуючих ресурсів (включаючи людські) та інституційні механізми управління, що призведе до посилення циклів розвитку і створення сприятливих умов для ЗВТ країн ЛАД. Тому в умовах невисокої ефективності ВАЗВТ, багато арабських країн-членів ЛАД вдається до укладання двосторонніх угод про вільну торгівлю. Прикладами пошуку нового рівня інтеграційної взаємодії можуть служити Агадірська угода, що спрямована на посилення співпраці між країнами Південного Середземномор'я (створено зону вільної торгівлі між Йорданією, Марокко, Тунісом і Єгиптом та країнами ЄС), Єгипетська та Алжирська угоди про асоціацію з ЄС.

Метою Агадірської угоди є зміцнення взаємодії і торгівлі між країнами ЄС та 10 країнами Південного та Східного Середземномор'я (Алжир, Єгипет, Ізраїль, Йорданію, Ліван, Марокко, Сирію, Туніс, Туреччину, а також Палестинська автономія) і надає можливість для двостороннього та регіонального координування правил походження, що сприяє посиленню співпраці між країнами південного Середземномор'я (табл. 2.3).

Таблиця 2.3

Матриця взаємної торгівлі у межах ЗВТ у 2017 р. (тис дол)

	Єгипет	Йорданія	Марокко	Туніс
Єгипет	-	403,331	275,168	379,158
Йорданія	-359,013	-	-15,851	211
Марокко	-394,474	16,777	-	-121,228
Туніс	-301,097	-6,828	64,655	-

Джерело: [145].

До підписання Пан-євро-середземноморського протоколу про правила визначення походження товару, підписаного у межах укладення Агадірської угоди, країни Машріку і САМ мали різні умови торгівлі з ЄС: держави Півночі Африки, згідно з Євросередземноморськими угодами, домовилися про повну кумуляцію при торгівлі між собою, двосторонню – з ЄС, діагональну – з іншими учасниками цих угод. Хоча Агадірська угода впроваджувала діагональну кумуляцію між усіма країнами-учасницями, які підписали цей документ, однак вона не відіграє очікуваної ролі у розвитку міжарабської інтеграції, оскільки Туніс, Марокко і Алжир, які підписали окремі договори про повну кумуляцію з ЄС, автономно користуються отриманими в результаті перевагами замість розширення зв'язків з іншими арабськими державами [140]. Використання повної кумуляції на практиці більш вигідне та менш ускладнене, ніж використання діагональної кумуляції. Крім того, розвиток торгівлі ускладнюють і великі відстані транспортування товарів між арабськими країнами Середземномор'я, що сприяє істотному подорожчання переміщення вантажів та додатковим логістичними витратам.

Щодо Єгипетської угоди про асоціацію з ЄС, то вона передбачає вільний доступ промислової продукції АРЕ до ринків ЄС, з певними домовленостями у межах угоди про текстиль та одяг. З приєднанням до СОТ необхідність втілення взаємності вимагала переходу від угоди про співробітництво до угоди про вільну торгівлю/угоди про асоціацію як частини Барселонського процесу, який розпочався ще у 1995 р. Барселонську ініціативу взяли імплементувати майже

всі арабські держави, окрім аравійських держав та Іраку. Єгипет, Марокко і Туніс зробили важливий крок на шляху інтеграції у арабському світі – підписали угоду з ЄС щодо лібералізації торгівлі послугами та інвестиційних потоків [141]. Сьогодні ЄС є найважливішим торговим партнером Єгипту, причому партнерство включає соціальні, політичні та культурні чинники на шляху до ЗВТ, умовою якої є діквідація Єгиптом тарифів на промислову продукцію протягом 20 років (включаючи на автомобілі протягом 16 років). Допомога від ЄС, пов'язана з угодою, здійснюється через програми MEDA I та MEDA II. Однак, угода про асоціацію не охоплює сільськогосподарську та перероблену сільськогосподарську продукцію (за винятком деяких її видів) і не розповсюджується на програми підтримки ЄС у сфері передачі технологій або секторів, які сприяють «технологізації» економіки АРС.

Алжирська угода про асоціацію з ЄС передбачає протягом 12 років перехід на нульові тарифи, розмежовує три списки (сировинні ресурси, проміжні продукти і кінцеві продукти, на які поширюються тарифи на десять років). І хоча 2017 р. став кінцем перехідного періоду для демонтажу тарифів, а Алжир експортує 58 % своєї продукції та імпортує 59 % загальної кількості імпорту з ринку ЄС, ЄС експортує лише 1 % свого загального експорту на алжирський ринок. Тобто, економічні умови переговорів між Алжиром та ЄС є досить несбалансованими, а торговельний баланс є позитивним для Алжиру лише через експорт нафти. Стратегії структурної перебудови, які були прийняті під час підготовки до угоди про асоціацію, не сприяли зростанню економіки Алжиру через слабкість державних інститутів/владних установ. Тарифи були зменшені на основі рекомендацій Світового банку та МВФ до рівнів, які є найнижчими у регіоні (за винятком Туреччини та Ізраїлю). Наразі середні промислові тарифи в Алжирі становлять 11 %, тоді як, наприклад, тарифи у Тунісі в середньому становлять близько 20 %. У той же час, внесок промислового сектору Алжиру, який підлягав деіндустріалізації, у ВВП зменшився з 16 % до 6 %, що свідчить про не готовність алжирської промисловості конкурувати на міжнародних ринках та виробляти власну експортну продукцію навіть за умов «економічної

лібералізації» [142, р. 7-13].

Угода про вільну торгівлю Йорданії з США (2001 р.) – одна із перших двосторонніх угод, які США підписали з арабськими країнами, що була узгоджена з договором про «Кваліфіковані промислові зони» (QIZ) і вимагала 11 % ізраїльського компонента у будь-якому продукті, щоб мати вільний ринок і квоти у США, а трудові та екологічні стандарти у тексті угоди не були у якості додатків. Згідно існуючим оцінкам, за період 2000-2018 рр. експорт продукції з Йорданії до США на майже 90 % зосереджувався у районах QIZ. Дійсно, США вбачають у створенні спільного арабського ринку значний економічний потенціал і тому саме з цієї причини вони укладають угоди про ЗВТ з окремими країнами регіону. На Близькому Сході є достатньо місць для створення вільних зон – Південний Ліван, район Ель-Аріш, Рафах на Синайському півострові, узбережжя Акабської затоки. Глобалізаційні процеси світової економіки можуть стимулювати створення науково-виробничих комплексів у прикордонних областях палестино-ізраїльського регіону [143, р. 14-23]. Наразі ініційовані США вільні економічні зони за участі арабських держав та США являють собою зони спільного виробництва за умови, що майже вся вироблена продукція постачається до США. Це сприяє економічному прогресу на Близькому Сході та створенню стимулів для подальшого становлення єдиного ринку в регіоні (так, з 2005 р. функціонує особлива промислова зона між Єгиптом та Ізраїлем, цільовим експортним ринком для якої є США). Так, якщо угоди з ЄС передбачають багатосторонній підхід і більш «м'який» графік зменшення митних тарифів, включає соціальні та культурні проекти, то американський підхід заснований на лібералізації торгівлі і можливості більш легкого доступу американських інвестицій і американських компаній на близькосхідні ринки та поєднує в собі як економічне співробітництво, так і політичні аспекти і безпеку.

За статистикою СОТ у 2018 р. 11 арабських держав були повноправними членами СОТ (при цьому 6 країн приєдналися до ГАТТ ще у 1995 р.), 7 арабських держав мають статус спостерігачів при СОТ і домагаються завершення переговорного процесу і одержання статусу членів організації [144].

Усі арабські держави, що приєдналися до СОТ, забезпечили для себе тривалий перехідний період. Ефект від приєднання до СОТ та збільшення обсягів експорту або імпорту країн був незначним, членство у СОТ не принесло країнам ЛАД помітного поліпшення їх позицій у світовій торгівлі, оскільки вони до цього часу не дотримуються загальної позиції у ключових питаннях і не сформували єдиної коаліції у рамках Доха-раунду. Для більшості країн ЛАД зростання товарного експорту після приєднання до ГАТТ/СОТ був обумовлений збільшенням поставок вуглеводневої сировини і сприятливою ціновою кон'юнктурою. Незважаючи на покращення інвестиційного клімату, у низці арабських держав зберігаються обмеження на участь іноземного капіталу у банківському, страховому та інших секторах. Тому більшість країн ЛАД не використовують інструменти СОТ, спрямовані на регулювання міжнародної торгівлі (зокрема, механізм регулювання суперечок: Єгипет є єдиною арабською державою, що активно використовує механізм вирішення суперечок). Крім того, оскільки пріоритети приєднання країн до СОТ неоднакові для всіх розглянутих країн, у зв'язку із різними рівнями економічного розвитку, бажання держав-спостерігачів використати більш вигідні умови також визначає тривалість строку одержання членства у СОТ. Сьогодні найбільші шанси на приєднання до СОТ має Алжир, приєднання Судану, Лівану та Іраку буде залежати від політичної стабільності і швидкості інституційних реформ у зазначених країнах. Приєднання Сирії та Лівії також може бути обумовлене врегулюванням внутрішніх проблем, і в цілому, забезпеченням стабільності.

У зовнішньоекономічній сфері інтеграція охопила переважно країни РСАДПЗ, для яких інтеграційні процеси розвивалися на трьох рівнях: через двосторонні зв'язки (1), на субрегіональній основі (у вигляді формування основ митного і валютного союзів) (2) і у масштабі СОТ (3). Інтеграційні зв'язки між іншими арабськими державами можна простежити лише на прикладі організації ЗВТ, формування яких почалося із 2005 р., однак у інтеграційній діяльності арабських держав сьогодні (внаслідок відсутності накопиченого досвіду) існує занадто багато перешкод, здатних вихолостити конструктивний зміст нових

регіональних ініціатив. Крім того, арабський світ до цього часу не існує як єдина торгово-економічна спільнота, а ціла низка арабських країн ще якийсь час буде змушена реалізувати ті або інші сценарії «наздоганяючого розвитку», спрямовані на подолання розриву з розвиненим Заходом (це аж ніяк не виключає, що окремі держави можуть впритул наблизитися до промислово розвинених країн і суттєво скоротити своє техніко-економічне відставання).

Сьогодні регіональні торговельні угоди (РТУ) як виняткові преференційні торговельні угоди між країнами, що їх підписали, відіграють виняткову роль у досягненні економічної безпеки країн за рахунок наступних чинників. По-перше, РТУ надають змогу країнам ЛАД прискорити реалізацію ефективних торговельних відносини як у двосторонньому порядку на регіональному рівні, так і у контексті досягнення різноманітних прагнень всіх учасників РІУ (на відміну від впровадження відносно повільних процесів багатосторонньої торговельної системи СОТ). Ці прагнення включають також так звані монетарні виміри взаємозалежності, серед яких можна виокремити: «гонконгський» тип, що передбачає співіснування стабільного валютного курсу і відкритих ринків капіталу; «китайський» тип, який характеризується поєднанням стабільного валютного курсу та збереженням грошового суверенітету; «американський» тип, якому притаманна конфігурація лібералізованих фінансових ринків і грошового суверенітету; «усереднений» тип з помірним ступенем наявності усіх трьох характеристик.

По-друге, багатостороння лібералізація торгівлі країн ЛАД об'єктивно призводить, з одного боку, до гармонізації зовнішньоекономічної політики, однак передбачає значні втрати автономії у комерційній політиці сторін [145], з іншого – до посилення «політичної» орієнтації РІУ і навіть створення політично інтегрованих РТУ [146].

По-третє, оскільки в межах інтеграційного угруповання рівень продукування політики може змінюватися від узгодження на рівні РІУ національних ініціатив до комунітарного, ліберальна дерегуляція країн ЛАД (навіть за умов збереження цілої низки міжнародних регулятивних інституцій)

заміщується так званою селективною ререгуляцією. Остання здійснюється окремими країнами-членами РІУ, що домагаються протекціонізму заради зменшення невизначеності навколо регіонального інтеграційного процесу [147]. У зв'язку з цим цікавою є запропонована В. Панченком та Н. Резніковою концепція інтеграційного неопротекціонізму [148].

По-четверте, хоча потреба у кооперації на рівні РІУ країн ЛАД стимулює рівномірне розповсюдження преференцій по регіону, регіональна інтеграція може забезпечити імпульс для розвитку організованого лобіювання в інтересах окремої національної галузі (індустрії) у межах різних країн-учасниць РІУ, що призводить до так званого феномена «поширення преференцій» (на відміну від ефекту «послаблення преференцій»). Міжнародна взаємозалежність передбачає зміни у внутрішній політиці країн-учасниць РІУ шляхом визначення пріоритетів нової інтеграційної координації для максимізації їх національного добробуту. При цьому різновекторні інтереси країн ЛАД впливають на процес регіональної інтеграції та зовнішньоторговельну політику опосередковано через РТУ, які можуть бути результатом компромісу протекціоністських та антипротекціоністських сил усередині РІУ. Так, наприклад, Туніс, Марокко, Йорданія та Єгипет, а також РСАДПЗ підписали угоди з Сінгапуром, а Йорданія, Туніс, Єгипет, Сирія і Палестина – з Туреччиною [149]. Крім цього, низка арабських країн підписали угоди про вільну торгівлю з МЕРОСКУР, Спільним ринком Східної і Південної Африки, а підписання Бахрейном і Оманом угоди про вільну торгівлю з США в обхід інститутів РСАДПЗ викликало негативну реакцію з боку Ради і поглиблення протиріч у об'єднанні.

Комплементарні цілі інтеграційних процесів у регіоні пов'язані сьогодні, незважаючи на поступове економічне зростання, для країн ЛАД із низкою суттєвих викликів, зокрема: недостатня залученість до міжнародного поділу праці; послаблення порівняльних переваг промисловості у результаті нерівномірного поширення науково-технічних досягнень (практична відсутність порівняльних переваг у високотехнологічній продукції); негнучкість господарського механізму, надмірне одержавлення, що не дає змогу миттєво

реагувати на регулярні зміни зовнішнього попиту; зростання зовнішньої заборгованості. Інтеграція безпосередньо означає становлення та розвиток економічного регіоналізму – створення окремою групою країн в межах певного об'єднання більш сприятливих умов виробництва, торгівлі, руху факторів виробництва, порівняно з третіми країнами, інвестиційних можливостей на основі рівня прозорості економіки. Показники 2018 р. для країн БСПА за рейтингом *Doing Business* значно покращилися порівняно з показниками аналогічного рейтингу попередніх років (Див. Додаток Е). Такі зміни відбулися за рахунок зрушень всередині самих країн: Бахрейн скоротив час на проведення імпорتنих формальностей, за допомогою впровадження порталних сканерів і модернізації системи «єдиного вікна», у Марокко впровадили безпаперову систему митного очищення, у Йорданії та КСА відбулося спрощення експортних та імпорتنих процедур, за рахунок запуску нового «електронного вікна», а також скорочення кількості документів, необхідних для митного оформлення. Оман розширив свою уніфіковану онлайн-систему для експорту та імпорту, при цьому скоротивши час, необхідний для документального оформлення. Мавританія спростила торгівлю через кордон шляхом низки ініціатив – усунення вимоги зважування всіх імпорتنих контейнерів, упорядкування руху вантажів та консолідація платежів, модернізація електронної системи *SYDONIA World*, що скоротило час на підготовку та подання митних декларацій для експорту/імпорту. Коморські острови спростили торгівлю через кордони, запровадивши автоматизовану систему управління митними даними *SYDONIA++*, що скоротило час на підготовку та подачу документів для експортно-імпорتنих операцій. Катар скоротив час для прикордонного контролю імпорту, скоротивши кількість днів вільного зберігання у порту і тим самим час, необхідний для обробки вантажу.

Хоча економічний регіоналізм має певні риси протекціонізму, однак, він не розглядається як негативний аспект розвитку світової економічної системи, якщо тільки внаслідок інтеграції умови торгівлі для країн-членів є гіршими, ніж умови, що існували до створення певного об'єднання. Крім цього, необхідно

врахувати роль, яку держави планують покласти на РІУ: чи це буде окремий актор у геополітичному середовищі, якому буде передано головні повноваження від держав-учасниць, чи, навпаки, таке об'єднання передбачатиме лише інтеграцію на певному рівні з помірним ступенем відкриття внутрішнього ринку. Щодо країн ЛАД, то інтеграційні процеси у регіоні вказують на значні розходження у інтеграційних мотивах різних об'єднань, за умови, що основним чинником інтеграції у регіоні є економічний розвиток та зростання обсягів торгівлі як у межах союзів, так і з третіми країнами. Однак, на основі порівняння різних груп країн можна побачити і специфічні інтеграційні цілі, характерні лише для даного регіону.

До комплементарних пріоритетів інтеграції в арабському регіоні необхідно віднести саме ті, які безпосередньо пов'язані з економічною інтеграцією та методами її реалізації. Зокрема, одним з таких пріоритетів є створення валютного союзу з єдиною грошовою одиницею, імплементація якого полягає у тому, що незважаючи на економічний вектор діяльності більшості РІУ, лише деякі відкрито заявляють про створення єдиного валютного простору (зваживши ймовірні ризики та можливий опір від країн-учасниць). Так, наприклад, РСАДПЗ з самого початку заснування почала активно здійснювати аналіз доцільності створення єдиного валютного союзу. По-перше, на думку країн-учасниць, запровадження єдиної валюти призведе до суттєвого зростання обсягів взаємної торгівлі між державами-членами; по-друге, спільна грошова одиниця стимулюватиме становлення регіонального ринку капіталу та залучить інвестиції у різні фінансові інструменти від країн-учасниць; по-третє, це надасть можливість для РСАДПЗ отримувати емісійний прибуток безпосередньо, що означатиме появу нового джерела наповнення фондів організації. Однак, спроба у 2010 р. запровадити єдину валюту не відзначилась успіхом, оскільки міністри фінансів та очільники центральних банків так і не змогли домовитись щодо проекту валютного союзу (Оман заявив про неможливість виконання умов створення для вступу до валютного союзу, а Кувейт – про відмову від прив'язки власної валюти до американського долара).

Основною перепорою на шляху становлення валютного об'єднання поки що є інфляція (а точніше – різні темпи інфляційних процесів у країн-членах РСАДПЗ), імпорт якої з одних країн Ради до інших є суттєвою пересторогою по введенню спільної валюти (особливо це стосується КСА, Бахрейна та Катару, які протягом значного періоду часу мають відносно низькі показники інфляції). Враховуючи поточні реалії, можна спрогнозувати наступні сценарії подальшого розвитку ситуації щодо валютного союзу: по-перше, запровадження спільної валюти може бути відкладено на пізніший термін; по-друге, спільною валютою користуватимуться не всі, а лише деякі держави Ради, створюючи ядро майбутнього валютного простору; по-третє, усі країни Ради можуть одностайно відмовитись від введення спільної грошової одиниці. Однак, більшість спеціалістів усе ж погоджуються, що виникнення валютного союзу надасть значні вигоди для економіки регіону загалом, оскільки це призведе до зменшення трансакційних витрат між країнами-учасницями РСАДПЗ, стимулюватиме вищу прозорість фінансового сектору, покращить привабливість місцевих ринків для закордонних капіталовкладень, сприятиме геополітичній стабільності, активізує торгівлю в межах Ради та стане одним із кроків на шляху господарської диверсифікації країн. У перспективі спільна валюта може також стати головною резервною валютою арабського регіону, що дозволить зменшити власні резерви арабських країн в американській валюті за умови достатньої надійності нової валюти.

Відмова від прив'язки до американського долара допоможе зменшити витрати від коливань курсу останнього, які негативно впливають на торговельний баланс країн регіону і також призводять до підвищення вартості імпортних поставок з Європи (не кажучи вже про те, що прив'язка до американської валюти перетворює країни регіону у заручників Федеральної резервної системи (ФРС) США). Тобто, ФРС, при підвищенні цін на вуглеводні, з метою забезпечення економічного зростання в країні, зменшує облікову ставку, а в арабських державах за умов збільшення доходів від видобутку нафти та газу виникає різке зростання об'єму грошової маси, яке може перетворитись у

«фінансову бульбашку», якщо відсоткові ставки продовжуватимуть зменшуватися. Крім того, залежність від грошово-кредитної політики США поглиблює циклічність господарств у регіоні РСАДПЗ, оскільки для здійснення спільної ефективної грошово-кредитної політики дії держав-учасниць повинні бути послідовними та узгодженими [150]. А оскільки політика країн Ради та механізм її здійснення є досить слабкими, виникають ситуації, коли одночасно кілька держав-членів інвестує у створення паралельних виробництв, між якими після утворення валютного об'єднання посиляться конкуренція. Отже, за умов, коли модель економічної інтеграції монархій регіону будується на основі органічного синтезу власних цивілізаційних принципів (ісламу), відмові від принципів «вестернізації» економіки та слідуванні власним шляхом, зберігаючи значні соціально-економічні відмінності, питання полягає у тому, чи зможуть країни подолати надмірне бажання зберегти власний суверенітет у даній сфері на користь єдиної політики та валютно-економічного простору.

Іншим прикладом комплементарних інтеграційних пріоритетів є діяльність Союзу Арабського Магрибу (САМ), метою створення і функціонування якого уряди країн-учасниць проголосили створення спільного ринку. За час існування САМ держави-члени підписали понад 30 багатосторонніх угод у економічній та соціальній сферах, але ратифікували лише 5 угод:

- про торгівлю і тарифи, метою якого є формування зони вільної торгівлі на основі усунення тарифних і нетарифних обмежень у торгівлі промисловими товарами;
- про інвестиційні гарантії, яка передбачає національний режим, що раніше не гарантувався для інвесторів з різних країн регіону Магриб;
- про фітосанітарні норми;
- про уникнення подвійного оподаткування доходів та власності;
- про торгівлю сільськогосподарськими товарами з метою створення зони вільної торгівлі [151].

Основною причиною низького рівня ратифікації угод є те, що торговельній політиці регіону, незважаючи на численні кроки на шляху до лібералізації,

залишаються притаманні риси протекціонізму. Як результат, у САМ середня ставка мита вдвічі вища за середньосвітові показники; компанії отримують пільги за умови виробництва товарів в межах політики імпортозаміщення, що зменшує товарообіг та конкурентоспроможність вітчизняної продукції; у більшості країн зберігаються нетарифні обмеження (Алжир – 417 товарних позицій, Марокко – 1204).

Таблиця 2.4

Адміністративні формальності при здійсненні експортно-імпортних операцій у межах САМ (2016 р.)

Країна	Місце у світі	Відповідність експортних документів, години	Проходження митниці (експорт), години	Відповідність імпортних документів, години	Проходження митниці (імпорт), години
Алжир	176	149	118	249	327
Лівія	107	72	72	96	79
Марокко	102	26	72	74	152
Мавританія	160	59	72	72	84
Туніс	91	3	50	27	80
Магриб (середній показник)	-	61,8	76,8	103,6	144,4

Джерело: *Складено*: [152, р. 83-91].

На сучасному етапі вільне переміщення капіталу в регіоні стримується нестабільним економічним та фінансовим становищем багатьох країн ЛАД, значними обмеженнями та численним бюрократичними процедурами місцевих органів влади, відсутністю необхідної інформації для іноземних інвесторів, невисокою прибутковістю вкладеного капіталу, складністю отримання належних гарантій від урядів країн регіону, відсутністю єдиної політики міжарабських фондів розвитку тощо [151]. У межах САМ, з метою належного функціонування спільного ринку, було здійснено значний прогрес щодо свободи переміщення капіталу, послуг, товарів та робочої сили. Щодо інвестиційного співробітництва, то наразі діє Інвестиційна угода між 4 країнами САМ (окрім Тунісу), у секторі вільного переміщення капіталу функціонує механізм гарантування: вільні умови для створення та вкладення капіталу, враховуючи прийняті закони та правила,

вільного руху іноземного капіталу та доходів, переказів коштів іноземних працівників та національного режиму стосовно інвесторів з країн-партнерів. З 2015 р. почав функціонувати Магрибський Банк для інвестицій та зовнішньої торгівлі зі статутним капіталом у розмірі 100 млн. дол для фінансування інфраструктурних проектів у 5 країнах-членах [153].

Ще одним комплементарним пріоритетом інтеграції країн САМ є сфера електроенергетики та водопостачання. Сусідні країни з'єднані лініями електропередач, які мають низьку щільність, що дозволяє здійснювати обмін електроенергією лише за надзвичайних умов. В рамках САМ уряди країн-членів домовились акумулювати кошти для будівництва електроенергетичного пулу Північна Африка-Близький Схід-Середземне море, що передбачатиме з'єднання ліній електропередач Алжиру, Єгипту, Лівії, Марокко, Тунісу, Іспанії та Близького Сходу.

Сьогодні, з одного боку, активно втілюються мегарегіональні проекти, спрямовані на досягнення мети економічного розвитку (що описується концепціями концентричних кіл, різношвидкісної інтеграції, наздоганяючого розвитку), зумовлені адаптацією різних комплементарних конфігурацій координації національних економічних політик. З іншого – держава як інститут самоорганізації і політичної системи під час третьої хвилі глобалізації підлягає впливу процесів транснаціоналізації, інтеграції, фрагментації та локалізації як суперечливих, проте нерозривних тенденцій розвитку світового господарства. Інструментами національної економічної політики, що є реакцією на нівелювання наслідків циклічних коливань глобальної кон'юнктури та штучно насаджених умов співпраці є фінансування неефективних банківських установ у межах реалізації стабілізаційних програм, емісія грошей у межах політики кількісного пом'якшення; конкурентні девальвації; визначення оптимального рівня валютної складової у золотовалютних резервах; рестриктивні заходи щодо руху капіталу. Таким чином, у середньостроковій перспективі роль країн ЛАД як постачальників енергетичної сировини не лише не зменшиться, але й, швидше за все, буде – у міру виснаження її запасів у інших регіонах світу – зростати [154;

155].

Наразі іншим комплементарним пріоритетом інтеграції країн ЛАД є розвиток близькогосхідного регіону як міжнародного транспортно-логістичного хаба морських та повітряних шляхів, що пов'язують Європу з Азією і Тихоокеанським регіоном. Через Ормузьку протоку (нерідко її називають «Нафтові ворота») і Суецький канал здійснюється постачання вуглеводнів до ЄС, Південної Азії та Далекого Сходу і вантажні перевезення між європейськими та азіатськими країнами. Щорічно через Канал, Червоне море і Аденську затоку у обох напрямках проходить понад 20 тис. суден із 700 млн. т вантажів. Перевезення лише через Середземне море забезпечують нафтою і нафтопродуктами чверть населення планети. З іншого боку, вільне судноплавство має життєве значення для економіки країн Перської затоки, а також Єгипту (останній одержує за рахунок зборів за користування Суецьким каналом 2 млрд. дол щорічно) [156].

Серед комплементарних пріоритетів інтеграції країн ЛАД необхідно виділити також стратегії використання водних ресурсів, що є (поряд із чистим повітрям, продовольством і енергоносіями) основним джерелом виживання населення регіону. Для арабських країн, значна частина території яких вкрита пустелею, ця проблема постає особливо гостро. Якщо у 2000 р. 130 млн. чоловік в країнах БСПА жили із значною нестачею води (менш 1 тис. куб. м на людину на рік), а 45 млн. – у державах з недостатнім водопостачанням, то сьогодні 30 млн. чол. у цьому регіоні не мають доступу до чистої води, а 27 млн. – базового санітарного водопостачання. За окремими розрахунками, до 2025 р. кількість населення арабських країн із недостатнім забезпеченням водою зросте до 63 млн. чол. [87]. Тому, наприклад, міністерствами країн ЛАД вже на протязі останніх трьох років розробляється стратегія водної безпеки регіону з метою створення умов для реалізації проектів розвитку на основі інтегрованого використання водних ресурсів, відповідальним за виконання яких є Арабський центр дослідження посушливих і пустельних земель. Окремо необхідно зазначити щодо низки протиріч навколо використання вод Тигру і Євфрату. З

одного боку, Сирія та Ірак виступають проти планів Туреччини спорудити на цих ріках 22 греблі, з іншого – будівництво гребель і водоймищ у Туреччині, а також у Сирії та Ірані призвело до виникнення у Іраку в 2009 р. дефіциту водних ресурсів у розмірі 500 куб. м/сек. В умовах сучасних глобалізаційних процесів дана проблема вийшла за межі національних кордонів країн регіону і набула міжнародного характеру. Свідомством цього є ініціатива «Великої сімки» по наданню сприяння здійсненню політичних, соціальних і економічних реформ у державах БСПА на основі реалізації відповідних механізмів організації «Форум для майбутнього».

Щодо САМ, то незважаючи на розвиток інтеграційних процесів у регіоні, до цього часу обсяги взаємної торгівлі є невеликими, що спричинено торговельними бар'єрами, низьким ступенем диверсифікації товарно-виробничої структури, політичними процесами. Негативно впливають і відмінності в економічних стратегіях держав-учасниць САМ: в Алжирі економічна політика базується на централізованому плануванні, у Тунісі – на ліберальній моделі економічного розвитку, у Марокко – на моделі розвитку сільського господарства та імпортозаміщення, що вимагає проведення політики протекціонізму для захисту внутрішнього ринку [157]. Алжир та Лівія мають високу залежність від енергоресурсів, Мавританія – від аграрного сектору, що також обмежує потенціал поглиблення торговельних зв'язків у самому регіоні. Високі логістичні, комунікаційні і транспортні витрати суттєво перешкоджають підвищенню обсягів взаємної торгівлі (табл. 2.5).

Таблиця 2.5

Матриця взаємної торгівлі країн-учасниць САМ у 2016 р. (тис. дол)

Країна	Алжир	Лівія	Марокко	Мавританія	Туніс	Магриб	Частка Магрибу, %
Алжир	-	36427	1226855	242048	1576722	3082052	18,4
Марокко	210265	37443	-	171681	96429	514818	2,2
Мавританія	62	0	881	-	1265	2208	0,1
Туніс	617243	688988	181406	29308	-	1516945	9,1

Джерело: Розраховано автором за: [158].

Загалом, структура товарів і послуг у межах торгівля держав-учасниць

САР є досить обмеженою – зберігається значна диверсифікація між країнами, серед яких найбільший обсяг торгівлі має Алжир (43,8 % товарообігу САР). Крім цього, продовжується процес вирішення суперечок про державні кордони і щодо шляхів соціально-економічного розвитку, що ускладнюється претензіями відразу декількох країн (Алжиру, Марокко, Лівії) на лідерство у регіоні та змінами внутрішньо- і зовнішньополітичного порядку в САР. Незважаючи на амбітні проекти в економічній і соціальній сферах, координацію гальмують протиріччя, внутрішні труднощі країн-учасниць (дії ісламістів, міжнародні санкції проти Лівії), а також різниця у поглядах на шляхи вирішення Західно-Сахарського питання (для Марокко це взагалі стало приводом призупинити своє членство в організації). У результаті САР домігся лише зменшення взаємних торгових тарифів, за практично незмінних нетарифних обмежень.

Одним із комплементарних пріоритетів інтеграції країн ЛАД є сьогодні лібералізація руху робочої сили між країнами-членами інтеграційного угруповання, при цьому цікавим є те, що міграція робочої сили в арабському регіоні перебуває під впливом кон'юнктури нафтового ринку та політичного клімату у регіоні. Процес міграції з однієї арабської країни до іншої носить досить неорганізований характер. Якщо країни-імпортери робочої сили мають на меті отримати дешеву робочу силу, то країни-постачальники трудових ресурсів зацікавлені у підвищенні заробітної плати для своїх громадян. Унаслідок стихійного переміщення працівників між двома типами країн, найбільш кваліфіковані працівники мігрують до країн зі значними обсягом видобутку нафти, при цьому інколи вони працюють там не за фахом, таким чином втрачаючи власну кваліфікацію. В арабських країнах поки що не має можливості, як, наприклад, у Європі, для громадян однієї країни вільно працювати в інших країнах (структура міжарабського поділу праці є досить слабкою). Налагодження співробітництва між арабськими країнами в галузі використання наявної робочої сили, організації навчання кваліфікованої робочої сили та заходів щодо регулювання їхнього переміщення із одних країн до інших сприяло б вирішенню надлишку робочої сили та її дефіциту у різних групах

країн арабського регіону. Щодо «міграційного» компоненту інтеграційних процесів, наприклад, у державах-учасницях САМ, Туніс є єдиною країною, яка дозволила вільний доступ до власної території громадянам інших країн регіону, а Марокко та Лівія застосовують принцип вільного переміщення осіб лише між двома країнами та стосовно громадян Тунісу [159].

Нерівномірність технологічного розвитку мотивує країни ЛАД до розвитку такого комплементарного пріоритету інтеграції як технологічне співробітництво. Нафтовидобувні країни (Алжир, Ірак, Лівія, країни Перської затоки) наразі інвестують значні фінансові ресурси для зміни власної технологічної залежності. Іноземні консалтингові компанії беруть участь у розробці та реалізації надзвичайних за обсягами проектів, іноземні аудитори та юридичні компанії здійснюють моніторинг виконання проектів, а іноземні підрядники їх безпосередньо імплементують. Результатом є побудова електростанцій та заводів з опріснення води, сучасних лікарень, іригаційних споруд, дамб, транспортних систем, аеропортів, радарних станцій, сонячних електростанцій тощо. Спостерігається прямий кореляційний зв'язок між інтенсивністю процесу трансферу технологій у межах регіону і наявністю кваліфікованих професіоналів з університетською освітою, обсягом витрат на НДДКР, послугами національних консалтингових компаній та фірмами-підрядникам, відповідними економічними і фінансовими інституціям для підтримки технологічного розвитку та визначення національної політики у сфері науки загалом [160].

Найбільш розвиненим процес трансферу технологій наразі спостерігається саме серед країн РСАДПЗ, які, маючи значні фінансові ресурси від видобутку нафти і газу, є залежними від імпорту технологій для стимулювання власного економічного розвитку. На початкових етапах трансферу технологій до регіону основними проблемами були відсутність технологічної стратегії країн-реципієнтів, слабка науково-технологічна база та нестача місцевих технологічних потужностей. Однак, незважаючи на перешкоди, країни РСАДПЗ сьогодні успішно впроваджують технологічні інновації у різних секторах економіки (табл. 2.6).

Місце країн РСАДПЗ у Global Innovation Index 2016

Країна	Оцінка (0-100)	Місце у світі (серед 141 країни)	Місце серед країн регіону (серед 14 країн)
ОАЕ	39.35	41	1
Саудівська Аравія	37.75	49	2
Катар	37.74	50	3
Бахрейн	35.48	57	4
Кувейт	33.61	67	5
Оман	32.21	73	7

Джерело: [161, р. 20-21].

Стрімкому розвитку інновацій у регіоні сприяли не лише залучення технологій з розвинених країн та імміграція значної кількості робітників, а також активний обмін технологіями між самими країнами, обмін працівниками університетів, створення спільних навчальних програм (зокрема, у секторі інженерії), технологічних парків та інкубаторів тощо. Яскравим прикладом успішного технологічного співробітництва країн регіону є проект створення сучасної технолого-логістичної системи, вартість якої у 2020 р. повинна досягнути 66,3 млрд. дол. У межах проекту активне застосування країнами нових технологій (штучний інтелект, блокчейн, робототехніка) дозволяє імплементувати нові технології у найбільш ефективний спосіб, сприяє створенню єдиної взаємопов'язаної логістичної системи, що стимулює зростання обсягів торгівлі та створення експорто-орієнтованих хабів, інтенсивний розвиток галузей електронної комерції. Однак, основною перешкодою на шляху технологічного співробітництва у регіоні є перехід від традиційної нафтозалежної економіки до економіки, заснованої на технологіях (диверсифікація і модернізацію правил виробництва та реструктуризація різних секторів економіки). Другою перешкодою є низький рівень витрат на НДДКР у структурі ВВП країн РСАДПЗ (1-2 %). Даний показник призводить до значної залежності від імпорту технологій з Німеччини, США, Японії до регіону. Оскільки у структурі експорту технологічні продукти займають малу частку (не

більше 0.5-1 %), на даному етапі розвитку країни РСАДПЗ є споживачами ІТ-послуг, а не їх виробниками. Основна кількість заяв на здобуття патентів (80-90 %) подаються самими науковцями, а не компаніями, тоді як у розвинених країнах ця тенденція є діаметрально протилежною. Це є свідченням того, що компаніям у регіоні досить складно залучити фінансування для власних наукових досліджень, а нові компанії часто взагалі не можуть отримати банківські позики без гарантій у формі майна чи фіксованих активів [162].

Враховуючи той факт, що основним напрямком становлення інтеграційних зв'язків є економічний, доцільно також виділити альтернативні пріоритети, що сприяють створенню угруповань країн та доповнюють наявні комплементарні.

Одним з важливих альтернативних пріоритетів інтеграційних угруповань у арабському регіоні є співробітництво у військово-технічній сфері. Прикладом такої кооперації є країни РСАДПЗ, у яких співпраця у галузі військово-промислового комплексу здійснюється поетапно ще з 1980 р. Основний принцип вказаної кооперації – надання колективної допомоги будь-якому члену РСАДПЗ, який став жертвою військової агресії з боку інших держав та урізноманітнення джерел придбання зброї. Оборонна стратегія РСАДПЗ полягає, по-перше, у використанні власних сил та відмові від військової допомоги інших країн, спільній підготовці військових кадрів та створенні спільних збройних сил «Щит півострова» та системи «Пояс співробітництва»; по-друге, у розробці власної концепції колективної безпеки: збереження політико-економічного статус-кво у зоні Затоки; по-третє, у повазі до балансу сил, який склався в регіоні, наявних режимів та успадкованих кордонів; по-четверте, у недопущенні будь-якої диктатури та внесенні силою змін географічного, ідеологічного та політичного характеру; по-п'яте, у мирному співіснуванні усіх держав і невтручанні у внутрішню політику інших держав [163]. З 2002 р. функціонує спеціальний орган координації діяльності у оборонній сфері – Вищий військовий комітет забезпечення безпеки та підвищення обороноздатності РСАДПЗ [164], пріоритетними завданнями якого є створення єдиної системи радіолокаційного виявлення літаків та балістичних ракет, запуск власних розвідувальних

супутників та створення відповідних закладів для підготовки військових пілотів. Однак, незважаючи на кількість домовленостей, угод та прийнятих рішень, до цього часу військова інтеграція країн-членів РСАДПЗ відбувається досить повільно (політичні протиріччя між країнами регіону, різне розуміння кожною зовнішньої загрози та джерел військової небезпеки, пріоритет першочергової власної обороноздатності, розвиток геополітичних процесів у регіоні Перської затоки, Близькому та Середньому Сході загалом).

Іншим суттєвим альтернативним пріоритетом держав ЛАД при укладанні інтеграційних угод є екологія. Після 50 років стрімкого зростання населення, індустріалізації та розвитку іригаційного фермерства країни ЛАД постали перед викликами обмеженості водних, земельних та біологічних ресурсів. Нестача води (пустельний клімат, надмірне використання водоносних горизонтів, низька якість управління водними ресурсами, швидке виснаження ресурсів прісної води у регіоні, деградація ґрунтів, надмірна урбанізація) і бажання зменшити залежність від імпортованих продуктів харчування призвели до цілковитої зміни ландшафтів та методів використання земельних ресурсів (нині навіть найгірші ґрунти використовуються для іригації). Проблема біологічного різноманіття найбільше проявляється у морських зонах, де надмірне рибальство та підвищення кислотності прибережних вод через опряснення значних обсягів морської води знищуються біосферу та загрожують належному функціонуванню екосистем [165]. Наразі регіональне співробітництво у сфері розробки спільних заходів з метою запобігання екологічним кризам, наприклад, у регіоні Перської затоки, базується на ініціативах щодо використання сонячної енергії, створення «зелених» міст. Країни ЛАД почали інтегрувати цілі сталого розвитку до власних коротко- і довгострокових стратегій розвитку спільно із міжнародними інституціями (Світовий Банк, підрозділи ООН), які відіграють важливу роль у процесі нарощення інституційного потенціалу країн у секторах захисту довкілля.

І хоча створена Рада міністрів ЛАД з питань збереження навколишнього середовища розробляє ініціативи щодо інформаційної мережі стану довкілля та принципи екологічної політики регіону, однак, даний орган так і не зміг стати

інституціоналізованим наднаціональним органом дій. РСАДПЗ досягла більшого успіху у сфері екологічної політики, оскільки схожі політичні, соціально-економічні та географічні умови 6 країн мотивують відносно злагоджені дії вищого рівня інституційного співробітництва. Так, спільна екологічна політика як досить перспективний напрям подальшої кооперації тісно пов'язана із сільськогосподарською політикою, яка зосереджує увагу не на підвищенні незалежності від імпорту продовольства, а на спільній план дій щодо захисту навколишнього середовища (переважно через обмін інформацією) та співробітництво у сфері боротьби з кліматичними змінами. Лідером у регіону та ініціатором екологічного співробітництва є ОАЕ. РСАДПЗ також співпрацює з Туреччиною, Йорданією та Марокко задля вирішення спільних екологічних питань [166].

Проведений аналіз комплементарних і альтернативних пріоритетів арабських держав при укладанні інтеграційних угод свідчить, що, незважаючи на значні відмінності у об'єктивних та суб'єктивних чинниках, інтеграційна модель у арабському регіоні і надалі буде характеризуватись наступним:

- повільністю та непослідовністю під час проходження стадій інтеграції. Низький ступінь готовності арабських країн до лібералізації зовнішньоекономічних зв'язків пояснюється недостатнім рівнем економічного розвитку, схожістю господарських структур, значною політичною диференціацією арабських країн та збереженням невирішених територіальних суперечок;

- збереженням нетарифних обмежень у зовнішній торгівлі, послаблення яких обмежене торговим обміном промисловою продукцією. Інтеграційні об'єднання регіону до цього часу не перейшли до етапу лібералізації руху капіталу та робочої сили;

- інтеграція у арабському світі й надалі відбуватиметься на субрегіональному рівні, а саме на рівні двосторонніх домовленостей. Останній напрямок передбачає співпрацю через створення спільного виробництва у обробній промисловості, сільському господарстві, будівництві об'єктів

інфраструктури;

- інерцією багаторічної орієнтації на економічні зв'язки з ЄС та США;
- неготовністю арабського світу до процесів лібералізації взаємної торгівлі з регіональними економічними лідерами – Іраном та Ізраїлем.

Цілком ймовірно, що перепони на шляху арабської інтеграції будуть усуватися відповідно до структурної перебудови національних економік, розвитку двосторонніх РІУ у регіоні, сприяння європейського та північноамериканського господарсько-виробничих центрів у становленні РІУ. Диверсифікація напрямків збуту товарів і послуг з високою доданою вартістю створить підґрунтя для існуючих інтеграційних угруповань країн ЛАД та дозволить перейти від зон вільної торгівлі до більш тісного співробітництва.

2.3. Інтеграція фінансового сектору країн-членів ЛАД у контексті сучасної ісламської економічної моделі

У сучасних умовах інтеграція фінансових ринків країн ЛАД загалом здійснюється більш прискорено, ніж економічна інтеграція (конвергенція), оскільки не вимагає масштабної передачі національного суверенітету на рівень наднаціональних структур, а інновації і «дифузія» інформаційних технологій перетворюють фінансову інтеграцію у ядро нової моделі економічної взаємодії країн. Наразі у країнах ЛАД вона відбувається в умовах нестабільності глобального фінансового ринку і зростання ризиків проникнення зовнішніх шоків на національні фінансові ринки, що вимагають побудови регіональних («страхувальних мереж»), покликаних зберегти арабський регіон від руйнівних наслідків глобальних дисбалансів. Слабкість системи інститутів, що трансформують заощадження регіону у інвестиції, породжує неефективні механізми, у межах яких фінансові нагромадження в економіках країн ЛАД розміщуються у низькодохідних, проте високоліквідних сферах (фінансових сегментах) розвинених країн, а монокультурний характер використання фінансових інструментів суперечить глобальним платіжно-розрахунковим системам.

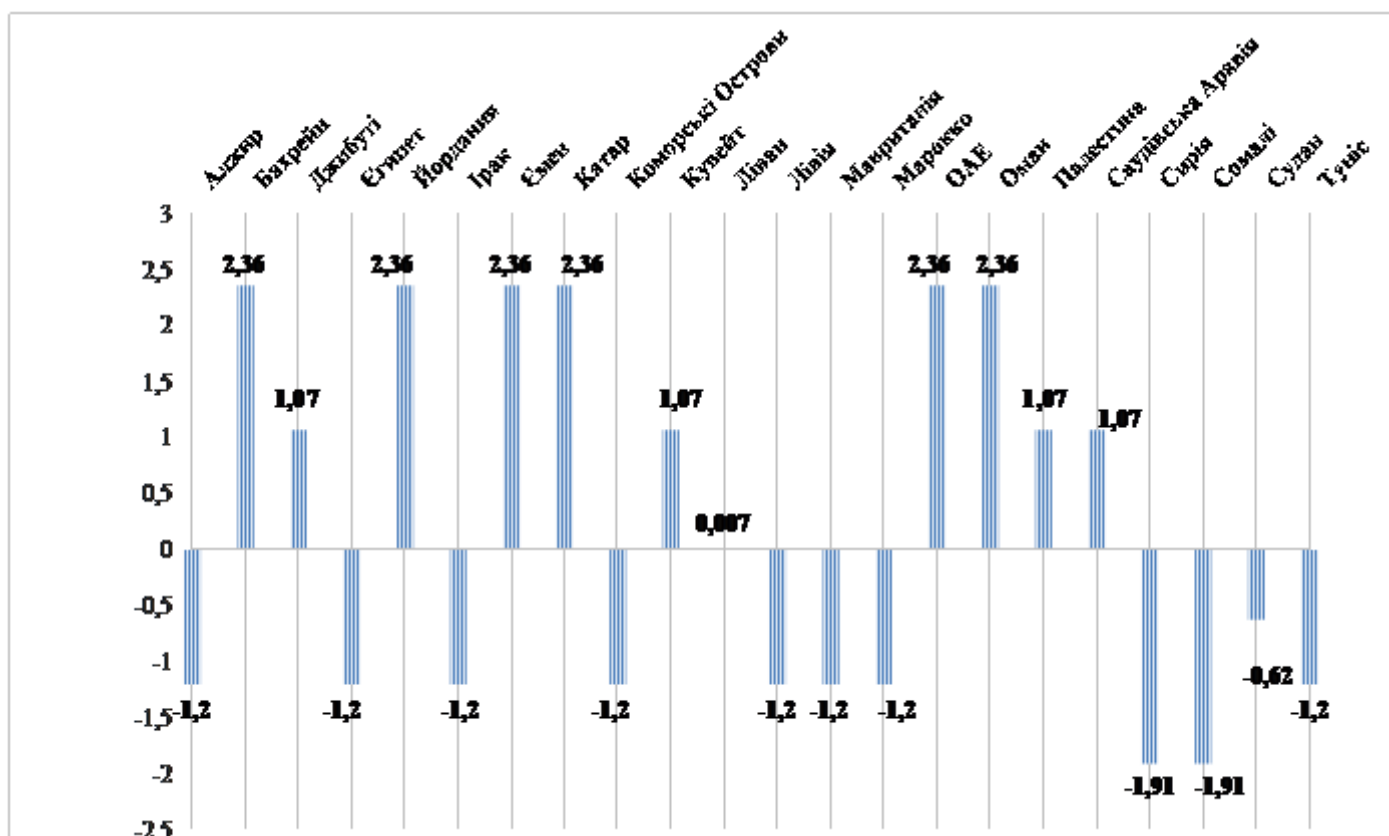
Ісламська економіка та її фінанси як найбільш важливі частини ісламської економічної моделі викликають підвищений дослідницький інтерес. Роботи, присвячені даній проблематиці, можна умовно розділити на три групи: а) ті, що досліджують теоретичні аспекти ісламської економіки [167; 168]; б) ті, що аналізують імплементацію окремих фінансових інститутів та інструментів із правової точки зору [169; 170]; в) ті, що вивчають досвід застосування ісламської економічної моделі у окремих країнах, причому порівняльний аналіз економіко-правових основ діяльності арабомусульманських фінансових інститутів дозволяє розуміти перспективи розвитку ісламської економічної моделі у межах світової економіки [171; 172]. Однак, до цього часу існують різні підходи щодо шляхів імплементації арабомусульманських фінансових структур, що побудовані на принципах ісламу, у сучасну світову фінансову архітектуру в умовах, коли у не мусульманських країнах не існує спеціального законодавства, що регулювало б їх функціонування.

В останнє десятиліття інтеграційні процеси у фінансовій сфері в країнах ЛАД прискорювалися головним чином завдяки мобільності капіталів, розвитку фондових ринків і сфери банківських послуг та інтеграції у сфері зовнішньої торгівлі (*Див. Додаток Ж*). У той же час мотиви розвитку інтеграційного об'єднання ЛАД значно трансформувалися під впливом змін у співвідношенні глобальних і регіональних центрів світової економіки, динаміці поліцентричності, загострення конкуренції між глобальними і регіональними центрами за сфери впливу у регіонах, що знаходить відображення у зміні інтеграційних механізмів взаємодії (їх розвитку й/або модифікації). Оцінки впливу фінансової інтеграції на макроекономічні параметри країн ЛАД з різними рівнями економічного розвитку сьогодні здійснюються на основі наступних економічних показників: сальдо бюджету (в % ВВП); покриття валютними резервами імпорту товарів і послуг (кількість місяців); композитний індекс впливу валютного ринку; індекс якості державної політики і розвитку державних інститутів; реальні темпи зростання ВВП і темпи зростання ВВП на душу населення. Моніторинг динаміки цих показників дозволяє завчасно

виявити ризики фінансової нестабільності та реалізувати заходи бюджетної і кредитно-грошової політики, спрямовані на підвищення стабільності економіки. Ще у 2004 р. МВФ, узагальнивши досвід країн на шляху до лібералізації фінансових ринків, рекомендував структуру заходів для поетапного входження до стану «фінансової відкритості» з метою мінімізації ризиків, що дозволяє країнам застосувати науково-обґрунтований підхід при здійсненні політики фінансової відкритості (Див. Додаток 3). Фінансова інтеграція країн ЛАД є реакцією на об'єктивні зміни, які відбулися у системі міжнародного фінансового регулювання під впливом поширення «політики фінансової відкритості» (індекс Чинн-Іто). Незважаючи на окреслені перспективи та вже досягнуті домовленості, лібералізація їх фінансових секторів є досить непростим питанням у зв'язку із істотними відмінностями у рівнях розвитку національних фінансових ринків країн угруповання (табл. 2.6).

Таблиця 2.6

Значення індексу Чинн-Іто (індексу фінансової відкритості) для країн ЛАД (2017 р.)

Джерело: [173]

Історія розвитку процесу фінансової інтеграції й підходів до розробки адекватного інструментарію оцінки ефективності регіональної економічної інтеграції країн-учасниць ЛАД переконливо доводить необхідність подолання обмежень, пов'язаних із кількісними і економетричними методами оцінки (облік і статистика товарних і капітальних потоків), за рахунок застосування якісних показників оцінки «рівня однорідності». Тобто, ступені взаємопроникнення політик, інститутів і механізмів країн-учасниць інтеграційного об'єднання підвищують вірогідність виявлення та оцінки більш глибоких форм фінансової інтеграції на додаток до кількісних показників. Ця тенденція характерна для більшості наукових досліджень фінансового взаємозв'язку і взаємозалежності арабських економік, створює умови для застосування більш оперативних і ефективних методів їх регулювання, що мотивує країни до розвитку регіональної фінансової інтеграції (*Див. Додаток І*). В умовах фінансової інтеграції переглядаються перспективи і масштаби економічного суверенітету оскільки відбувається постійне розширення сфер економіки, що зазнають впливу міжнародних економічних норм регулювання і контролю міжнародних організацій. При цьому, з одного боку, гнучкість валютного курсу при вільному русі капіталу лише тоді здатна захистити національну економіку від наслідків волатильності потоків капіталу, коли країна у своїй діяльності застосовує ефективне регулювання валютної і фінансової сфери. З іншого боку – фінансова інтеграція, підсилюючи стабільність до зовнішніх шоків, сприяє поглибленню та розширенню ринків капіталу, залученню більш широкого кола економічних суб'єктів у господарську практику [174; 175]. Сьогодні для оцінки прогресу та перспектив на шляху до фінансової інтеграції найбільш розвинена частина країн ЛАД здійснюють моніторинг у трьох секторах: банківська справа, страхування і ринки капіталу, які є її каталізаторами.

Єдина валютна політика є першим серйозним кроком на шляху фінансової інтеграції, оскільки вона безпосередньо стосується як монетарного регулювання і регулювання потоків іноземного капіталу (макроекономічна політика), так і сфери бюджетно-податкових відносин. Де-факто саме співробітництво країн

ЛАД при розробці грошової політики обґрунтовує необхідність формування єдиної валютної зони. При цьому, кожна країна-учасниця угруповання, по-перше, зважає вигоди від членства у валютному союзі на мікрорівні (зменшення ступеня невизначеності валютного курсу при торгівлі з іншими членами валютного союзу), по-друге, порівнює їх із втратами на макрорівні (відмова від проведення незалежної грошової політики, яка в інших умовах може бути використана у якості інструмента стабілізації бізнес циклів). Наразі країни ЛАД суттєво різняться між собою за характером валютної політики, що ними здійснюється, а валютні режими охоплюють практично весь спектр видів режимів, що наразі існують. Крім того, вони здійснюють регулювання національних фінансових ринків і застосовують заходи і правила національної валютної політики, зазвичай не погоджуючи власні дії з іншими країнами інтеграційного об'єднання (прикладом є невдала спроба введення у 2016 р. спеціально викарбуваного золотого динара [176]). Сьогодні зростає розуміння того, що лише погодивши оптимальний шлях до зближення фінансових систем через створення ємних і розвинених національних ринків капіталу, країни ЛАД зможуть перейти до рішення ключової проблеми, що стримує фінансову інтеграцію країн, а саме розпочати процес узгодження валютних режимів і валютних політик (прообраз загальної валютної системи або валютного союзу).

У теорії оптимальних валютних зон (ОВЗ) виділяється низка умов, які необхідно виконати країнам ЛАД для вступу у валютний союз. По-перше, це високий рівень торговельної інтеграції між країнами. По-друге, для країн повинна бути характерна «висока ступінь трудової мобільності і мобільності капіталу. Конвергенція (сходження) макроекономічних показників потенційних країн-учасників валютної зони є третім ключовим положенням» [177]. Важливою умовою для створення ОВЗ державами є також інтеграція фіскальних систем ОВЗ. Однак, оцінки перспектив створення валютної зони в ЛАД на основі модифікованого підходу до теорії ОВЗ свідчать, що на даному етапі її створення для всіх країни ЛАД неможливо, оскільки низка малорозвинених країн угруповання поки не досягла відповідного рівня макроекономічної

конвергенції з партнерами по ЛАД.

Основними критеріями ефективності процесу фінансової інтеграції для країн ЛАД є, по-перше, лібералізація рахунку капіталу як середньої норми відсотка по нових боргових зобов'язаннях (*average interest on new external debt commitments*), яка дозволяє виявити зміни у регулюванні транскордонних потоків фінансового капіталу. По-друге, рівень розвитку ринку капіталу (лібералізації фінансових послуг), обумовлений відносними показниками: 1) обсяг внутрішнього кредитування, наданого фінансовим сектором, стосовно ВВП (*domestic credit provided by financial sector / % of GDP*, включаючи приватний сектор – *domestic credit to private sector / % of GDP*); 2) кредитна відсоткова ставка (*lending interest rate, %*). Зазначені показники дозволяють виявити зміну вартості і обсягу фінансових ресурсів (кредитів), які можуть бути перерозподілені через національну банківську систему та фінансовий ринок у реальний сектор економіки. По-третє, валютне співробітництво на основі динаміки офіційного обмінного курсу (національна валюта за долар, середнє значення за період, *official exchange rate / LCU per US\$, period average*), що надає можливість визначити ступінь мінливості офіційного курсу національної валюти. Адекватна оцінка зазначених критеріїв дозволяє розрахувати темп процесу інтеграції країн ЛАД і допомогти оцінити поточні та перспективні складності і обмеження на шляху інтеграційного співробітництва. Автор вважає, що аналіз критеріїв ефективності дозволяє структурувати чинники фінансової інтеграції: мотиваційні аргументи, мотивуючі та стримуючі, які можуть бути сгруповані наступним чином (*Див. Додаток К*).

Основною умовою для одержання позитивного ефекту від фінансової інтеграції країнам ЛАД є розвинені фінансові ринки та їх інститути. За протилежних обставин країнам, що інтегруються, необхідно, по-перше, створити механізм страхування ризиків валютної ліквідності (щоб уникнути різких коливань валютних курсів). Він передбачає, з одного боку, створення мережі обміну регіональними валютами (спільне використання національних валютних резервів шляхом укладання угод центральними банками країн на здійснення

своп-операцій) і перехід від двосторонніх до багатосторонніх своп-угод (створення єдиного резервного пулу). З іншого боку – створення інституту, наділеного повноваженнями з оцінки потреб країн у фінансовій підтримці і ефективної системи регіонального нагляду за валютною політикою країн.

По-друге, вирішити проблеми ефективності і витратності внутрішніх ринків капіталу через збільшення регіональних позик у регіональній валюті і створення ринкової інфраструктури (механізм клірингу та ведення розрахунків за угодами, інститут кредитних гарантій, фінансові інструменти, номіновані у місцевій валюті і т.п.). Це передбачає, у свою чергу, наявність позитивної кореляції між а) фінансовою відкритістю країни та рівнем розвитку її фінансового сектору (включаючи якість фінансових інститутів); наявність негативної залежності між фінансовою відкритістю та рівнем інфляції; відсутність чіткої кореляції між фінансовою інтеграцією та рівнем і динамікою державного боргу. Отже, основними критеріями оцінки граничних значень позитивної кореляції між фінансовою інтеграцією і економічним зростанням у країнах ЛАД є:

1) фінансова відкритість як захід залежності національної економіки від глобальних фінансових ринків (сумарна величина закордонних активів і зобов'язань, виражена відносно ВВП; рівень регуляторної відкритості рахунку капіталу, що розраховується за методологією МВФ);

2) фінансова глибина як критерій оцінки зменшення волатильності споживання в умовах фінансової інтеграції (відношення обсягу приватних кредитів до ВВП; сумарна величина капіталізації ринку акцій і наданих кредитів до ВВП);

3) якість державних інститутів як характеристика впливу макроекономічної політики на структуру припливу іноземного капіталу (середньоарифметичне значення індексів за рік: індекс підзвітності державних органів; індекс політичної нестабільності; індекс ефективності роботи уряду; індекс якості нормативно-правового регулювання; індекс верховенства закону; індекс ступеня контролю над корупцією);

4) якість регулювання як оцінка здатності національної економіки адаптуватися до зміни умов ведення бізнесу (жорсткість трудового законодавства, що розраховується МФК – *International Finance Corporation's Doing Business Database*);

5) відкритість зовнішньої торгівлі як оцінка макроекономічної стабільності (відношення сумарного експорту та імпорту товарів і послуг до ВВП);

б) якість макроекономічної політики як оцінка кореляції фінансової інтеграції і стійкого економічного зростання (індекс споживчих цін; співвідношення державних доходів і видатків; показник ВВП на душу населення) [178, р. 95-103].

Аналіз зазначеної системи показників дозволяє для конкретної країни ЛАД оцінити результати фінансової інтеграції, наростання або зниження фінансової нестійкості, вплив на економіку системних ризиків при здійсненні політики фінансової відкритості. Вони також дають можливість досліджувати численні та різноманітні перешкоди, які викликані наявністю конфліктуючих один з одним інтересів усередині окремих країн, визначити «пороги» значень фінансової глибини і рівня розвитку фінансово-економічних інститутів, досягнення яких дозволяє країні одержати позитивні ефекти від фінансової інтеграції. Крім того, за умови, коли країна спроможна створити діючу систему управління валютними ризиками у всіх секторах економіки, змінний валютний курс і висока мобільність капіталу сприймається не як загроза її національній фінансовій системі та дестабілізуючий економічний чинник.

Відомо, що для отримання вигод від фінансової інтеграції у національній економіці необхідне досягнення відповідних рівнів розвитку фінансових ринків, зовнішньої торгівлі, якості державних і ринкових інститутів, а також якості управління суспільними фінансами. За останні роки кожна з країн ЛАД намагалася здійснювати помірковану політику щодо фінансової інтеграції, прагнучи, з одного боку, максимізувати вигоди від лібералізації фінансового сектору, а з іншого – уникати зовнішніх шоків від занадто активної інтеграції. Схожий підхід сьогодні використовується і при рішенні проблем, пов'язаних із

забезпеченням стійкості бюджетних систем у країнах ЛАД. Для підтвердження цієї тези проаналізуємо динаміку ключових показників, що характеризують ризики нестійкості бюджетних систем у періоди 2008–2010 рр., 2011–2014 рр. і 2015–2017/18 рр. на основі розрахунку впливу регіональної фінансової інтеграції на національні бюджетні системи країн ЛАД (*Див. Додаток Л*).

У цілому динаміка показників впливу регіональної фінансової інтеграції на національні бюджетні системи країн ЛАД свідчить про зменшення ризиків нестійкості бюджетних систем у період 2015–2017/18 рр. у порівнянні з 2008–2010 рр., що дозволяє без надмірної обережності зробити висновок про перехід країн ЛАД до більш стриманої бюджетної та кредитно-грошової політики в умовах прискорення фінансової інтеграції за рахунок зростання стійкості їх фінансових систем. Із зростанням «відкритості» економічних і фінансових систем країн ЛАД з'явилась необхідність підвищення ефективності управління державними фінансами та здійснення більш стриманої бюджетної і кредитно-грошової політики. У окремих країнах, перш за все у найменш розвинених країнах ЛАД (Ємен, Судан, Мавританія, Сомалі, Джибуті), були прийняті програми реформування бюджетних систем і управління державними фінансами. Так, у Ємені у 2014-2015 рр. були розроблені орієнтири, що відповідають цілям забезпечення стійкості бюджетної системи на основі середньострокової бюджетної стратегії (річні відсоткові показники збільшення бюджетних витрат, витрат на обслуговування державного боргу, абсолютні показники річного зростання об'єму бюджетних витрат і дефіциту бюджету). Вказані орієнтири стали рамковими основами перспективного бюджетного планування і програми реформування системи управління публічними фінансами до 2020 р., в основі якої введення «порогових» витрат для державних агентств, жорсткий контроль за дефіцитом бюджету і міжбюджетними трансферами, привязка витрат до політичних пріоритетів і т.п. Це дало можливість (навіть при негативному сальдо держбюджету) більшити за період 2015-2017/18 рр. середньорічний приріст міжнародних резервів. За фінансової і технічної підтримки Світового банку у Судані та Мавританії здійснюються

проекти з удосконалення бюджетного планування та складання бюджету, імплементації міжнародних стандартів середньострокового бюджетного прогнозування, обліку, аудиту і звітності, підвищення рівня підготовки державних службовців. Судану за період 2015-2017/18 рр. (навіть за умови зростання середньорічних цін – 16,9 % та зовнішнього боргу – 113,5 % від ВВП) також вдалося здійснити середньорічний приріст міжнародних резервів. Щодо Мавританії, то оскільки у вказаний період витрати випереджали доходи, окреме планування і виконання поточних та інвестиційних витрат обтяжувало введення середньострокового бюджетного планування та інших новацій в управління бюджетними ресурсами. Планується, що новий закон про держбюджет дозволить ввести нову, більш деталізовану класифікацію бюджетних доходів і витрат за різними бюджетними рівнями, забезпечить інтеграцію у бюджет позабюджетних фондів і забезпечить впровадження середньострокового бюджетного планування.

Для оцінки ефектів фінансової інтеграції для країн ЛАД необхідно виявити безпосередню залежність між глибиною і результатами інтеграції. Для вирішення цього завдання автор пропонує базуватися на аналітичній інформації, що надані у базах міжнародної статистики МВФ, Світового банку і Банку міжнародної статистики ОЕСР та які представляють кількісну характеристику процесів за визначений період часу (1 рік) у контексті визначених показників (оцінка лібералізації рахунку капіталу – див. Додаток Л, табл. Л.1; оцінка розвитку ринку капіталу і лібералізації фінансових послуг у контексті середньої норми відсотка за новими борговими зобов'язаннями – див. Додаток М, табл. М.2 і оцінка валютного співробітництва – див. Додаток М, табл. М.3). І хоча дані дозволяють лише визначити динамічні характеристики розвитку процесів у часі (зростання/зменшення) і не в змозі вирішити завдання виявлення типових характеристик ефективності процесу фінансової інтеграції в країнах ЛАД, це надасть можливість використати середній показник динаміки (середнє значення темпу приросту) для аналізу тенденції інтеграційних процесів у фінансовій сфері за період 2008-2017 рр. Отже, дослідження середнього значення темпа приросту

за визначений період надає можливість характеризувати єдину, але неоднорідну (22 країни ЛАД) на часовому лані у 9 років (2008-2017/18) інтеграційну тенденцію. І хоча середні показники динаміки не є сталими характеристиками, вони змінюються із розвитком інтеграційних процесів та демонструють реальну ситуацію, що склалася до поточного моменту – середнє значення розраховується не на основі фактичних значень показників, а шляхом аналізу значень темпів приросту показника за визначений період.

Таблиця 2.7

**Основні показники ефективності фінансової інтеграції в країнах ЛАД
(середнє значення приросту, %)**

Країни ЛАД	Середня норма проценту по новим борговим зобов'язанням (зовнішня заборгованість, %)	Середня норма проценту по новим борговим зобов'язанням (зовнішня приватна заборгованість, %)	Внутрішній кредит, наданий фінансовим сектором (% ВВП)	Внутрішній кредит приватному сектору (% ВВП)	Кредитна ставка (%)	Волатильність національної валюти (по офіційному
Єгипет						
2008-2010	-73,69	1064,54	-5,45	-12,02	280,47	1,74
2011-2014	0	208,10	5,43	-6,22	259,25	6,15
2015-2017/18	0	48,09	4,18	6,62	96,71	53,87
Ірак						
2008-2010	-	-	-64,14	41,82	-365,41	-0,97
2011-2014	-	-	35,75	7,03	-68,60	-0,11
2015-2017/18	-	-	54,01	0,32	-	0,76
Ліван						
2008-2010	-13,64	-	-1,66	4,74	-461,20	0
2011-2014	0,52	-	1,89	2,81	984,18	0
2015-2017/18	9,53	-	1,03	2,40	11,95	0
Саудівська Аравія						
2008-2010	-	-	-119,62	3,46	-	0
2011-2014	-	-	0,83	9,12	-	0
2015-2017/18	-	-	40,16	-1,47	-	0
Сирія						
2008-2010	-38,99	0	-	-	-	0
2011-2014	0	0	-	-	-	47,90
2015-2017/18	0	0	-	-	-	50,61
Йорданія						
2008-2010	-15,52	0	-5,11	-4,88	-130,11	0
2011-2014	8,72	-1,62	-0,03	-1,52	43,98	0
2015-2017/18	25,30	28,74	-	-	-	0
Ємен						
2008-2010	-23,15	0	37,86	-9,11	-838,33	4,90
2011-2014	37,98	0	-	-	65,23	0,17
2015-2017/18	0	0	-	-	0	0

Продовження Таблиці 2.7

Лівія						
2008-2010	-	-	7,33	17,56	-269,92	2,03
2011-2014	-	-	-25,52	24,62	-187,02	0,53
2015-2017/18	-	-	927,45	-20,23	-	0
Судан						
2008-2010	0,09	0	11,30	3,67	-	5,26
2011-2014	-11,00	0	-7,04	-10,52	-	29,14
2015-2017/18	-21,10	0	13,91	11,93	-	5,36
Туніс						
2008-2010	1,38	-28,11	6,31	7,48	-	7,84
2011-2014	-6,04	112,34	1,27	0,67	-	6,27
2015-2017/18	24,88	64,60	4,21	4,26	-	10,90
Марокко						
2008-2010	-13,18	-7,04	3,91	4,96	-	4,23
2011-2014	34,47	0	0,92	-0,98	-	1,38
2015-2017/18	7,74	0	1,09	-0,65	-	-0,36
Кувейт						
2008-2010	-	-	9,90	16,26	-260,82	3,70
2011-2014	-	-	1,58	4,02	-63,31	0
2015-2017/18	-	-	3,01	0,46	-114,84	0
Алжир						
2008-2010	9,59	-50,00	-27,72	10,30	-285,46	7,45
2011-2014	104,59	0	68,20	10,36	492,89	3,40
2015-2017/18	89,81	0	30,48	6,83	-52,65	5,04
Бахрейн						
2008-2010	-	-	9,27	3,01	-526,97	0
2011-2014	-	-	1,96	-2,71	-27,64	0
2015-2017/18	-	-	-	-	-	0
Катар						
2008-2010	0	-	-23,96	6,60	-257,60	0
2011-2014	0	-	4,45	5,46	-156,92	0
2015-2017/18	0	-	9,56	4,75	-95,10	0
Оман						
2008-2010	-	-	13,27	11,83	-216,13	0
2011-2014	-	-	6,90	4,45	7,37	0
2015-2017/18	-	-	-	-	-88,68	0
ОАЕ						
2008-2010	-	-	15,62	6,52	-	0
2011-2014	-	-	0,25	0,75	-	0
2015-2017/18	-	-	-1,24	0,03	-	0
Мавританія						
2008-2010	10,60	0	-0,24	-2,07	-13,04	7,65
2011-2014	-11,55	0	-21,69	-26,38	555,70	-28,16
2015-2017/18	-8,31	0	0,48	2,93	-23,49	5,06
Сомалі						
2008-2010	-	0	-	-	-	-
2011-2014	-	0	-	-	-	-
2015-2017/18	-	0	-	-	-	-

Джибуті						
2008-2010	-15,29	0	15,79	16,70	2187,76	0
2011-2014	1,98	0	1,96	3,53	17,98	0
2015-2017/18	-2,09	0	-1,20	-0,62	11,61	0
Коморські острови						
2008-2010	0	0	18,97	25,40	11,79	5,17
2011-2014	0	0	7,90	8,70	12,73	1,68
2015-2017/18	0	0	12,75	3,50	13,71	-0,79
Палестина						
2008-2010	-	-	-	9,82	-201,83	-
2011-2014	-	-	-	7,17	-234,83	-
2015-2017/18	-	-	-	-	-	-

- значення показника відсутнє

Джерело: розраховано автором: [179; 180]

Інтервал часу, впродовж якого досліджувався процес фінансової інтеграції країн ЛАД обмежений 2008-2017/18 рр., тобто сучасним періодом активного співробітництва держав арабського регіону з метою посилення інтеграції у фінансовій сфері. До 2007 р. країни-члени ЛАД переважно вирішували проблеми налагодження контактів, встановлення форм взаємодії з метою визначення сфер фінансового співробітництва і концепцій розвитку національних фінансових ринків, нових принципів розробки дорожньої карти валютно-фінансової інтеграції у ЛАД. Щодо зовнішньої приватної заборгованості, то по 4 країнах ЛАД (Ірак, Ліван, Лівія, Палестина) і 6 країнах РСАДПЗ (КСА, Кувейт, Бахрейн, Катар, Оман, ОАЕ) ця інформація не надається, що не дозволяє визначити середнє значення приросту показника за окремі періоди. Для інших держав спостерігалася наступна ситуація: волатильність середньої норми відсотка по нових боргових зобов'язаннях зменшувалась для приватного сектору, у той час як для приватного сектору Тунісу, Алжиру, Йорданії волатильність цього показника зросла. У більшості країн коливання валютних курсів знаходилося у інтервалі +7 % – -7 % (за виключенням Судану, Сирії і Мавританії). Для країн РСАДПЗ вже два десятиліття валютний курс є стабільним. Для Алжиру цей інтервал склав +7 % – +5 %, для Тунісу +7 % – +10 %. Загалом, країни ЛАД контролювали ситуацію на внутрішньому валютному ринку, за виключенням Єгипету, у якому

спостерігалось різке обесцінення національної валюти, у середньому на 54 % у 2015–2017/18 рр.

Двоєдиною метою розвитку сучасної ісламської фінансово-економічної моделі як форми збереження культурної ідентичності для країн ЛАД наразі є, з одного боку, забезпечення розвитку ринкової економіки і стимулювання вільної конкуренції та підприємництва, з іншого – обмеження ризиків, невизначеності, мотивація принципів більш справедливого розподілу прибутку та соціальної відповідальності бізнес-структур, забезпечення розвитку галузей економіки згідно відповідним (дозволеним) канонами ісламу. Концепція арабомусульманських фінансів, відповідно до шаріату, постійно переглядається і доповнюється впливовою міжнародною організацією ААОІФІ (*Audit and Accounting Organization for Islamic Financial Institutions*), яка сьогодні визначає «правила гри» у ісламському фінансовому секторі. Однак, не існує єдиної ісламської економіки фінансів, універсальної для будь-якого мусульманського співтовариства, оскільки, як свідчить економічна історія арабського регіону, застосування принципів ісламу в економіці може визначатися у різних формах, які залежать від цілої низки чинників, у т. ч. правової системи, політичного режиму тощо [181, р. 9-15]. Сьогодні у країнах ЛАД спостерігається унікальна комбінація капіталу, регіональних виконавчих механізмів і диверсифікованих зв'язків у регіоні в цілому при концентрації уваги на ключових продуктах і послугах та на розробці найбільш привабливих ринкових ніш. При цьому у найважливіші елементи поширення ісламських банківських операцій перетворилися фінансові інновації на основі вдосконалення моделей регулювання управлінням ліквідністю (фінансовий інжиніринг). Тобто, саме у ідеї інтенсифікації зусиль закладене ядро нової фінансової стратегії, яка починає використовуватися всіма учасниками ринку ісламських капіталів, залучених до вигідних операцій з інвестиціями [182, р. 11-12].

Загалом, ісламські банки сьогодні керуються обмеженнями, які засновані на законах шаріату, а ісламська банківська діяльність має чотири унікальні особливості. По-перше, це заборона стягнення відсотків (форма експлуатації,

несумісна із справедливістю), що постає як основна відмінність між ісламською і традиційною банківською діяльністю. По-друге, заборона азартних ігор, заснованих на ризику («майсир»), тобто на спекулятивному збільшенні багатства як випадковому елементі виграшу («гарар»). По-третє, заборона фінансування ісламськими банками визначених недозволених видів діяльності («харам») та дозволи інвестування у дозволені («халал»), тобто банки не надають кредити компаніям або приватним особам, що здійснюють шкідливу для суспільства або заборонену за ісламськими канонами, діяльність (наприклад, фінансування підприємств-виробників тютюнових товарів та алкогольних напоїв). По-четверте, обов'язкова виплата частини прибутку банками «закяту» (пожертви на благо віруючих бідних мусульман) за одним із п'яти принципів ісламу, причому у країнах, де «закят» не стягується державою, ісламські банки вносять пожертвування безпосередньо ісламським релігійним організаціям [183]. Особливі повноваження у структурі ісламських банківських інститутів займають так звані шаріатські ради, які мають подвійну структуру: внутрішні шаріатські контролери, що входять у штат компанії та зовнішні шаріатські радники (кваліфіковані і сертифіковані фахівці у сфері шаріатських законів та ісламської економіки) [184, р. 30-34; 185].

Аналіз динаміки розвитку багатьох ісламських банків в останні роки, свідчить, що, по-перше, щорічні темпи їх зростання складають 10-15 %; по-друге, послугами ісламських банків користуються не лише мусульмани (основна клієнтура), але й такі великі західні фірми, як *IBM*, *General Motors*, *Alcatel*, *Daewoo*; по-третє, провідні західні банки відкривають у себе ісламські підрозділи (*Societe Generale*, *Chase Manhattan*, *Goldman Sachs*, *Namura Securities*, *JP Morgan* та інші), а *Citibank* у 2009 р. навіть заснував у Бахреїні дочірній *Citi Islamic Investment Bank* [186, р. 97-98]. Характерною особливістю фінансування за ісламською моделлю є відмежування залежності реального сектору від інтересів банківського капіталу (що характерно для системи, заснованої на позичковому відсотку), а грошові активи створюються як відповідь на інвестиційні можливості у реальному секторі, тобто останній формує ставку

доходу у фінансовому секторі. Тобто, якщо у західній економіці розмір позичкового відсотка (в основному, залежить від облікової ставки центрального банку) диктує умови для розвитку реального сектора, то в ісламській фінансовій системі дохід за вкладками залежить від результатів діяльності компаній, у які банк інвестував власні кошти. Тому динаміка розвитку реального сектора у даному випадку сприяє встановленню сприятливого інвестиційного середовища і ефективного розподілу фінансових ресурсів на користь найбільш прибуткових галузей економіки. А отже, грошові активи створюються як відповідь на інвестиційні можливості у реальному секторі, який визначає ставку доходу у фінансовому секторі, а не навпаки. Крім того, ісламські банки, з одного боку, ніколи не фіксують відсоток прибутку по внеску і не гарантують певний прибуток інвесторам – вони лише залучають клієнтів, демонструючи їм прогнозну величину доходу, засновану на історичній нормі прибутку (при цьому визначальним чинником є надійність і прибутковість проекту, а не кредитоспроможність позичальника). З іншого – на відміну від більшості західних комерційних банків, для яких характерне фінансування великих, високоприбуткових проектів, у ісламських банків значна питома вага короткострокових кредитів на основі дольового фінансування (*equity finance*).

Дослідження свідчить, що наразі спостерігаються дві тенденції: одна матеріалізується у готовності ісламського капіталу вдосконалювати і розвивати свій банківський компонент та концентрувати зусилля на обслуговуванні клієнтів, демонструючи відповідну реакцію на виклики світового ринку. Інша – у зміцненні позицій ісламських фінансів у конкуренції із західними інститутами («ісламський вибір майбутнього»), незважаючи на те, що останні монополізували величезний сегмент світового фінансового простору [187, р. 4-6]. У зв'язку з цим реалізація ключового напрямку – розвиток альтернативних фінансів, насамперед заснованих на дотриманні конфесіональних канонів, припускає: а) раціональне споживання власних сировинних ресурсів з паралельним створенням продуктів ресурсозаміщення, екологічних та енергозберігаючих програм, реалізацією біотехнологічних проектів; б)

прискорений розвиток галузей, які можуть компенсувати падіння ціни на нафту та інші сировинні товари – перш за все мова йде про стимулювання розвитку відповідної інфраструктури (автошляхів, аеропортів, готелів, авіа- та залізничної структур і т. п.); в) створення територій випереджаючого розвитку, що активно залучають національний і іноземний капітал при збереженні національної та релігійно-культурної автентичності та духовних цінностей; г) підвищення рівня соціальної відповідальності бізнес-структур (особливо із іноземним капіталом) шляхом регулювання відносин між підприємцями і найманими робітниками з метою усунення зловживань і виникнення конфліктних ситуацій; д) перегляд парадигми розвитку фінансового сектору, обмежуючи ризики, властиві спекулятивній позиковій моделі, створювати можливості для розвитку альтернативних фінансових інструментів, насамперед для вже апробованих в усьому світі ісламських фінансових моделей; е) створення сприятливого законодавчого, фіскального, регуляторного середовища на державному рівні у контексті використання різних видів альтернативних фінансів, заснованих на релігійно-етичних принципах, які б на фоні поступального зростання ісламських фінансів могли б відіграти роль «локомотива» всіх видів альтернативних фінансів [188].

Наразі для країн ЛАД (особливо для держав РСАКДЗ) спостерігається як збільшення вивозу капіталів за кордон, так і його використання для емісії резидентами цінних паперів (державних облігацій). Так, за останні роки, за розрахунками Світового банку, питома вага кредитів у ВВП країн РСАДПЗ становила у середньому 48 %, а питома вага обороту фондового ринку – 45 %, що було в обох випадках приблизно на 10 відсоткових пунктів вище за середнє значення для промислово розвинених країн у цілому. Для інших країн ЛАД, що не входять у РСАДПЗ, це співвідношення значно нижче – питома вага кредиту до депозитів на 18, а обороту фондового ринку на 40 відсоткових пунктів. Наприклад, сьогодні в Алжирі обсяг наданих банками уряду кредитів майже на 50 % перевищує обсяг кредитування приватного сектору, у Сирії більш ніж на 20 %, а у Єгипті цей показник є приблизно рівним. [189]. Останнє визначає

здатність регіону забезпечити доступ до фінансування у порівнянні з рівнем розвитку його фінансового сектору. Крім того, використання населенням банківських кредитів майже у всіх випадках відстає від інших країн з аналогічною питомою вагою кредиту приватного сектору у ВВП. За дослідженням МВФ, парадокс полягає у тому, що у різних країнах ЛАД неоднакові темпи економічного зростання у довгостроковому плані забезпечуються рівними умовами доступу до кредиту і фінансових послуг [190, р. 85-87].

Тому сьогодні МВФ, зробивши висновки з минулих помилок, у фінансових домовленостях із країнами арабського регіону спирається на підготовлені самими країнами програми, де передбачаються більш адресні субсидії, справедливий розподіл доходів і вдосконалення державного управління. Сучасні банки країн ЛАД виступають у ролі «недиверсифікованих» суб'єктів обслуговування обігу біржових товарів (в основному нафти) і підпадають під вплив циклічних коливань, непередбачених змін експортних та імпорتنих цін, фіксованих і нерегульованих обмінних курсів, глобальних фінансових «шоків» макроекономічної нестабільності. При цьому аналіз свідчить, що, з одного боку, за останнє десятиліття ісламська банківська діяльність перетворилася із вузькоспеціалізованого ринку у глобальну фінансову систему, а філії ісламських банків значно швидше поширюються у промислово розвинених країнах і тим самим доповнюють, а не заміняють «лінійку послуг» [191]. Так, протягом 2008-2018 рр. рамковими угодами між окремими країнами ЛАД були досягнуті домовленості, суть яких полягає у тому, що, по-перше, банки, що задовольняють певним критеріям (кваліфіковані банки, зареєстровані на території однієї із держав-членів ЛАД) одержують більш широкий доступ на ринки інших держав-членів угруповання після розгляду їх здатності управляти ризиками; по-друге, у зв'язку з неготовністю низки арабських країн до швидкого відкриття своїх банківських секторів і наявністю суперечливих правил функціонування банківської системи у регіоні в цілому, різною інтенсивністю інтеграційних процесів для різних країн ЛАД, регламентація банківської діяльності

супроводжується уніфікацією правових норм.

Фінансова інтеграція країн ЛАД призводить до змін структури державного управління та ролі національних еліт, які для уникнення криз, потрясінь і революцій здійснюють наразі інтеграційні ініціативи послідовно і оптимальними темпами для пошуку політичного балансу та суспільного консенсусу. Аргументи «проти» інтеграції з боку національних еліт (бізнес-груп), формулюються і оприлюднюються у конкретний час і на конкретному етапі інтеграції за умови, коли це буде пов'язано із проблемою збереженням власного впливу та їх статусу «доінтеграційного періоду». Для більшості країн арабського регіону (держав ЛАД і особливо «нафтових монархій») характерні особливі інституційно-організаційні моделі бізнес-груп. Національні форми кожної із бізнес-груп країн ЛАД мають специфічні риси, однак загальним є те що, по-перше, у їх основі лежать тісні особисті зв'язки кланового або етнічного характеру; по-друге, усі бізнес-групи у своєму розвитку тією чи іншою мірою використовують підтримку держави (у контексті як експортоорієнтованої стратегії країни, так і політики розвитку на основі імпортозаміщення); по-третє, діяльність бізнес-груп як форми інституційної організації ґрунтується на інтерналізації трансакцій політичним ресурсом на основі мережі контрактів між локальними гарантами (державними структурами) і власниками фінансових ресурсів, що перетворюється у джерело індивідуальних конкурентних переваг (на відміну від західних країн з відкритими політичними ринками).

Згідно проведеного аналізу, можна дати наступне визначення бізнес-групи арабського регіону – це специфічна організаційна форма, що представляє собою ієрархічно координовану сукупність формально незалежних фірм, що функціонують, як правило, у непов'язаних галузях, контрольованих клановими або сімейними власниками. Серед умов, що сприяють формуванню і функціонуванню бізнес-груп у країнах РСАДПЗ можна віднести наступні. По-перше, це особливості політичного устрою та ісламської економічної моделі. Економічний розвиток нафтових монархій споконвічно відбувалося в умовах слабкості, а у багатьох випадках відсутності місцевої буржуазії, у зв'язку з цим

держава була змушена приймати на себе реалізацію майже усіх проектів соціально-економічного розвитку. У країнах-нафтоекспортерах Близького Сходу умовно можна виділити наступні різновиди монархій (в залежності від повноважень голови держави – монарха): абсолютна монархія (Королівство Саудівської Аравії), дуалістична монархія (Кувейт, Бахрейн, Катар, Оман), парламентська монархія (Марокко, Йорданія), виборна монархія (ОАЕ). Оскільки кожна арабська монархія пройшла свій власний історичний шлях розвитку (особливості становлення правлячої династії, особа самого монарха, економічна ситуація і т. п.), взаємовідносини між різними політичними і традиційними інститутами, правлячою сім'єю, кланами, родами, родинами і підданими визначають особливості формування і розвитку бізнес-груп у системі економічної влади та державного управління. Крім цього, значну роль в арабських монархіях у процесі функціонування державного механізму до цього часу відіграють особливі інститути династичного правління, які не закріплені конституційно, проте здійснюють суттєвий вплив на практику прийняття рішень монархами: а) «сімейна рада», у склад якої входять найближчі родичі правителя за чоловічою статтю, а також голови основних гілок правлячого клану (у деяких арабських країнах правлячі клани утримують владу на протязі століть – в Бахреїні – з 1782 р., Катарі – з 1822 р.); б) консультативна рада – бере участь у здійсненні діяльності усіх трьох сфер влади: законодавчої, виконавчої і судової; в) «засідання на диванах» («*informal meetings*») – неформальні збори, у яких беруть участь представники правлячої сім'ї, вельможі племен, інтелігенція, торговельно-промислова буржуазія та релігійні кола. У зв'язку з цим, члени правлячих сімей займають найважливіші пости в урядах та державних апаратах монархій [192, с. 36-52; 193, с. 88-121].

По-друге, це швидкий розвиток фінансового (перш за все банківського) капіталу за підтримки держави і релігійних кланів в особі правлячих монархічних сімей. Ісламські банки, які активно функціонують в економіці країн-нафтоекспортерів РСАДПЗ досить швидко сформувалися у органічний елемент фінансової системи арабського регіону, що забезпечує стабільність

інвестиційних, торговельних і кредитних угод. Вони поважають ісламської традиції соціальної справедливості завдяки інституційному оформленню ідеї ісламського банкінгу, психологічно більш комфортні для клієнтів-мусульман. Загалом, процес перетворення арабських капіталів у ісламські та створення бізнес-груп укладається у доречну схему відношення окремої групи арабської інтелектуальної еліти до глобалізації. І хоча глобальні виклики західного капіталу недостатньо імпонують арабській суспільній свідомості, вони підсилюють залежність арабомусульманського світу від зовнішнього впливу [194]. Інші групи, включаючи управлінську «касту» інтелектуалів фінансово-економічного блоку, більш терпимі до зовнішніх впливів і виконують роль самодостатньої еліти у світі фінансів, що має право на існування і на свою частину прибутків від обігу капіталу.

Так, наприклад, фінансовий блок країн-нафтоекспортерів РСАДПЗ розвивається досить швидкими темпами – його сукупні активи оцінюються сьогодні у 2 трлн. дол. і за прогнозами, до 2020 р. вони можуть досягти вже 3,4 трлн. дол., що є доказом динамічності процесу [195]. Загалом, сьогодні понад 500 ісламських фінансових інститутів мають філії у 75 країнах Азії, Африки, Північної і Південної Америки, Австралії та Океанії, контролюючи активи на суму майже 2 трлн. дол. США. Згідно даних міжнародної фінансової організації *IFSB (Islamic Financial Service Board)*, що вивчає ісламський фінансовий сектор і розробляє рекомендації для ісламських фінансових організацій, ставка загального річного зростання (*Compounded Annual Growth Rate, CAGR*) ісламських фінансових інститутів складає у середньому 17 %. За цих умов лихварські фінансові інститути втрачають клієнтів, а ісламські компанії лише нарощують власну клієнтську базу. За оцінками *ISRA (Islamic Scientific Research Agency)* до 2020 р. ісламські фінанси будуть контролювати світові активи на загальну суму 6,5 трлн. дол США (у 2017 р. цей показник становив 5 трлн. дол) [201]. Однак, природно, не варто перебільшувати значення ісламських авуарів уже хоча б тому, що звичайні банки обмежуються в окремих випадках ісламськими відділеннями, яким властива певна архаїзація товарно-грошових

розрахунків неадаптованого і нерозвиненого ринку.

Отже, аналіз результатів фінансової інтеграції надає можливість виділити її позитивні і негативні ефекти для країн ЛАД. До позитивних ефектів відносяться:

1) перетікання іноземного капіталу з розвинених до менш розвинених країн, що сприяє підвищенню темпів економічного зростання у цих країнах і прискореному нагромадженню капіталу;

2) використання нової техніки і технологій у притоку ПІІ, яке може виявитися більш впливовим чинником на економіку країни, що її апробує, ніж нагромадження капіталу;

3) зменшення волатильності споживчого попиту, внаслідок розширення банківських послуг, насамперед іноземними банками;

4) диверсифікованість інвестиційних ризиків у зв'язку з різноманіттям джерел надходження капіталу;

5) непрямі вигоди фінансової інтеграції: розвиток внутрішнього фінансового сектору, зростання дисципліни макроекономічної політики, якості державних інститутів, ефективності державного і корпоративного управління [196].

Негативними ефектами фінансової інтеграції для країн ЛАД є:

1) створення захисних бар'єрів навколо окремих галузей (секторів), куди спрямовуються іноземні інвестиції (приводить до виникнення дисбалансу, що порушує існуючу загальну ринкову рівновагу в національній економіці);

2) інформаційна асиметрія (відсутність достатнього ступеня прозорості у розподілі припливу капіталу між секторами; приводить до порушення рівноваги і неоптимального розподілу ресурсів);

3) відсутність необхідних економічних і організаційних умов у нерозвинених економіках для одержання позитивного ефекту від фінансової інтеграції [197].

Оцінити «рівень однорідності» інститутів щоб визначити якість інтеграції необхідно ще й для того, щоб виявити ступінь відповідності індивідуальних мотивів держав ЛАД до участі у регіональному об'єднанні колективним

мотивам, які формулюються в угодах про фінансове співробітництво. В умовах, коли індикатори інтенсивності торговельних потоків під впливом істотних змін характеру і структури міжнародної торгівлі не можуть повною мірою надати інформацію про ступінь та рівень розвитку процесу регіональної економічної інтеграції, відбувається активний пошук нових індикаторів оцінки ефективності інтеграції, що опираються на якісні характеристики. При цьому процес регіональної фінансової інтеграції в ЛАД має свій алгоритм розвитку, що пояснює його передумови щодо різних рівнів розвитку національних банківських систем і національних фінансових ринків. Механізми фінансової інтеграції, що знаходяться в ЛАД на стадії становлення, структуруються за певними ключовими напрямками (лібералізація фінансових послуг, лібералізація рахунку операцій з капіталом, уніфікація платіжнорозрахункових систем, здійснення контролю над фінансовою стабільністю у регіоні), які покликані забезпечити вільний рух капіталу між країнами-членами інтеграційного об'єднання [198]. Однак, організаційна структура та інституційне наповнення процесів, використання синергетичних можливостей міждержавної взаємодії, що забезпечують фінансову інтеграцію, ще далекі від стадії завершення.

Серед причин, що сповільнюють процес інтеграції в секторі банківських послуг країн ЛАД необхідно виділити ключові: відносно низький поточний рівень інтеграції банківських послуг (низька ринкова капіталізація і конкурентоспроможність); побоювання, пов'язані із системними ризиками (монополія великих ТНБ та іноземних кредитно-фінансових установ); відсутність наглядового органа і гармонізованого законодавства в межах ЛАД, необхідного для інтеграції ринків банківських послуг і розвитку транскордонного банкінгу (механізми нагляду за банківською діяльністю на національному і регіональному рівнях через створення нових регіональних інститутів); побоювання, що лібералізація сектору банківських послуг призведе до погіршення ситуації в найменш розвинених країнах ЛАД (концепція «граничних умов» і «непрямих» каналів впливу фінансової інтеграції на ключові макроекономічні індикатори) [199].

МВФ з 2010 р. здійснює збір та систематизацію інформації про регіональні фінансові захисні механізми (РФЗМ, *Regional Financial Arrangements*), розробляє правила їх реалізації з метою залученню їх у систему глобальних «страхових мереж», до якої проявляють підвищений інтерес країни ЛАД. Являючи собою організовані форми нагромадження капіталу (регіональні системи інститутів і фондів) з метою протидії негативним наслідкам розвитку криз на фінансових ринках регіону, а також для формування ресурсів довгострокового розвитку регіонів, РФЗМ постає сьогодні додатковою «ланкою» глобальної міжнародної фінансової інфраструктури. За визначенням МВФ, РФЗМ мають наступні ознаки:

- ресурси, що акумулюються у РФЗМ, загальнодоступні і покликані забезпечувати захист від зовнішніх шоків країни, тісно взаємозалежні у періоди впливу шоків;
- фінансові ресурси РФЗМ є джерелом контрциклічного фінансування, що дозволяє країнам полегшити доступ до міжнародних ринків капіталу;
- розподіл ресурсів через РФЗМ надає можливість більш ефективно виявляти «вузли напруженості» у регіоні і вчасно надавати фінансову допомогу країнам, що її потребують [200].

У цьому контексті саме країни РСАДПЗ найбільше активно беруть участь у процесі організації інституційних структур і фондів у межах РФЗМ, інші ж країни-учасниці ЛАД до цього часу не узгодили колективну позицію щодо домовленостей про обмін інформацією відносно потоків капіталу, розвитку загальнорегіональної системи захисту від можливих фінансових потрясінь на основі нарощування сукупних обсягів фінансової підтримки в регіоні, заснування спільного ринку арабських облігаційних позик у національних валютах з метою диверсифікації фінансових ринків і ресурсів, розширення сфери дії міждержавних своп-угод (спільне використання національних валютних резервів шляхом укладення угод між центральними банками країн-учасниць), спільного хеджування центральними банками валютних ризиків [201, р. 79-82].

Класифікація сучасних рівнів і форм реалізації фінансової інтеграції країн ЛАД ґрунтується на принципі «безпека через співробітництво у розвитку», однак він до цього часу не призвів до ефективного вирішення проблем поділу колективної відповідальності на етапі їх фінансового розвитку, координації національних суверенних політик і, більше того, до створення ефективного наднаціонального органа регулювання. Специфічною перешкодою процесу руху до єдиного економічного простору країн ЛАД, в умовах зростання ролі неформальних міжурядових угод, є неоднорідність національних регулюючих інститутів. Незважаючи на те що, як показало дослідження, ефект від фінансової інтеграції країн ЛАД ще не можна визнати задовільним, на наш погляд не варто лише на підставі результатів, що досягнені сьогодні, робити песимістичні висновки про майбутнє інтеграційного об'єднання взагалі і перспективи фінансової інтеграції, зокрема.

Усвідомлюючи наявні «вузькі» місця інтеграційної фінансової стратегії, реалізація низки загальнорегіональних фінансових ініціатив у межах ЛАД здійснюється сьогодні насамперед шляхом переважної орієнтації інтеграційних процесів на поглиблення мікрорівневої взаємодії економічних суб'єктів на основі діяльності великих національних компаній. Мова йде, перш за все, як про зближення цін на фінансові активи та гармонізацію показників ефективності та доходності фінансових продуктів, так і про конвергенцію платіжних систем і систем управління фінансами (фінансової звітності, правил ведення бізнесу та ін.), зближення регуляторних норм фінансового законодавства.

Висновки до розділу 2.

1. Сучасний етап формування інтеграційного механізму країн-членів ЛАД наразі у значій мірі визначається рівнем співвідношення торговельних стратегій та ресурсозабезпечення. Його аналіз надав можливість визначити особливості еволюції торговельних стратегій країн ЛАД, яка відбувається, з одного боку, в умовах прискореної диверсифікації економік і впровадження широкомасштабних програм структурних економічних реформ, з іншого –

існуванням: а) ефектів монокультурної аграрно-сировинної спеціалізації, б) значного впливу політичних чинників на кон'юнктуру арабських ринків, в) етатизму розвитку економіки (провідна роль держави та другорядна приватного сектору), г) інтенсивної неконтрольованої трудової міграції, д) теоцентричного способу життя країн регіону (іслам регламентує всі сфери життєдіяльності). На основі концепцій «доступності ресурсів» і «зворотного використання ресурсів» та за допомогою бальної системи, вартісних (натурально-речових) і абсолютних енергетичних показників доведено, що саме у сучасних умовах ресурсозабезпеченість (природно-ресурсний потенціал) країн ЛАД є переважаючою складовою їх торговельних стратегій.

2. Проведене у роботі дослідження відмінностей в організації, структурі і темпах торгівлі країн ЛАД дозволило визначити, що вони по-різному впливають на формування інтеграційного механізму угруповання, а зовнішньоторговельні стратегії як узагальнюючі моделі дій хоча й формуються за трьохвекторною моделлю (розвинені і країни, що розвиваються, але не належать до угруповання ЛАД, держави-члени ЛАД), проте використовуються з різним ступенем ефективності. Доведено, що остання у значній мірі залежить від: а) оптимального балансу між перевагами колективних дій на основі правил, що застосовуються у торговельній політиці, і необхідним країнам ЛАД простором для політичного маневру («баланс пріоритетів»), б) визначення синергетичних зв'язків для забезпечення більшої погодженості у сфері торговельної політики і оптимального політичного інструментарію, який у значній мірі залежить від конкретних обставин його застосування країнами ЛАД, в) від ефективності «балансу пріоритетів» при розробці заходів торговельної політики і забезпеченням їх більш повної відповідності регіональним і глобальним торговельним системам, г) виникнення численних об'єднань так званого неінтеграційного типу (трансформація «класичної» регіональної інтеграції), що базуються на розробці взаємовигідних економічних проектів міжнародного співробітництва та схожості політичних інтересів країн-учасниць на глобальних майданчиках.

3. Аналіз показників кореляції між державними інвестиціями і темпами зростання нафтових секторів економіки засвідчив, що стратегії створення сучасної інфраструктури країнами ЛАД поки ще не дозволяють їм одержати стійке зростання нафтових секторів економіки (спостерігається опосередкований вплив чинника підвищення конкурентоспроможності економік регіону на темпи експортної диверсифікації). З одного боку, для ЛАД характерна відсутність загальноновизнаних лідерів («локомотивів») інтеграції, тобто країн, що економічно домінують і є безперечними лідерами у прийнятті рішень і у формуванні об'єднання (як це характерно для ЄС, НАФТА). Однією з причин є неякісні інституції, що мотивують розвиток тенденції до досягнення країнами ЛАД короткострокових цілей інтеграції та швидкої монетизація корисності наявних ресурсів (неопатримоніалізм). З іншого – орієнтація країн ЛАД на так звану більш «вузьку» інтеграцію шляхом укладення двосторонніх та багатосторонніх торговельних угод з ЄС, США, Китаєм та окремими державами Азії для досягнення в основному геополітичних і стратегічних цілей, встановлення паралельної програми торгівлі у регіоні. Аналіз свідчить, що у зв'язку із різними рівнями економічного розвитку та відсутністю у країн ЛАД єдиної коаліції у рамках Доха-раунду, пріоритети приєднання їх до СОТ неоднакові (особливо у контексті використання інструментів СОТ, спрямованих на регулювання міжнародної торгівлі). Крім того, як свідчить проведене дослідження, створені у межах ЛАД інтеграційні об'єднання у формі зон вільної торгівлі (ЄСЗВТ, ВАЗВТ, Агадирська угода) та двосторонніх РТУ (Єгипетська і Алжирська угоди про асоціацію з ЄС, Угода про вільну торгівлю Йорданії з США) хоча й розширили ринки для багатьох арабських країн, однак вони продовжують застосовувати нетарифне регулювання по відношенню до товарів партнерів за угодами.

4. Аналіз у роботі комплементарних пріоритетів інтеграції в арабському регіоні, які безпосередньо пов'язані з економічною інтеграцією та методами її реалізації надав можливість зробити наступні висновки. По-перше, вільне переміщення капіталу в регіоні стримується нестабільним економічним та

фінансовим становищем багатьох країн ЛАД, значними обмеженнями та складністю отримання належних гарантій інвесторам від урядів низки країн регіону, відсутністю єдиної політики міжарабських фондів розвитку. По-друге, основними перепонами (незважаючи на різні прогностичні сценарії) на шляху спільної валюти як головної резервної валюти арабського регіону наразі є різні темпи інфляційних процесів у країнах ЛАД і відсутність спільної ефективної грошово-кредитної політики (навіть для розвинених держав РСАДПЗ). По-третє, втілення мегарегіональних проектів у сферах електроенергетики та водопостачання, що зумовлені адаптацією різних комплементарних конфігурацій координації національних економічних політик, є сьогодні найбільш динамічною складовою інтеграційної взаємодії країн ЛАД. По-четверте, незважаючи на відсутність спільної технологічної стратегії у межах ЛАД, спостерігається прямий кореляційний зв'язок між інтенсивністю процесу трансферу технологій і розвитком відповідних економічних і фінансових інституцій для підтримки технологічного розвитку в умовах досить болісного переходу арабських держав від традиційної нафтозалежної економіки до економіки, заснованої на технологіях. Альтернативні пріоритети (співробітництво у військово-технічній та екологічній сферах), що доповнюють наявні комплементарні, сприяють укладанню нових РІУ і створенню угруповань між окремими країнами ЛАД, які інтегрують цілі сталого розвитку до власних середньо- і довгострокових стратегій спільно із міжнародними інституціями (Світовий Банк, підрозділи ООН). В роботі доведено, що в умовах відсутності інституціоналізованого наднаціонального органу в ЛАД перспективним напрямом інтеграційної взаємодії у середньостроковій перспективі є кооперація у сферах боротьби з кліматичними змінами, імпортозаміщення і продовольчої незалежності.

5. Розвиток «м'якої» фінансової інтеграції у межах ЛАД відбувається на основі посилення комерційної та інвестиційної взаємодії, розробки рішень за допомогою консультацій і послідовних «консенсусних» діалогів (за формою мають переважно неформальний характер), які координують фінансову

взаємодію господарюючих суб'єктів різних країн-членів ЛАД. На основі оцінки впливу фінансової інтеграції на макроекономічні параметри країн ЛАД та моніторингу динаміки економічних показників (сальдо бюджету, композитний індекс впливу валютного ринку, індекс якості державної політики і розвитку державних інститутів, реальні темпи зростання ВВП і темпи зростання ВВП на душу населення), в роботі доведено, що, по-перше, фінансова інтеграція країн ЛАД є реакцією на об'єктивні зміни, які відбулися у системі міжнародного фінансового регулювання під впливом поширення геополітики «фінансової відкритості» (індекс Чінн-Іто), однак структура заходів по мінімізації ризиків не когерентна рівню лібералізації фінансових ринків країн угруповання. По-друге, за необхідності подолання обмежень, пов'язаних із кількісними і економетричними методами оцінки (облік і статистика товарних і капітальних потоків), автором запропоновані якісні показники оцінки «рівня однорідності» фінансових секторів країн ЛАД. Це надало можливість визначити вплив основних складових національних механізмів регулювання валютно-фінансової сфери (гнучкість валютного курсу і валютні режими, волатильності потоків капіталу, кредитно-грошова та фіскальна політика) на формування оптимальної валютної зони за умови відповідного рівня макроекономічної конвергенції. По-третє, дослідження основних критеріїв ефективності процесу фінансової інтеграції країн ЛАД дозволило розрахувати темпи процесу інтеграції та структурувати як поточні та перспективні складності і обмеження на шляху інтеграційного співробітництва, так і сгрупувати чинники фінансової інтеграції (мотиваційні аргументи, мотивуючі та стримуючі).

6. Аналіз статистичних матеріалів надав можливість аргументувати зменшення ризиків нестійкості бюджетних систем країн ЛАД у період 2015–2019 рр. у порівнянні з 2008–2012 рр., що дозволяє зробити висновок про перехід країн ЛАД до більш стриманої бюджетної та кредитно-грошової політики в умовах прискорення фінансової інтеграції. У роботі визначено, що для одержання позитивного ефекту від фінансової інтеграції країнам ЛАД необхідно: а) створити механізм страхування ризиків валютної ліквідності

(мережу обміну регіональними валютами) та інститут, наділений повноваженнями з оцінки потреб країн у фінансовій підтримці, регіонального нагляду, контролю та моніторингу валютної політики країн; б) на основі критеріїв оцінки граничних значень позитивної кореляції між фінансовою інтеграцією і економічним зростанням у країнах ЛАД використовувати динамічну модель, основними складовими якої є зростання/зменшення фінансової нестійкості, вплив на економіку системних ризиків при здійсненні політики фінансової відкритості, «пороги» значень фінансової глибини і рівня розвитку фінансово-економічних інститутів.

7. Аналіз сучасної ісламської фінансово-економічної моделі, заснованої на концепції арабо-мусульманських фінансів (відповідно до шаріату), унікальній комбінації капіталу, регіональних виконавчих механізмах і диверсифікованих зв'язках у регіоні в цілому при концентрації уваги на ключових продуктах/послугах та розробці найбільш привабливих ринкових ніш, дозволив зробити наступні висновки. По-перше, в останні роки щорічні темпи зростання операцій ісламських банків становили 10-15 %, причому спектр їх послуг значно розширився за рахунок клієнтів-немусульман. По-друге, значного розвитку набув сектор альтернативних фінансів (заснованих на дотриманні конфесіональних канонів), який стимулювався впровадженням ІКТ, мегапрограмами по ресурсозаміщенню, інфраструктурними, еколого-енергозберігаючими та біотехнологічними проектами. По-третє, виступаючи у ролі «недиверсифікованих» суб'єктів обслуговування обігу біржових товарів (в основному нафти), банки підпали під вплив циклічних коливань, непередбачених змін експортних/імпортних цін, фіксованих і нерегульованих обмінних курсів, глобальних фінансових «шоків» макроекономічної нестабільності. А отже, ісламська банківська діяльність перетворилася із вузькоспеціалізованого ринку у глобальну фінансову систему з мережою філій у промислово розвинених країнах. Аналіз тенденцій розвитку фінансово-промислових груп держав-нафтоекспортерів РСАДПЗ (їх внутрішніх та зовнішньоекономічних характеристик і галузево-структурних особливостей) надав

можливість визначити головну відмінну рису розвитку інтегрованих бізнес-груп «нафтових монархій» арабського регіону – використання синергетичного ефекту – можливості формувати необхідні портфелі ресурсів, різної тривалості та отриманих з різних джерел, ефективно використовувати диверсифікацію їх розміщення на різних фінансових ринках, покривати ризики короткострокових ресурсів за рахунок взаємопогашення боргових зобов'язань.

8. Визначено, що в умовах розширення глобальних викликів і загострення проблем національних дисбалансів зростає роль колективних фінансових механізмів захисту ринків регіону, зокрема регіональних фінансових захисних механізмів (*Regional Financial Arrangements*). Доведено, що разом з гармонізацією національних законодавств і формуванням загальних «правил гри» на ринках капіталів країнам ЛАД необхідно сконцентрувати зусилля на наступних напрямках: 1) гармонізувати проекти первинного розміщення цінних паперів в інших країнах (стандарти з розкриття інформації про акції і облігації); 2) розробити загальні уніфіковані правила з: а) скорочення часу оцінки вторинного лістингу цінних паперів і системи оцінки рівня розвитку ринків облігацій, включаючи показники оцінки рівнів відкритості та ліквідності; б) уніфікувати проведення клірингу та взаєморозрахунків по транскордонних трансакціях (дозволить суттєво зменшити видатки на обробку даних про купівлю-продаж цінних паперів і здійснення взаєморозрахунків між учасниками ринків капіталу); 3) впровадити системи оцінок для корпорацій, спрямованих на підвищення стандартів корпоративного управління. Оскільки визнається неприйнятним примус до фінансової інтеграції або форсування її темпів, кожна країна ЛАД (маючи свої особливі стартові умови) виконує інтеграційне завдання тоді, коли вважає це для себе прийнятним і рухається до мети своїм власним темпом, визначаючи ключові строки досягнення загальної кінцевої мети фінансової інтеграції, особливо в умовах глобальної «фінансової турбулентності». У цілому, перспективи фінансової інтеграції країн ЛАД будуть залежати від «непрямих» каналів впливу і виконання певних «граничних» умов, які характеризують рівень розвитку зовнішньої торгівлі, державних і ринкових

інститутів, транскордонного сегмента фондових ринків, а також якості управління бюджетними фінансами (мінімізації ризиків нестійкості національних бюджетних систем).

Основні ідеї розділу висвітлено в авторських роботах [202; 203; 204; 205; 206; 207; 208].

РОЗДІЛ 3. ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ФОРМУВАННЯ РЕГІОНАЛЬНОГО ІНТЕГРАЦІЙНОГО ПРОСТОРУ КРАЇН-ЧЛЕНІВ ЛАД

3.1. Стратегічні напрями регіональної інтеграційної взаємодії країн-членів ЛАД на двосторонньому та багатосторонньому рівнях

Формування регіональної інтеграційної взаємодії країн ЛАД, заснованої на мовній, релігійній та історичній ідентичності, має свої переваги при розробці принципів нової геополітичної структури та нових об'єднань конфедеративного або навіть федерального типу. Необхідність подолання роз'єднаності, економіко-політичних протиріч, усунення адміністративних і технічних бар'єрів на шляху розвитку регіональної інтеграції пов'язано із завданням формування єдиного економічного простору, а спільні дії субрегіональних угруповань свідчать про переміщення доцентрових тенденцій на Арабському Сході на субрегіональний рівень двосторонньої та багатосторонньої взаємодії. Сучасні процеси координації економічної політики арабських держав-учасниць РІУ протікають неоднозначно через значну диференціацію у їх економічному розвитку, доступу до сировинних ресурсів, потенціалу валютних надходжень, фрагментації інституційного забезпечення координації макроекономічної політики, яка використовується національними урядами. Як свідчить порівняння обсягів імпорту/експорту країн ЛАД, здійснене у розділі 2 дисертаційної роботи, їх зовнішньоторговельна квота близька до 200 %, причому у зовнішньоекономічній сфері реалізується від 40 до 90 % ВВП, що пояснюється, по-перше, слабким розвитком товарного обігу всередині арабських країн, по-друге, високою залежністю економік держав угруповання від динаміки і кон'юнктури на зовнішніх ринках (як на ринках сировини, так і споживчих ринках).

В умовах глобалізації гармонізація політичних та соціально-економічних відносин з використанням механізмів міжнародної інтеграції є важливим інструментом формування економічної парадигми інтеграційної взаємодії. Автор пропонує сучасну структуру інтеграційної взаємодії країн ЛАД надати у вигляді триярусної піраміди: перший ярус включає двосторонні або

багатосторонні державні програми; другий – передбачає створення міжнародних консорціумів для здійснення проектів, що вимагають значних капіталовкладень; третій – здійснення політики регіонального співтовариства з поступовим розвитком офіційних інститутів. Володіючи значним потенціалом не лише для власного економічного розвитку, а й для здійснення впливу на світогосподарські процеси, арабські держави-учасниці РІУ за ступенем залученості до процесів міжнародної економічної інтеграції посідають проміжне місце серед країн світової спільноти в умовах глобальних трансформацій та нових викликів.

У зв'язку з цим, при відносно слабкій інтегрованості ринків товарів і капіталів арабських країн вагомим «двигуном» регіональної економічної інтеграції (крім розвитку фінансового сектору, аналіз якого був здійснений у розділі 2, п. 2.3 дисертації) у середньостроковій перспективі залишається досить інтенсивний рух робочої сили між державами регіону. Як суттєвий інтеграційний імпульс він, за умов територіальної близькості, схожості вирішуваних проблем і завдань, що стоять перед сусідніми державами, перетворився у взаємодоповнюючий чинник системи національних економік, особливо при переході до внутрішньогалузевого розподілу праці. Сучасний стан та масштаби ринку праці як головних складових ресурсно-економічного потенціалу і джерела інтеграційних процесів будь-якої арабської країни визначаються, насамперед, параметрами відтворення робочої сили, які, у свою чергу залежать від динаміки загальної чисельності населення. Наразі остання еквівалентна 1/5 населення Китаю і 1/2 сукупного населення Європи і Центральної Азії. При цьому за останні 15 років чисельність жителів регіону зросла майже на 40 %, щорічний темп приросту залишався у два рази вище середньосвітового – 1,2 % і 1,1 % відповідно, а за показником народжень, що припадає на одну жінку, арабські країни випереджали держави Азіатсько-Тихоокеанського регіону (АТР) – у 1,9 рази, Латинської Америки і Карибського басейну – у 2,5, Південної Азії – у 3,2, загалом країни, що розвиваються – у 2,9 рази [209].

Аналіз особливостей розвитку ринку праці країн ЛАД свідчить, що, по-

перше, відмінною рисою демографічної структури населення території арабських країн є те, що регіон залишається наймолодшим субрегіоном світу – 60 % населення молодше 25 років, а 33 % жителів не досягли й 15-річного віку. Згідно статистичних даних, середній вік жителів арабських держав не перевищує 22 роки, при цьому мінімальний відсоток дітей у віці до 15 років зафіксовано у ОАЕ (20 %), а максимальний (45 %) – у Ємені і Мавританії. При цьому значний вплив за останні роки на відтворення робочої сили виявили річні темпи приросту населення у працездатному віці (3,4 %) як основне джерело поповнення трудових ресурсів. Найвищий показник був зареєстрований у ОАЕ – 6,2 % (у тому числі у значній мірі за рахунок припливу іноземних робітників), а також Йорданії (5 %) і Ємені (4,6 %). Щодо Марокко, Лівану, Єгипету і Тунісу – протилежний «полюс» арабського регіону, то у цих країнах темпи зростання робочої сили перебувають у діапазоні 2,3-2,5 %. Нарешті, мінімальна динаміка темпів річного приросту робочої сили спостерігається у Сомалі, Судані, Джибутті – від 1 до 1,7 %, а також у Сирії (у зв'язку із військовим конфліктом) [210, р. 163-186]. Збереженню високих темпів приросту населення буде й надалі сприяти у середньостроковій перспективі традиції сімейних відносин (зокрема, раннє заміжжя) і арабські країни будуть залишатися регіоном з найвищими темпами приросту населення.

По-друге, відмітною рисою економічно активного населення арабських країн ЛАД залишається висока питома вага чоловічого населення (на жінок припадає лише 25 % і цей показник суттєво диференційований по окремих державах). Так, максимальні показники зафіксовані у двох найменш розвинених країнах ЛАД: Мавританії (42,9 %) і Сомалі (38,9 %), помірні – у Йорданії і Палестинській автономії (приблизно 16,9 %), мінімальні у ОАЕ (14,5 %) і КСА (14,9 %). Останні є найнижчими у світі – у Південній Азії відповідні дані складають приблизно 36 %, Латинській Америці і країнах Карибського басейну 51 %, Східній Азії і АТР 65 %, у цілому по країнах, що розвиваються – 52 % і індустріально розвиненим країнам – 61 % [211, р. 13-20]. Це пов'язано як з релігійними традиціями держав арабського регіону, так і недостатньо високим

рівнем розвитку продуктивних сил, закріпленням за жінками певного виду робіт, дискримінацією у оплаті праці (у КСА середня зарплата жінки становить 15 % від чоловічої, у Єгипті – 23 %, у Марокко – 25 %, у Йорданії – 30 %, у Сирії – 33 %).

По-третє, сьогодні в країнах ЛАД спостерігається досить високий рівень дитячої зайнятості: у Сомалі масштаби застосування дитячої праці найбільш вражаючі – понад 43 % (у віковій групі від 7 до 14 років), Судані – 19 %, в Іраку – майже 15 %, Марокко і Ємені – 13 %; мінімальні показники використання дитячої праці у Єгипті і Сирії – 8 % та 7 % відповідно. Характерною особливістю цього сегменту ринку праці є те, що у якому б секторі економіки не застосовувалася дитяча праця, вона практично завжди тісно пов'язана із нерегульованою неформальною економікою, яка перебуває за межами досяжності офіційних інститутів (включаючи служби інспекції праці). Згідно класифікації Міжнародної організації праці від 80 % до 95 % дітей у перерахованих вище країнах відносяться до неоплачуваних сімейних працівників (помічники у домашньому господарстві) [212, с. 11-28].

У той же час об'єктивними чинниками, що впливають на статистичні похибки у розрахунках динамічних показників ринку праці країн-членів ЛАД є, з одного боку, постійно зростаюча еміграція як кваліфікованої, так і некваліфікованої робочої сили та різке збільшення за останні роки потоку біженців (серед виїжджаючих переважають люди у віці 20-40 років). І хоча загалом у країнах ЛАД державна еміграційна політика неоднозначна, більшість з них не створюють еміграції суттєвих перешкод, а іноді й активно її підтримують. Це стосується середньо та слабо розвитених держав арабського регіону. Наприклад, для деяких країн (Єгипет, Ліван, Алжир, Ємен) вкрай важливе значення має експорт робочої сили – грошові перекази від співвітчизників, що працюють за кордоном, є основним джерелом припливу валюти. Так, у Єгипті щорічний обсяг таких коштів перевищує 3,4 млрд дол. і становить 70 % від вартості експорту [213]. Уряд постійно заохочує працюючих за кордоном єгиптян до репатріації капіталу – їм пропонуються: а) унікально високі ставки по

депозитах у місцевих банках (вклади гарантуються державою); б) тим, вкладає зароблені за кордоном гроші у приватну справу (відкриває фірму або підприємство на території країни) надаються гарантовані податкові пільги і субсидії для розвитку бізнесу.

З іншого – особливостями статистичних розрахунків. Так, наприклад у деяких країнах (наприклад, Тунісі й Марокко) статистикою не враховується досить значна група населення, головним чином жінки, що працюють вдома у кустарній промисловості або у сільському господарстві (за опитуваннями вони відносять себе до домогосподарок, тобто не належать до економічно активного населення) [214, р. 211-316]. Крім того, навіть дані міжнародної статистики, які визначають, що серед чоловічого населення арабських країн БСПА 18,6 % були зайняті у сільському господарстві, 22,4 % – у промисловості і близьких до неї за характером зайнятості галузях і 59 % – у сфері послуг є відносними [215, р. 18-20]. Причиною цього є те, що по більшості арабських країн, через відсутність аналогічних даних за попередні роки, динаміку галузевої зайнятості простежити неможливо, не кажучи вже про відомості про частки зайнятості у рослинництві і тваринництві.

Особливо високі темпи зростання зайнятості демонструє в останні роки сфера послуг у країнах ЛАД, що пов'язано із «туристичним бумом», який розпочався більше 20 років тому. Іноземні інвестори орендують у урядів Єгипту, Тунісу, Марокко, Туреччини землю, на якій зводять готелі за принципом максимального сервісного обслуговування в одному місці. За цих умов прискорено розвивається національний малий і середній бізнес у курортних містах (ресторани, кафе, магазини, ювелірні салони тощо). Уряди країн РСАДПЗ – ОАЕ, КСА, Оману, Бахрейн – також активно застосовують режим найбільшого сприяння для іноземного капіталу у сфері туристичного бізнесу, використовуючи робочих мігрантів з Азії, особливо з індійського субконтиненту. Наразі їх кількість становить 56 % загальної чисельності робочої сили країн РСАДПЗ, вносячи значний вклад у економічний розвиток держав Перської затоки (у Катарі і ОАЕ – понад 80 %, у Бахрейн і Омані – близько

50 %) [216]. Вони задовольняють попит цих країн, перш за все, на некваліфіковану робочу силу. Грошові перекази мігрантів з Азії, що живуть і працюють у країнах РСАДПЗ і надсилають їх на батьківщину, оцінюються у 70-80 млрд. дол на рік, при цьому індійці становлять найбільшу групу мігрантів – понад 6 млн. чол. (30 % усіх мігрантів). Далі за чисельністю – мігранти з Пакистану, Філіппін, Бангладеш та Індонезії. Тобто, не дивно, що 2/3 цих переказів спрямовуються у країни Азії, де вони є важливим джерелом надходження іноземної валюти (іноді перевищуючи за обсягом ПІІ у зазначені країни) і вносять вагомий внесок у розвиток національних економік країн Азії.

Ретельний аналіз структури галузевої зайнятості країн ЛАД дозволяє провести класифікацію 10 країн арабського регіону, які досить повно представлені міжнародною статистикою. Аграрна структура характерна для економіки Марокко (40 % зайнято у сільському господарстві, 21 % у промисловості 39 % у сфері послуг), Сомалі та Мавританії. У другу групу потрапляють Єгипет, Алжир і Сирія із наступними показниками: у сільському господарстві – 23-28 %, індустрії – 23-29 % і сфері послуг 48-53 %. [217, р. 24-31]. Так, особливістю фермерства у Єгипті є те, що кількість сільськогосподарських угідь за останні 15 років скоротилась практично у 2 рази (якщо на початку вказаного періоду фермерське господарство вели до 50 % єгиптян, сьогодні менше 1/3 працездатного населення працює у сільськогосподарському секторі); у той же час за останні 10 років (у зв'язку із зростанням собівартості) ціни фініків, бавовни, цитрусових і баштанних зросли у 4,5 рази. Третю групу складають Ірак і Палестинська автономія, де зайнятість у рослинництві і тваринництві зменшилась до 14 % і 12 %, а у сфері послуг зросла до 66 % і 59 % відповідно. Нарешті, у КСА і Йорданії сільське господарство зосереджувало лише 4-5 % зайнятого населення при значному розвитку сектору послуг – 85 % і 73 % (за цими показниками арабські держави впритул наблизилися до розвинених країн Європи і Америки) [218, р. 7-13]. Значна частина населення в третинному секторі КСА є частиною національної політики так званої «необтяжливої» роботи для власних громадян, яка здійснюється

впродовж десятиліть державою (для корінних жителів перевагою користується торгівля через можливість одержувати відносно постійну винагороду за свою працю, а ніж фізична праця, що ніколи не користувалася пошаною у жителів країн Аравійського півострова).

Сьогодні на ринку праці БСПА спостерігається унікальна ситуація: незважаючи на значну частку молоді і вкрай низьку зайнятість жінок, у регіоні зберігаються високі показники безробіття і неповної зайнятості. За даними міжнародної статистики у 2015-2018 рр. у країнах БСПА рівень безробіття досяг 12 % від економічно активного населення, удвічі перевищуючи аналогічний світовий індикатор (6,4 %), що у «регіональному розрізі» у два рази вище зафіксованого у Південній Азії (5,3 %) і в три рази перевершував рівень безробіття у державах АТР (4,5 %). Сумарний показник відносних масштабів безробіття лише для трьох держав – Єгипту, Алжиру й Марокко – склав 67 % усіх безробітних країн БСПА. Наразі виділилася група країн, де безробіття (в залежності від економічної і політичної кон'юнктури) коливається у межах досить високих показників: Мавританія (33 % робочої сили), Палестинська автономія (21 %) Туніс (14 %), Йорданія і Алжир (12,3 %), Марокко (10 %), Єгипет (9 %) [219, р. 36-57]. Це пов'язано із прискореним зростанням чисельності населення вказаних країн арабського регіону та аграрним перенаселенням, міграцією надлишкової робочої сили у міста, руйнуванням ремісничих промислів і т.п., є наслідком соціально-економічної структури суспільства, успадкованої від епохи колоніалізму. Одночасно у країнах РСАДПЗ питома вага безробітних мінімальна: КСА (5 %), ОАЕ (3 %), Кувейт (1-2 %), що свідчить про успішну реалізацію політики прискореної індустріалізації, радикальних аграрних перетворень і мобілізації наявних трудових ресурсів шляхом втручання держави в економіку для забезпечення максимальних темпів економічного розвитку. До цього часу країни Перської затоки здатні забезпечити заможне існування своїм громадянам, проте згодом ситуація може змінитися – логіка економічного розвитку, так чи інакше, зажадає зменшення непродуктивних витрат, скасування багатьох субсидій і пільг для місцевого

населення.

Аналіз диференціації безробітних арабських країн за освітнім рівнем свідчить, що питома вага більшості тих, хто не може знайти застосування своїй праці, маючи лише початкову освіту серед усіх безробітних становила у 2015-2018 рр.: у Тунісі 79,1 %, Алжирі – 59,3 %, Палестинській автономії – 54,3 %, Марокко – 51,1 %. У країнах же Перської затоки за рахунок припливу іноземної кваліфікованої робочої сили вказані індикатори зменшуються до 24,3 % у ОАЕ, 19,4 % у Кувейті і 12,3 % у КСА [220, р. 5-12]. Унікальним для цього субрегіону є те, що за рамками ринку праці нерідко залишаються ті, що мають дипломи вищих навчальних закладів: питома вага цієї категорії безробітних з дипломами університетів і інститутів досягала 40 % у КСА, 22 % у ОАЕ і Марокко, 23,5 % у Палестинській автономії. Щодо неповної зайнятості (або «квазізайнятості») то вона є типовою для арабських країн неофіційної статистики і характерною, насамперед, для підприємств неформального сектору ринку праці держав ЛАД (особливо у сільському господарстві і міському сегменті, де концентрується приблизно 1/3 зайнятого населення). Значні масштаби неповної зайнятості призводять до зменшення рівня доходів та збільшення такого непрямого індикатора як середній рівень бідності, який коливається у діапазоні: у Ємені – майже 60 % від загальної чисельності населення, у Єгипті – 41 %, у Лівані та Сирії від 28 % до 30 % [221, р. 18-28].

Характерною особливістю функціонування ринку праці арабських країн є міграція населення, причому наразі визначити точну чисельність робітників-іммігрантів у регіоні не просто, оскільки достовірна статистика у зв'язку із об'єктивними і суб'єктивними причинами відсутня. Згідно різних оцінок, чисельність іноземної робочої сили у субрегіоні країн-членів РСАДПЗ постійно зростає і становить сьогодні 16-18 млн. чол. Іноземна робоча сила перетворилася у важливий чинник трансформації соціально-економічного і політичного життя у арабських монархіях Перської затоки: питома вага іноземців (без врахування нелегальних іммігрантів) у загальній чисельності зайнятих становить понад 2/3 (при цьому у Омані цей показник досягає 70 %, у Кувейті 80 %, а у ОАЕ і Катарі

90 %) [222, р. 31-33]. Аналіз свідчить, що у середньостроковій перспективі ця ситуація навряд чи суттєво зміниться. Негромадяни працюють в умовах відсутності чіткого трудового законодавства і можуть бути депортовані за будь-яких обставин. Так, у період хаджу чисельність іноземців за 1-1,5 місяця зростає на 3-3,5 млн чол., частина з яких після відправлення всіх релігійних обрядів обов'язково залишається в Королівстві у якості нелегальних працівників, що є особливістю ринку праці КСА. Крім того, у КСА наразі працює понад 100 тис. західних фахівців із провідних країн ОЕСР, у ОАЕ приблизно 80 тис, причому особливу групу складають військові консультанти, радники і військовослужбовці, розміщені на військових базах (військові радники США працюють у збройних силах Кувейту, Катару і Бахреїну, британські співробітничують із урядами КСА, Кувейту і Оману, французькі із владою ОАЕ і Катару) [223]. Загалом, значна кількість іноземців у країнах РСАДПЗ зосереджена у наступних галузях економіки: в установах соціальної інфраструктури (іноземні радники високого рівня), у електро-газоводопостачанні, у готельному і ресторанному бізнесі та у будівництві (щодо конторських службовців і торговельних працівників, то їх чисельність, навпаки, скорочується). У приватних компаніях також працюють в основному іноземні топ-менеджери, що також сприяє розвитку «кризи незадіяного населення». При цьому загроза серйозних культурних, демографічних і етнічних змін (місцеві жителі монархій перетворюються у національні меншини у власних державах) більш вагома, ніж активне використання іноземної робочої сили або ж конкуренція між іммігрантами та місцевим населенням на ринку праці.

Представлений аналіз свідчить, що, по-перше, сучасний генезис ринку праці в країнах ЛАД відбувається згідно рівнів їх економічного розвитку: найменш розвинені (Судан, Сомалі, Ємен, Мавританія, Джибуті), із середнім рівнем економічного розвитку (Єгипет, Алжир, Лівія, Марокко, Ірак, Йорданія, Туніс), більш розвинені – держави РСАДПЗ (КСА, Кувейт, Бахреїн, ОАЕ, Катар, Оман), що мотивує їх розподіл на чотири основні блоки арабського регіону із відносно збалансованими потенціалами: Магриб (арабський захід),

долина Нілу, Левант (арабський схід) і «Арабська» затока (РСАДПЗ). По-друге, трансформація традиційної соціальної структури у сучасну в країнах ЛАД поки ще далека від свого завершення, а поряд з іншими визначеними тенденціями становить специфіку розвитку ринку робочої сили країн арабського регіону, а отже і особливості та перспективи їх інтеграційної взаємодії.

Сценарний підхід є ефективним інструментом виявлення стратегічних напрямів регіональної інтеграційної взаємодії країн-членів ЛАД на двосторонньому та багатосторонньому рівнях, що дозволяє з єдиних позицій вирішувати завдання багатоваріантності регіонального розвитку. Однак, по-перше, існує істотна різниця щодо тлумачення змісту сценаріїв (особливо вихідних) та строків їх реалізації. Це особливо стосується арабських країн-неекспортерів нафти, для яких виявлена більш складна картина інтеграційної взаємодії. По-друге, думки експертів значно різняться у оцінці ймовірності сценаріїв та реально можливих варіантів розвитку, маючи на увазі суттєві відмінності економіко-політичного і соціокультурного характеру. Якщо для країн-нафтоекспортерів об'єднуючою обставиною є світовий ринок нафти, який мотивує формування більш-менш подібних позицій відповідно до динаміки світових процесів споживання енергоресурсів і складної кон'юнктури світових цін, то для країн-ненафтоекспортерів вплив турбулентності у регіоні ЛАД, ускладнення геополітичної і гео економічної ситуації, активність світових гравців у регіоні є неоднозначними. Тобто, непрогнозоване виникнення випадковостей сприяє появі несподіваних обставин і чинників, здатних як суттєво відкоригувати вектор розвитку розглянутих держав, так і змінити парадигму їх розвитку. Наприклад, Лівія, Ірак та Алжир не можуть бути порівнянні з країнами-членами РСАДПЗ за показниками благополуччя і продовжують залишатися у низці держав регіону, що переживають складний період історичного розвитку з неясними перспективами.

Щодо вирівнювання потенціалів зростання нафтоекспортуючих і нафтоімпортуючих арабських країн, то останні лише переходять до впровадження моделі «наздоганяючого розвитку», згідно якої у майбутньому

технологічні нововведення будуть відіграти незрівнянно більш вагому роль, ніж на поточному етапі. Для них це процес немагістральний, він носить опосередкований характер і розглядається як спроба компенсувати внутрішньоарабську неспроможність у питаннях власної інтеграції, що вказує на невизначеність майбутнього розглянутої групи країн. У той же час необхідно наголосити – навіть самі сміливі припущення можуть бути перевершені логікою соціально-економічного розвитку, який часто-густо є наслідком дії суперечливих процесів, що далеко не завжди піддаються обліку і навіть осмисленню.

Сьогодні існує два традиційні напрями, які сприяють поглибленню взаємодії країн арабського регіону. По-перше, посилення акценту на торгівлю. Економічна інтеграція є головним чинником забезпечення у відповідних масштабах та строках зростання кількості робочих місць і добробуту для швидкозростаючого населення у цих країнах, поліпшення ділового середовища і полегшення доступу до фінансування. Наприклад, у Єгипті наразі для приватного сектору діє понад 36 тис. різного роду нормативних актів, а приватний кредит одержують головним чином окремі відомі компанії і лише 10 % фірм використовують банки для фінансування інвестицій (це одна із найнижчих часток банківського фінансування у регіоні країн ЛАД). Торгівля, особливо в країнах Північної Африки, як і раніше орієнтована в основному на ЄС, тому регіон одержав лише відносно невелику вигоду від високих темпів зростання для країн з ринками, що формуються. По-друге, доступ до ринків. Поглиблення торговельної інтеграції з міжнародними ринками може додати регіону ЛАД значний економічний імпульс.

Найбільш сприятливий інвестиційний клімат для іноземного приватного капіталу продовжує зберігатись у Марокко і Алжирі (безперешкодний доступ в експортні галузі промисловості та на підприємства сфери обслуговування), ОАЕ (мінімальні податки на прибуток, відсутність обмежень на напереміщення капіталу), КСА, Тунісі, Лівані і Йорданії (близько 90 % фінансування національного господарства цих країн надходить з іноземних джерел у межах

програми імпортозаміщення) та Єгипті. Країни Перської затоки не мають особливої потреби у прямих іноземних інвестиціях, для них проблемою є не брак ліквідності, а брак досвіду макроекономічного регулювання та отримання доступу до нових технологій і послуг, низька ефективність інститутів державного сектору. У той же час, рівень обмежень торгівлі залишається високим (незважаючи на значні реформи тарифів), що є серйозною проблемою, стримуючи економічний розвиток регіону. Більшість країн-нафтоімпортерів ЛАД спростили і зменшили тарифи протягом останніх двох десятиліть, загалом у межах торговельних угод з ЄС і США, проте тарифи у країнах-нафтоекспортерах залишаються високими (у середньому приблизно 10 %). У той же час, емпіричні дані свідчать, що, з одного боку, підвищення відкритості регіону до рівня країн Азії з ринками, що формуються, могло б підвищити темпи зростання ВВП на душу населення майже на 1 % на рік, з іншого – сучасний потенціал країн-нафтоімпортерів ЛАД дозволяє збільшити власний експорт майже на 50 % у порівнянні із сучасними обсягами. Це потребує ретельної підготовки та реалізації середньо- і довгострокових цільових програм.

У роботі вже були проаналізовані п'ять прогнозних сценаріїв розвитку країн-членів ЛАД (розділ 1, п.1.3), проте щодо прогнозних джерел і параметрів здійснення політики модернізації в країнах ЛАД, то вони полягають у наступному. Основним джерелом модернізації для країн арабського регіону виступають державні фінанси та державно-приватне партнерство, оскільки фінансова база перетворень забезпечується за рахунок видобутку нафти і газу компаніями, капітал яких підконтрольний державі. В один із провідних важелів перетворилася фінансово-інвестиційна політика держави і система здійснення державних контрактів та проектів, що фінансуються за участю державного капіталу. Щодо прогнозних параметрів, то у сучасних умовах можна виділити три етапи «економічного ренесансу» арабського регіону, хоча хронологічно вони можуть не співпадати у зв'язку із існуванням поточних покраїнних відмінностей (зокрема, різних масштабів збитку, нанесеного за останні роки військовими і політичними конфліктами у окремих арабських країнах). На

першому етапі – після завершення воєнних дій і встановлення миру – мають бути відновлені зруйновані воєнними діями виробничі потужності, інфраструктура, житловий фонд, особливо у Сирії, Іраку, Лівії, Ємені і Судані (лише у Сирії економічний збиток від п'ятирічної війни становить за останніми даними понад 400 млрд. дол). Другий етап – стабілізація (або «економічна реабілітація») – системні економічні реформи по фінансово-економічному оздоровленню країн: фінансування проектів, реструктуризація видаткової частини держбюджету, розвиток державно-приватного партнерства, стимулювання приватного підприємництва у пріоритетних галузях економіки. Держава як і раніше збереже свою присутність у не втратившому свою актуальність «ромбі національних конкурентних переваг» М. Портера як свого роду зовнішня детермінанта, здатна виявляти як позитивний, так і негативний вплив у процесі переформатування або створення заново усього галузевого господарського профілю. Третій етап – структурна перебудова економіки і зменшення рівня етатизації господарства – найбільш складний і тривалий, його умовно можна розділити на два періоди: розробка концепції та програми перетворень і здійснення реальних реформ.

Важко розраховувати на те, що економічне відродження буде проходити рівномірно у всіх країнах регіону. Країни-нафтоекспортери (країни першої групи), продовжуючи курс на диверсифікацію своїх економік, у перспективі збільшать питому вагу секторів експортної спрямованості – хімічної промисловості, металургії, наукомісткої продукції, а також сфери сучасних послуг. Держави другої групи будуть зорієнтовані на виборі спеціалізації з проміж конкурентоспроможних галузей власного диверсифікованого спектру. Країни третьої групи зосередять увагу на імпортозаміщенні та відборі експортних виробництв, конкурентоспроможність яких базується на традиційних національних перевагах у сільському господарстві, рибальстві та видобувній промисловості. Кооперативні зв'язки країн-членів РІУ формують соціальний капітал у формі «відносницької» ренти, тобто надприбутку, що спільно отримується у результаті відносин обміну, а економічний потенціал у

комбінації з комплементарними компетенціями різних учасників інтеграційного процесу дозволяють долати організаційну інерцію (взаємодія вбудованих стабілізаторів).

Середньостроковий прогноз подальшої інтеграційної взаємодії арабських країн ЛАД базується на наступних напрямках розвитку економічних відносин. По-перше, політика урядів арабських країн повинна зосередитися на економічному зростанні (за прогнозами, не менш 6-7 % на рік), що дозволить створити тисячі робочих місць і суттєво зменшити рівень безробіття. По-друге, у необхідну передумову створення інформаційного суспільства («суспільства знань») повинне перетворитися надання гарантій основних свобод (слова, зборів і самовираження та ін.) на основі конституціоналізму і влади закону, оскільки саме вони служать відправним посилком для відтворення знань, творчої та інноваційної діяльності, пошвавлення науково-технічних досліджень. Одночасно необхідно вдосконалювати конституції та адміністративно-законодавчі норми для того, щоб усунути будь-які обмеження прав громадян, скасувати цензуру і регулюючі заборони на поширення знань. По-третє, оскільки в епоху глобалізації поширення якісної освіти, доступної для всіх, здобуває усе більш важливе значення, необхідно забезпечити, як мінімум, загальну середню освіту, пропагувати переваги вищої освіти, запрошувати незалежних експертів для оцінки якості всіх щаблів освіти і т.д. Крім того, у будь-якій сфері громадсько-корисної діяльності необхідно впроваджувати досягнення науки і техніки, створювати можливості для науково-дослідної роботи через сприяння фундаментальним дослідженням, створення централізованої регіональної творчо-інноваційної мережі, що охоплює суспільний простір регіону, а також отримує підтримку і допомогу від відповідних міжнародних структур. По-четверте, важливим є включення основних елементів культурної спадщини країн ЛАД у базову інформаційну модель співтовариства, які повинні засвоюватися як частина структурної мотивації з метою культивування національної інформаційної системи у менталітеті населення Арабського Сходу та у контексті захисту субкультур, підтримки його взаємозбагачення і розвитку. У іншому

випадку здійснення складних і багатогранних заходів щодо структурної модернізації арабського регіону загрожує потрясіннями політичного характеру, можливістю реалізації регіональних форм сепаратизму, вибухами міжконфесійних та етнічних конфліктів.

3.2. Галузеві і регіональні можливості торговельно-економічних співробітництва України з країнами-членами ЛАД

У сучасних умовах пріоритетами економічного розвитку для країн арабського регіону, окрім поліпшення ділового середовища, сприяння підприємству та створення нових робочих місць, є розвиток більш диверсифікованої і широкої виробничої бази та експортної торгівлі товарами. Для цього необхідне міжнародне співробітництво засноване на реальному доступі до інструментів забезпечення конкурентоспроможності, таких як сучасні механізми і схеми фінансування, спрощення процедур торгівлі з іншими країнами, формування чітких експортних стратегій, торгова інформація, консалтингові послуги тощо. У деяких країнах ЛАД, особливо держав-членів РСАДПЗ, накопичений значний досвід у цих областях, так що вони можуть запропонувати можливості для співпраці. У цих умовах окрім того, що українські підприємства-експортери повинні дотримуватись міжнародних стандартів, необхідна і якісна організаційна інфраструктура розвитку торгівлі, визнана на міжнародному рівні і що надає послуги підтримки у розвитку експорту (тобто, спеціалізовані інститути).

Сьогодні доволі умовно можна виділити три групи країн ЛАД, які було б доцільно внести у сферу головних інтересів української зовнішньо-торгівельної політики, а саме: а) нафтодобувні держави-члени РСАДПЗ; б) регіональні «центри сили» (перш за все Іран та Ізраїль), налагодження зв'язків з якими значно полегшело б процес входження України у регіон; в) арабські країни-союзники колишнього СРСР, в яких зберігся потенціал співробітництва (перш за все у сферах економіко-торгівельного та технічного), що може бути використаний (наприклад, Ліван). Відносини України з країнами першої групи

наразі визначаються ключовим значенням енергетичної безпеки України, однак унаслідок недооцінки близькосхідного напрямку як на концептуальному, так і практичному рівні, причин об'єктивного (енергетична залежність від Росії) і суб'єктивного (проблеми енергозбереження) порядку це завдання залишається актуальним і сьогодні.

Торгово-економічні відносини між Україною та країнами ЛАД характеризуються в цілому позитивною динамікою. Однак це відбувається переважно за рахунок українського експорту, при практично не зростаючому імпорті з близькосхідних країн. Так, до країн регіону у 2017 р. Україна продала товарів на 7,6 млрд дол. (2013 р. – 11,7 млрд дол.). У свою чергу, було імпортовано товарів на 1,8 млрд дол. – майже у 4 рази менше за обсяг експорту (*Див. Додаток Н*). Значна волатильність торгівлі між Україною та багатьма країнами регіону забезпечується динамікою торгових відносин, причому істотний рівень торгівлі припадає на Туреччину, Єгипет, Ізраїль, Іран, Ірак, КСА і ОАЕ. Торговими лідерами у регіоні можна назвати дві основні країни: Туреччину і Єгипет – рівень експорту в ці країни склав у 2017 р. майже 4,4 млрд дол. або 58 % загального річного рівня експорту товарів з України. Однак, хоча сальдо у торгівлі України із усіма країнами ЛАД у вказаному році було позитивним, показники динаміки торгівлі з окремими країнами за період 2010-2017 рр. свідчать про негативні тенденції. Так, за вказаний період торгівля товарами з Іраном зменшилася у 2,1 рази, з Ліваном – у 2,5, з Йорданією – у 3,5 рази (лише торгівля с Катаром продемонструвала позитивну динаміку – з 2010 р. вона зросла майже у 3 рази) [224].

Хоча кількість представників ісламського світу в Україні за 27 років незалежності збільшилася з 1,2 до 2,3 млн. чол. (5 % населення держави) для більшості країн ЛАД Україна як перспективний ринок товарів, послуг і технологій, транспортний, транзитний, торгово-фінансовий і туристичний центр не набув пріоритетного інтересу. До цього часу не створена «критична маса» для прориву у сферах комерційної діяльності за наступними трьома причинами: по-перше, українські підприємці не проявляють серйозної ініціативи для освоєння

нетрадиційних для відчизняної продукції ринків близькосхідних країн і не готові нести необхідні для цього витрати, а отже виглядають малоефективними на фоні конкурентів з ЄС, США і Південно-Східної Азії; по-друге, українська продукція постачається до країн ЛАД, в основному, через посередників з третіх держав, має сировинну і напівфабрикатну форму з низькою доданою вартістю, тому вважається неконкурентоздатною в країнах арабського регіону; по-третє, обмеженість фінансових ресурсів і перехідний стан економіки України.

Україна має декілька пріоритетних завдань щодо розвитку експортних ринків країн ЛАД та формування української зовнішньо-торговельної політики. По-перше, це розширення товарної структури українського аграрного експорту завдяки збільшенню частки продукції з доданою вартістю. Загалом, країни ЛАД імпортують на 8,89 млрд. дол м'яса птиці, причому його обсяги мають тенденцію до зростання, а найбільшими споживачами є КСА (2,29 млрд. дол), Єгипет (1,62 млрд. дол), ОАЕ (1,45 млрд. дол), Кувейт (0,53 млрд. дол), Йорданія (0,43 млрд. дол), Катар (0,42 млрд. дол), Ємен (0,26 млрд. дол), Лівія (0,14 млрд. дол). Проте основні українські поставки зосереджені лише в одній країні: Іраку (54 млн. дол із 75,9 млн. дол усіх поставок до регіону). При цьому вони фактично не здійснюються до Лівії, Судану, Алжиру, КСА, Палестини, Бахрейну, Кувейту, які є значними споживачами м'яса птиці з позитивною динамікою імпорту. Арабський світ також є великим імпортером яєць (780 млн. дол). На перший погляд, на цьому ринку Україна вже зараз посідає друге місце після Туреччини, однак аж ніяк не повністю використовує свої можливості на більшості ринків, обмежуючись переважно поставками до Іраку, ОАЕ та Сирії. Можливості поставок до більшості інших арабських країн, особливо в середземноморській смузі, досі не використовуються. По-друге, це географічна диверсифікація експорту через розширення ринків збуту (ключовими продуктами українського експорту є м'ясо, субпродукти, яйця, зерно, олія, цукор та інші).

За останніми аналітичними дослідженнями, країни Перської затоки є одними із найперспективніших ринків для України з значними фінансовими

ресурсами і проголошеним ще у 2008 р. власним спільним ринком, причому серед шести країн РСАДПЗ основні обсяги торгівлі України припадають на КСА (50,8 % від загального обороту товарів і послуг з РСАДПЗ) та ОАЕ (41,1 %). В експорті товарів з України до країн Перської затоки переважають чорні метали (35,2 %) і зернові культури (34,7 %). Вагому частку вітчизняних поставок до країн-членів РСАДПЗ також становлять жири та олії (13,4 %), насіння і плоди олійних культур (3,6 %). В імпорті переважає продукція хімічної галузі промисловості з КСА (78,6 %), у тому числі полімерні матеріали (55,7 %) та продукція органічної хімії (17,8 %), а також кава з ОАЕ (8,0 %) [225]. Країни РСАДПЗ є потенційними споживачами української продукції АПК, харчової і хімічної галузей промисловості, металургії та машинобудування, військової промисловості.

Сьогодні найбільш динамічно розвиваються торговельно-економічні відносини між Україною та ОАЕ. Так, загальний обсяг торгівлі товарами та послугами між Україною та ОАЕ лише за 2018 р. зріс на 24 % та склав майже 960 млн. дол. США. У галузевому розрізі найбільшу частку складає агропромислова та металургійна продукція: обсяг експорту українських товарів до ОАЕ у 2018 р. зріс на 26,4 % та склав 486,1 млн. дол, у т. ч. чорних металів – 185,1 млн. дол (збільшення на 36,8 % у порівнянні із 2017 р.), жири та олії тваринного або рослинного походження (68,4 млн. дол, збільшення на 18,1 %), насіння і плоди олійних рослин (41 млн. дол, збільшення на 42,8 %). Імпорт товарів з ОАЕ до України у 2018 р. склав 79,2 млн. дол – найбільше Україна імпортувала з ОАЕ пластмаси та полімерні матеріали (22,7 млн. дол). Загалом позитивне для України сальдо у 2018 р. становило 406,9 млн. дол. Обсяг експорту послуг з України до ОАЕ у 2018 р. становив 255 млн. дол (збільшення на 14 % у порівнянні із 2017 р.), причому у структурі експорту переважають транспортні послуги (218 млн. дол). Впродовж 2018 р. Україна імпортувала з ОАЕ послуг на суму 139,3 млн. дол: на першому місці – ділові послуги (53,6 млн. дол. США), на другому – туристичні послуги (47,2 млн. дол). Обсяг прямих інвестицій в економіку України з ОАЕ станом на 1 жовтня 2018 р. становить

40,6 млн. дол. США, при цьому найбільша частка еміратських інвестицій була вкладена у промисловість (22,4 млн. дол) та транспортну сферу (11,8 млн. дол) (Див. Додаток П).

У найближчій перспективі драйвером торгових відносин України збудуть залишатися поставки українських продуктів підприємствами харчової промисловості та АПК, а оскільки понад 95 % продуктів харчування, наприклад, в ОАЕ імпортується, то поряд зі значними обсягами реекспорту потенціал ринку ОАЕ оцінюється 15,8 млрд. дол. Це пов'язано із низкою особливостей. По-перше, на імпорт продуктів харчування у ОАЕ не існує жодних державних обмежень – майже 100 % продуктів у супермаркетах це імпортні продукти харчування (включаючи чисту питну воду), а українським виробникам необхідно лише забезпечити безпечність, належну якість, ціну та строки доставки.

По-друге, у ОАЕ створені дуже привабливі умови для ведення бізнесу іноземцями, включаючи оптовиків та трейдерів з інших країн Близького Сходу та Африки. Існують вільні безподаткові зони (лише з 2018 р. був введений 5 % ПДВ); для здійснення торгівлі продукцією оптовими партіями у ОАЕ необхідно придбати ліцензію В2В (ціна якої залежить від категорії товару, проте не перевищує 2-2,5 тис. дол), відкрити власне представництво, орендувати офіс (мінімально – три працівники із робочими візами) і пройти платний річний аудит, за результатами якого вам або продовжують або скасовують ліцензію. За умови діяльності безпосередньо із споживачами (В2С), то згідно законодавства країни необхідно реєструвати компанію, у якій громадянину ОАЕ належатиме 51 % акцій. Якщо ж іноземна компанія не бажає реєструвати юридичну особу у ОАЕ, вона може постачати свою продукцію через торгових агентів, проте лише громадян ОАЕ.

По-третє, собівартість продукції адаптована під місцеві ринки. Так, основними постачальниками овочів та фруктів до ОАЕ є компанії Індії, Ірану та Пакистану, які хоча й пропонують кардинально іншу, порівняно із європейськими фірмами, якість, проте за невисокі оптові ціни – «харчовий

демпінг» фактично за усіма продуктами, що впливає на ціни інших постачальників. Крім, того, ОАЕ – особливий ринок навіть у розрізі одиниць вимірювання та особливо пакування товарів (жерстяна і *easyopen* консервація, а не скляна тара; паперове пакування фольговане зсередини має бути стійким до високої вологості та перепадів температур; стандартне пакування каліброваних фруктів – тара по 3,5 кг з відповідною кількістю у коробці; при поставках джемів, варення інших солодоців відсоток цукру у солодошах має бути на порядок вищим за звичний під смак населення у арабських країнах). Характерними рисами агроринку є тривалі переговори до початку співробітництва, вся продукція повинна мати сертифікати «Халяль», отримання яких займає певний час, а переважна більшість дистриб'юторів вимагають тривалої відстрочки платежу, тому вигідніше співпрацювати з трейдерами.

По-четверте, через ціну і тривалість доставки конкурувати на ринку свіжих овочів українському виробникові дуже важко – з України до ОАЕ морем у контейнері 25-27 днів і залежно від того чи це рефрижератор, коштує постачальнику 2-2,5 тис. дол, а ціна авіадоставки становить 2,5 дол/кг оператором *FlyDubai* (міжнародний сервіс доставки *FedEX* ще дорожче). І хоча можна знайти вигідні контракти за рахунок «вікон» між поставками інших гравців, проте це будуть нерегулярні поставки. За цих умов вихід – створення продукції із доданою вартістю (рідинні та порошкові джеми, в'ялені та сушені овочі тощо) та інвестування у створення преміум-товарів, пакування, маркетинг. Для українських аграріїв наразі попередня робота «у нуль» (а іноді і у «мінус» своїм прибуткам) для створення іміджу та імені компанії на ринку, а згодом налагодження довготривалої роботи із трейдерами і збільшення партій продукції (фінансовий «плюс»), на жаль, залишається фрагментарною.

Другу позицію за темпами приросту україно-арабської торгівлі у період 2016-2018 рр. займає Катар. Українсько-катарське торгово-економічне співробітництво почалося ще у 2002 р., і з кожним роком обсяги зовнішньої торгівлі зростали. Перша традиційна товарна позиція українського експорту в Катар, що користується найбільшим попитом – чорні метали та вироби з них (в

середньому 35-45 % загальної щорічної вартості експорту України в Катар). Серед інших товарів вітчизняного виробництва, що експортуються в Катар, другу і третю позиції відповідно займає продукція вітчизняного агропромислового комплексу – зернові культури (ячмінь – 20-25 % товарообігу), молоко і молочні продукти, яйця птиці, натуральний мед (до 20 %), а також м'ясо та їстівні субпродукти, вироби деревообробної промисловості (меблі, вироби з деревини) і продукція машинобудування (електричні машини, котли). Однак, загалом, виходу українських виробників на ринки країн ЛАД заважає, перш за все, відсутність достатньої інформації про стан цих ринків, а також недостатня підтримка на державному рівні. Тому належним механізмом для активізації двосторонніх відносин у торговельно-економічній сфері на державному рівні могли б стати двосторонні міжурядові комісії з питань торговельно-економічного і науково-технічного співробітництва та укладення Угод про вільну торгівлю між Україною та країнами ЛАД, що забезпечить інтенсифікацію та диверсифікацію торговельно-економічної співпраці на двосторонньому та багатосторонньому рівнях.

Для розробки аналітичної моделі оцінки потенційного зростання експорту з України до країн ЛАД та з цих країн до України автор використав кластерний аналіз системи згрупованих кількісних показників, що надало можливість визначити як еталонні значень показників кластеру, до якого належить відповідна країна, так і потенціал зростання експорту та імпорту країн ЛАД у зовнішньоторговельних відносинах з Україною (*Див. Додаток Р*).

Сьогодні існують об'єктивні передумови для успішної розбудови взаємовигідного торговельно-економічного співробітництва з країнами ЛАД: а) географічна близькість України та країн арабського регіону; б) зручність морського та повітряного сполучення; в) транзитні можливості – через територію України проходять важливі транспортні комунікації, що з'єднують Європу з країнами Близького Сходу та Центральної Азії; г) взаємодоповнюючий характер національних економік. І хоча економічні зв'язки між Україною та арабськими країнами, незважаючи на труднощі і проблеми, розвиваються

(переважно за рахунок щорічного зростання експорту української продукції до країн регіону), потенціал можливостей використовується далеко недостатньо. В Україні до цього часу відсутня деталізована концепція та не окреслені ключові елементи системи національних близькосхідних інтересів, що визначаються безпосередніми економічними потребами країни і необхідністю забезпечення її національної безпеки.

Зацікавленість, з точки зору реалізації інвестиційної політики, найбільшу активність проявляють шість близькосхідних країн. Це – Ізраїль, Йорданія, ОАЕ, Ліван, КСА. Вони виявляють зацікавленість вкладати інвестиції у харчову, видобувну, хімічну і нафтохімічну промисловість, будівництво, торгівлю, транспорт (особливо, судно- і авіабудування), ІТ-індустрію [226, 227]. Однак, арабські держави, зацікавлені в диверсифікації джерел отримання сільськогосподарської продукції, у той же час не виявляють зацікавленості у масштабних проектах інвестування в український аграрний сектор. Причинами цього є відсутність ринку землі, конкретних інвестпроектів з деталізованими бізнес-планами, законодавчих гарантій, хабарництво і корупція у судовій та податковій системах [228].

Вже сьогодні Україні необхідно, по-перше, здійснити певну географічну переорієнтацію експорту на арабські країни, де домінує індустріальна модель розвитку, оскільки Україна сьогодні є більш конкурентоспроможною на рівні саме індустріальних, а не високих технологій; по-друге, змінити структуру експорту товарів і послуг у контексті її переорієнтації на високотехнологічну продукцію, нарощуючи експорт інжинірингових, інформаційних та інших послуг; по-третє, реалізувати свій потенціал високотехнологічних конкурентоспроможних галузей промисловості (перш за все літакобудування, суднобудування) шляхом спільного впровадження українських технологій у обраній близькосхідній державі з подальшим освоєнням регіонального ринку; по-четверте, сприяти участі українських компаній (особливо енергетичної, будівної, транспортної військово-технічної галузей) у тендерах, що проходять території країн ЛАД; по-п'яте, ефективно використовувати можливості зон

вільної торгівлі у країнах ЛАД, преференційних режимів індустріальних зон, посередницьких можливостей і потенціалу окремих впливових арабських країн РСАДПЗ для просування навіть традиційних для України товарів; по-шосте, встановити відносин з окремими країнами ЛАД за типом «особливих», що дозволило б українському фактору перетворитися в постійну величину у близькосхідній політиці.

Дійсно, як свідчить світова практика промислово розвинених держав, економічне співробітництво України з країнами ЛАД це процес, орієнтований на тривале входження у цей субрегіон. Це пов'язано із ще одним важливим чинником – державною релігією більшості країн ЛАД є іслам, що безпосередньо регламентує не лише питання культури і поведінки в побуті, але й економічні відносини у суспільстві. За цих умов Україні необхідно враховувати особливості ісламської економічної моделі, що надасть можливість ефективно розвивати торговельно-економічне співробітництво з арабськими країнами. Також перспективним напрямком взаємодії є розвиток науково-технічної та промислової кооперації, зокрема у рамках вільних економічних зон та індустріальних парків. Водночас, для поживлення двосторонніх торгово-економічних відносин України з країнами ЛАД варто зосередити зусилля на стимулюванні діалогу на рівнях B2B, B2G та G2G для обміну інформацією про існуючі та потенційні можливості та започаткуванні співпраці. Вагомою складовою державної економічної політики у відносинах з країнами ЛАД має стати запуск роботи в Україні експортно-кредитного агентства з метою посилення гарантій комерційної діяльності вітчизняних експортерів та забезпечення їх фінансовими ресурсами для укладення довгострокових угод з іноземними партнерами (із гарантіями захисту інвестицій) на постачання високотехнологічної продукції з високим рівнем доданої вартості під масштабні проекти розвитку.

Висновки до Розділу 3

1. Аналіз сучасної структури коопераційних зв'язків країн ЛАД у межах

субрегіональних угруповань свідчить про переміщення доцентрових тенденцій регіональної інтеграції на Арабському Сході на субрегіональний рівень двосторонньої та багатосторонньої взаємодії. Автором запропонована триярусна піраміда інтеграційної взаємодії у наступному вигляді: перший ярус включає двосторонні або багатосторонні державні програми; другий – передбачає створення міжнародних консорціумів для здійснення проектів, що вимагають значних капіталовкладень; третій – здійснення політики регіонального співтовариства з поступовим розвитком наднаціональних інститутів. Нерівномірність економічного розвитку арабських країн визначають стратегічні напрями їх національних макроекономічних політик. Країни-нафтоекспортери (країни першої групи), реалізуючи курс на диверсифікацію своїх економік, поступово збільшують питому вагу секторів експортної спрямованості – хімічної промисловості, металургії, наукомісткої продукції, а також сфери сучасних послуг. Держави другої групи зорієнтовані на виборі спеціалізації з проміж конкурентоспроможних галузей власного диверсифікованого спектру. Країни третьої групи зосереджують увагу на імпортозаміщенні та відборі експортних виробництв, конкурентоспроможність яких базується на традиційних національних перевагах у сільському господарстві, рибальстві та видобувній промисловості.

2. Сучасний стан та масштаби ринку праці як головних складових ресурсно-економічного потенціалу інтеграційних процесів характеризується сьогодні низкою особливостей. З одного боку, відмінною рисою демографічної структури населення країн ЛАД є те, що регіон залишається наймолодшим субрегіоном світу, а у середньостроковій перспективі арабські країни будуть залишатися регіоном з найвищими темпами приросту населення. При цьому на ринку праці спостерігається унікальна ситуація: незважаючи на значну частку молоді і украй низьку зайнятість жінок, у регіоні зберігаються високі показники безробіття і неповної зайнятості. Одночасно у країнах РСАДПЗ питома вага безробітних мінімальна, що свідчить про успішну реалізацію політики прискореної індустріалізації для забезпечення максимальних темпів економічного розвитку.

З іншого – висока питома вага чоловічого населення та дитячої зайнятості, постійно зростаюча внутрішня міграція та еміграція як кваліфікованої, так і некваліфікованої робочої сили (чисельність іноземної робочої сили лише у субрегіоні країн-членів РСАДПЗ становить сьогодні 16-18 млн. ч.) відбувається на фоні швидких змін у структурі галузевої зайнятості країн ЛАД – особливо високі темпи її зростання демонструє у останні роки сфера послуг (за цими показниками арабські держави впритул наблизилися до розвинених країн Європи і Америки). Ідентифікація чинників розвитку ринків праці в країнах ЛАД свідчить, що їх генеза відбувається відповідно до трансформації традиційної соціальної структури і згідно рівнів їх економічного розвитку та поки ще далека від свого завершення. Поряд з іншими дослідженими тенденціями це визначає специфіку розвитку ринку робочої сили країн арабського регіону, а отже і особливості та перспективи їх інтеграційної взаємодії.

3. Використаний у роботі сценарний підхід як ефективний інструмент виявлення стратегічних напрямів регіональної інтеграційної взаємодії країн-членів ЛАД на двосторонньому та багатосторонньому рівнях дозволив з єдиних позицій дослідити багатоваріантність регіонального розвитку. Згідно проведеного аналізу, сьогодні існує два чинники, які сприяють поглибленню взаємодії країн арабського регіону – інтенсивність субрегіональних торгівельних відносин та доступність ринків. Саме вони забезпечують у відповідних масштабах та строках зростання кількості робочих місць, поліпшення ділового середовища і полегшення доступу до фінансування. Країни РСАДПЗ не мають особливої потреби у прямих іноземних інвестиціях – для них проблемою є не брак ліквідності, а брак досвіду макроекономічного регулювання та отримання доступу до нових технологій і послуг, низька ефективність інститутів державного сектору. Щодо нафтоімпортуючих арабських країн, то доведено, що оскільки рівень обмежень торгівлі залишається високим (незважаючи на значні реформи тарифів), це стримує економічний розвиток регіону, мотивує впровадження моделі «наздоганяючого розвитку», вказує на відносну

невизначеність майбутнього розглянутої групи країн. У контексті прогнозних параметрів, то у сучасних умовах можна виділити три етапи «економічного ренесансу» арабського регіону: 1) відновлення зруйнованих війсьними діями виробничих потужностей та інфраструктури; 2) стабілізація (або «економічна реабілітація») – системні економічні реформи по фінансово-економічному оздоровленню країн; 3) структурна перебудова економіки і зменшення рівня етатизації господарства – найбільш складний і тривалий, його умовно можна розділити на два періоди: розробка концепції та програми перетворень і здійснення реальних реформ. При цьому, основним джерелом модернізації для країн ЛАД будуть виступати державні фінанси та державно-приватне партнерство, система здійснення державних контрактів та проектів, що фінансуються за участю державного капіталу.

4. Обгрунтовано, що не зважаючи на існуючі об'єктивні передумови успішної розбудови взаємовигідного торгово-економічного співробітництва України з країнами ЛАД – географічна близькість, зручність морського та повітряного сполучення, транзитні можливості – в Україні до цього часу відсутня деталізована концепція та не окреслені ключові елементи системи національних економічних близькосхідних інтересів. Виявлено, що українська продукція постачається до країн ЛАД, в основному, через посередників з третіх держав, має сировинну і напівфабрикатну форму з низькою доданою вартістю, тому вважається неконкурентоспроможною у країнах арабського регіону. При цьому визначено (хоча торгово-економічні відносини між Україною та країнами ЛАД характеризуються в цілому позитивною динамікою) – для останніх Україна як перспективний ринок товарів, послуг і технологій, транспортний, транзитний, торгово-фінансовий і туристичний центр сьогодні ще не набув пріоритетного інтересу. Ідентифіковані три групи країн ЛАД, які було б доцільно внести у сферу стратегічних інтересів української зовнішньо-торговельної політики, а саме: а) нафтодобувні держави-члени РСАДПЗ; б) регіональні «центри сили» (перш за все Іран та Ізраїль), налагодження зв'язків з якими значно полегшело б процес входження України в регіон; в) арабські країни-союзники колишнього

СРСР, в яких зберігся потенціал співробітництва (перш за все у сферах економіко-торговельного та технічного). Доведено, що розширення галузевих і регіональних можливостей торговельно-економічного співробітництва України з країнами ЛАД можливо за активного державного сприяння участі українських компаній (особливо енергетичної, будівної, транспортної військово-технічної галузей) у тендерах, що проходять території країн ЛАД; ефективного використання можливостей зон вільної торгівлі у країнах ЛАД, преференційних режимів індустріальних зон, посередницьких можливостей; створення дієвого механізму діяльності міжурядових комісій з питань торговельно-економічного співробітництва на рівнях В2В, В2G та G2G; заснування в Україні експортно-кредитного агентства з метою посилення гарантій комерційної діяльності вітчизняних експортерів на ринках країн ЛАД (щодо розвитку експортних ринків, то мова, перш за все, йде про розширення товарної структури українського аграрного експорту до країн РСАДПЗ).

5. Розроблено аналітичну модель оцінювання потенційного зростання експорту з України до країн ЛАД та з цих країн до України з використанням апарату кластерного аналізу системи згрупованих кількісних показників. Особливістю цієї моделі, на відміну від існуючих, є те, що потенціал зростання експорту та імпорту країн ЛАД у зовнішньоторговельних відносинах з Україною визначається з врахуванням еталонних значень показників кластеру, до якого належить відповідна країна. Застосування розробленої моделі дозволяє кількісно оцінити нереалізований експортно-імпортний потенціал України по відношенню до країн ЛАД на основі припущення, що кожна з досліджених країн ЛАД досягне максимального значення питомої ваги імпорту з України та експорту до України, фактично досягнутого країною-лідером відповідного кластеру за критерієм інтенсивності зовнішньоторговельних потоків з Україною. Використання вказаних кількісних оцінок сприятиме формуванню селективної стратегії інтеграційної взаємодії України з країнами ЛАД. Доведено, що потенціал можливостей використовується далеко недостатньо оскільки в Україні до цього часу відсутня деталізована концепція та не окреслені ключові елементи

системи національних близькосхідних інтересів з врахуванням особливостей ісламської економічної моделі та географічної диверсифікації українського експорту.

Основні ідеї розділу висвітлено в авторських роботах: [229; 230; 231].

ВИСНОВКИ

1. Дослідження концептуальних підходів різних шкіл неорегіоналізму щодо сучасних трактувань міжнародних інтеграційних процесів та методологічної основи дослідження критеріїв їх формування надало можливість виділити, поперше, етапність генези теорій інтеграції від «старих» (федералізму, функціоналізму, трансакціоналістської теорії, неофункціоналізму) до концепцій «нового регіоналізму» та незалежності, що пов'язано із особливостями взаємодії принципів «координованість-погодженість» та «ізоморфізм-агрегування» і суб'єктів багаторівневої та мультиканальної системи зв'язків інтеграційної взаємодії. По-друге, якісний перехід у сучасних дослідженнях глобальної інтеграції від її «поверхневих» формально-логічних форм до аналізу глибинних аспектів модифікації інтеграційних структур початку ХХІ ст. Останні характеризуються створенням численних мережевих відносин між суб'єктами РІУ, варіативністю цілей створення певної внутрішньої ієрархічної організаційної структури управління, коопераційними зв'язками гармонізованих економічних інтересів учасників РІУ та їх ресурсними потенціалами. Оскільки дослідження сучасної структури інтеграційного угруповання країн ЛАД свідчить про переміщення доцентрових тенденцій регіональної інтеграції на субрегіональний рівень двосторонньої та багатосторонньої взаємодії, автором запропонована триярусна піраміда для аналізу їх інтеграційної взаємодії у наступному вигляді: країни-нафтоекспортери (перша група) реалізують курс на диверсифікацію своїх економік та збільшення питомої ваги секторів експортної спрямованості (наукомістка продукція та сфера послуг) – двосторонні і багатосторонні державні програми; країни другої групи зорієнтовані на виборі спеціалізації з проміж конкурентоспроможних галузей власного диверсифікованого спектру – створення міжнародних консорціумів для здійснення проектів, що вимагають значних капіталовкладень; країни третьої групи зосереджують увагу на імпортозаміщенні та виокремленні експортних виробництв, конкурентоспроможність яких базується на традиційних національних перевагах (сільське господарство, рибальство та видобувна

промисловість) – регіональне співробітництво з поступовим розвитком наднаціональних інститутів.

2. Використання системних підходів до аналізу міжнародної економічної інтеграції – факторного (рівень взаємодії суб'єктів), системного (взаємозв'язок між суб'єктами), процесного (створення і функціонуванні РІУ), інституційного (кореляція між різними інститутами у процесі конвергенції) – дозволило класифікувати рушійні сили розвитку регіональної і трансрегіональної інтеграції: а) нова парадигма розвитку інтеграційної стратегії арабських країн ЛАД, яка концептуально базується на підтримці інтеграційно-орієнтованих напрямів співробітництва; б) комбінування довгострокових національних стратегій розвитку на основі перманентного домінування історично сформованих геополітичних викликів; в) перехід від «пасивної» до «активної» фази інтеграції за умов орієнтації на поглиблення трансрегіонального співробітництва та підвищення ефективності механізмів інтеграційної взаємодії РІУ країн арабського регіону; г) формування «зон синхронізації» спільних економічних політик і нормативно-правових актів країн ЛАД у визначених сферах взаємодії та пріоритетність регулювання окремих напрямів розвитку національних економік країн регіону.

3. На основі аналізу моделі рівномірної поляризації векторів інтеграційної взаємодії в межах регіональної та трансрегіональної інтеграції запропонований інструментарій оцінки глибини та напрямів інтеграційного розвитку країн ЛАД, що ґрунтується як на алгоритмі стратегії («цілі-завдання-інструменти»), так і на створенні «платформ» досягнення конкурентних переваг у контексті регіональних трансформаційних зрушень та спільних інститутів взаємодії. Потенціал інтеграційного розвитку країни арабського регіону вбачають у реалізації моделі «різношвидкісної» інтеграції, що передбачає у межах одного РІУ використання різними країнами-членами різних форм об'єднань, а у комбінації з комплементарними компетенціями різних учасників угруповання це дозволяє долати організаційну інерцію (взаємодія вбудованих стабілізаторів). Тому країни ЛАД, використовуючи нетрадиційні інтеграційні схеми з різними

інституційними механізмами, віддають перевагу, по-перше, «азіатській» моделі, що передбачає «вибір маневру» для кожної країни-партнера, на противагу «західній» моделі, заснованій на жорсткій інституційній структурі і обов'язковості виконання рішень у визначений термін усіма країнами-учасницями; по-друге, процедурам спільного використання комплементарних ресурсів країн-партнерів інтеграції і можливостей «інститутів колаборації» (фінансові інститути, науково-дослідні центри, університети, асоціації, державні структури) для ефективного управління міжорганізаційною взаємодією.

4. Сучасні напрями координації економічної політики арабських держав-учасниць РІУ здійснюються наразі, з одного боку, під впливом таких імперативів, як скорочення продовольчих і водних ресурсів, підвищення ролі демографічного фактору, наявність екологічних загроз. З іншого – шляхом вибору форм «освіченого», «доцільного» авторитаризму, який би відповідав більш адаптивним моделям та інструментам управління. Це призводить до: а) дозованого національного діалогу між країнами ЛАД, компромісів у процесах модернізації економічних структур згідно національних інтересів; б) протиріч механізму координації національних політик арабських держав щодо характеру і темпів мобілізації внутрішніх і зовнішніх джерел нагромадження; в) постійних змін у співвідношенні між видами торговельних стратегій країн ЛАД та рівнем ресурсозабезпечення. При цьому незначні темпи зростання обсягів внутрішньої торгівлі між державами регіону компенсуються за рахунок зростання транзитної торгівлі і реекспорту, розвитку фінансового (особливо банківського) сектору і сфери послуг. Хоча частина арабських країн є членами СОТ, бере участь у програмах і проектах МВФ і Світового банку, неготовність сприйняти західні стандарти заважає інтеграції їх навіть у сусідні промислово розвинені кластери ЄС, не кажучи вже про більш широке коло міжнародних інтеграційних угруповань.

5. Сучасний етап формування інтеграційного механізму країн-членів ЛАД наразі у значій мірі визначається особливостями еволюції торговельних стратегій країн ЛАД, яка відбувається в умовах як прискореної диверсифікації

економік і впровадження широкомасштабних програм структурних економічних реформ, так і існуванням ефектів монокультурної аграрно-сировинної спеціалізації; значним впливом політичних чинників на кон'юнктуру арабських ринків; етатизмом розвитку економіки (провідна роль держави та другорядна приватного сектору) та теоцентричним способом життя країн регіону (іслам регламентує всі сфери життєдіяльності). На основі концепцій «доступності ресурсів» і «зворотного використання ресурсів» та за допомогою бальної системи, вартісних (натурально-речових) і абсолютних енергетичних показників доведено, що саме у сучасних умовах ресурсозабезпеченість (природно-ресурсний потенціал) країн ЛАД є переважаючою складовою їх торговельних стратегій. Проведене у роботі дослідження дозволило також визначити, що сьогодні трьохвекторна модель торгівлі країн ЛАД (розвинені і країни, що розвиваються, але не належать до угруповання ЛАД, держави-члени ЛАД) використовується з різним ступенем ефективності і залежить від: а) оптимального балансу між перевагами колективних дій на основі правил, що застосовуються у торговельній політиці, і необхідним країнам ЛАД простором для політичного маневру («баланс пріоритетів»), б) визначення синергетичних зв'язків для забезпечення більшої погодженості у сфері торговельної політики і та більш повної відповідності регіональним і глобальним торговельним системам.

б. Аналіз показників кореляції між державними інвестиціями і темпами зростання нафтових секторів економіки засвідчив, що стратегії створення сучасної інфраструктури країнами ЛАД поки ще не дозволяють їм одержати стійке зростання нафтових секторів економіки (спостерігається опосередкований вплив чинника підвищення конкурентоспроможності економік регіону на темпи експортної диверсифікації). При цьому використання субрегіональних інтеграційних моделей (країни РСАДПЗ і Союзу Арабського Магрибу) та функціонування Арабської зони вільної торгівлі мотивує виникнення численних об'єднань так званого неінтеграційного типу (трансформація «класичної» регіональної інтеграції), що базуються на розробці

взаємовигідних економічних проектів міжнародного співробітництва. Зміни локальних конфігурацій виробництва та розподілу енергоресурсів та співвідношення цін на нафту основних марок, жорсткість регулювання енергетичного ринку країнами-експортерами енергоресурсів, а не ринковими механізмами, сприяють зростанню питомої ваги азіатських держав (насамперед, Китаю та Індії) у загальних торгових балансах країн ЛАД. Хоча за абсолютними показниками їх «ексклюзивними» торговельними партнерами залишаються промислово розвинені країни, наростаюча тенденція технологічної реструктуризації національних економік (розвиток ІКТ) безпосередньо залежатиме від державних інвестицій у розвиток науково-технічної інфраструктури.

7. У роботі доведено, що формування сучасного інтеграційного механізму країн ЛАД має низку особливостей, характерних саме для цього регіонального угруповання: по-перше, відсутність загальновизнаних лідерів («локомотивів») інтеграції, тобто країн, що економічно домінують у прийнятті рішень (як це характерно для ЄС, НАФТА, МЕРКАСУР); по-друге, розвиток експортної моделі нагромадження національного капіталу сприяє «зсуву» лідерства у формуванні господарської інтеграції від регіональних товарно-збутових ланцюгів до глобальних ланцюгів створення вартості ТНК; по-третє, хоча створені у межах ЛАД інтеграційні об'єднання у формі зон вільної торгівлі (ЄСЗВТ, ВАЗВТ, Агадірська угода) та двосторонніх РТУ (Єгипетська і Алжирська угоди про асоціацію з ЄС, Угода про вільну торгівлю Йорданії з США) розширили ринки для багатьох арабських країн вимоги до кумуляції в торгівлі (повна, двостороння, діагональна) створює негативну тенденцію і є причиною розбіжностей та конфліктів на рівні угруповання; по-четверте, у зовнішньоекономічній сфері інтеграція охопила переважно країни РСАДПЗ, для яких інтеграційні процеси розвиваються на трьох рівнях: (1) через двосторонні зв'язки, (2) на субрегіональній основі (у вигляді формування основ митного і валютного союзів) і (3) у масштабі СОТ; по-п'яте, орієнтація країн ЛАД на так звану «вузьку» інтеграцію, шляхом укладення двосторонніх угод у межах

угруповання, призводить до встановлення «паралельних програм» торгівлі у регіоні, спрямованих для досягнення в основному геополітичних цілей; пошсте, РТУ, які укладаються сьогодні країнами ЛАД в умовах багатосторонньої лібералізації торгівлі, використовуються у їх національній економічній політиці в основному для пошуку оптимального співвідношення між стабільним валютним курсом і конфігурацією лібералізованих фінансових ринків (ліберальна дерегуляція заміщується так званою «селективною» ререгуляцією).

8. Аналіз в роботі комплементарних пріоритетів інтеграції в арабському регіоні, які безпосередньо пов'язані з економічною інтеграцією та методами її реалізації (створення спільного ринку та валютного союзу/валютного простору з єдиною грошовою одиницею, сфера електроенергетики та водопостачання, створення міжнародного транспортного хабу, лібералізація руху робочої сили, технологічне співробітництво) надає можливість зробити наступні висновки. Во-перше, вільне переміщення капіталу в регіоні стримується нестабільним економічним та фінансовим становищем багатьох країн ЛАД, значними обмеженнями та складністю отримання належних гарантій інвесторам від урядів низки країн регіону, відсутністю єдиної політики міжарабських фондів розвитку. По-друге, основними перепонами (незважаючи на різні прогнозні сценарії) на шляху спільної валюти як головної резервної валюти арабського регіону наразі є різні темпи інфляційних процесів у країнах ЛАД і відсутність спільної ефективної грошово-кредитної політики (навіть для розвинених держав РСАДПЗ). По-третє, втілення мегарегіональних проєктів у сферах електроенергетики та водопостачання, що зумовлені адаптацією різних комплементарних конфігурацій координації національних економічних політик, є сьогодні найбільш динамічною складовою інтеграційної взаємодії країн ЛАД, особливо у контексті розробки мегастратегії «водної безпеки регіону». По-четверте, незважаючи на відсутність спільної технологічної стратегії у межах ЛАД, спостерігається прямий кореляційний зв'язок між інтенсивністю процесу трансферу технологій і розвитком відповідних економічних і фінансових інституцій для підтримки технологічного розвитку в умовах досить болісного

переходу арабських держав від традиційної нафтозалежної економіки до економіки, заснованої на технологіях.

9. Альтернативні пріоритети (співробітництво у військово-технічній та екологічній сферах), що доповнюють наявні комплементарні, сприяють укладанню нових РТУ і створенню угруповань між окремими країнами ЛАД, які інтегрують цілі сталого розвитку до власних середньо- і довгострокових стратегій спільно із міжнародними інституціями (Світовий Банк, підрозділи ООН) у секторах захисту державності і довкілля. Однак, наразі протиріччя між країнами ЛАД у питаннях різного розуміння джерел військової небезпеки, історичні та культурні особливості (ідеї панарабізму та панісламізму) сприяють «політичній» орієнтації РТУ (і навіть створення політично інтегрованих РТУ, забезпечуючи імпульс для розвитку інтеграційного неопротекціонізму). В роботі доведено, що в умовах відсутності інституціоналізованого наднаціонального органу в межах ЛАД перспективними напрямками інтеграційної взаємодії у середньостроковій перспективі є кооперація у сферах боротьби з кліматичними змінами, імпортозаміщення і продовольча незалежність.

10. Інтеграція фінансових ринків країн ЛАД загалом здійснюється більш прискорено, ніж економічна інтеграція (конвергенція), оскільки не вимагає масштабної передачі національного суверенітету на рівень наднаціональних структур, а лише коригувальних стратегій. Сучасний високий рівень «уразливості» національних фінансових ринків країн ЛАД, ускладнює як контроль над їх діяльністю, так і виявлення та прогнозування дестабілізуючих потоків капіталу, що призводить до імплементації «м'якої» фінансової інтеграції у межах ЛАД. Остання відбувається на основі посилення комерційно-інвестиційної взаємодії, розробки рішень за допомогою консультацій і послідовних «консенсусних» діалогів (за формою мають переважно неформальний характер), координації у використанні різними країнами-членами ЛАД міжнародно визнаних моделей співробітництва у цій сфері. В роботі доведено, що, по-перше, фінансова інтеграція країн ЛАД є реакцією на об'єктивні зміни, які відбулися у системі міжнародного фінансового

регулювання під впливом поширення геополітики «фінансової відкритості» (індекс Чінн-Іто), однак структура заходів по мінімізації ризиків не когерентна рівню лібералізації фінансових ринків країн угруповання. По-друге, за необхідності подолання обмежень, пов'язаних із кількісними і економетричними методами оцінки (облік і статистика товарних і капітальних потоків), автором запропоновані якісні показники оцінки «рівня однорідності» фінансових секторів країн ЛАД. Це надало можливість визначити вплив основних складових національних механізмів регулювання валютно-фінансової сфери (гнучкість валютного курсу і валютні режими, волатильність потоків капіталу, кредитно-грошова та фіскальна політики) на формування оптимальної валютної зони за умови відповідного рівня макроекономічної конвергенції. По-третє, дослідження основних критеріїв ефективності процесу фінансової інтеграції країн ЛАД дозволило розрахувати темп процесу інтеграції та структурувати як поточні так і перспективні складності та обмеження на шляху інтеграційного співробітництва, згрупувати чинники фінансової інтеграції (мотиваційні аргументи, мотивуючі та стримуючі).

11. Визначено, що в умовах загострення проблем національних дисбалансів зростає роль колективних фінансових механізмів захисту ринків країн ЛАД, зокрема регіональних фінансових захисних механізмів (*Regional Financial Arrangements*). Доведено, що разом з гармонізацією національних законодавств, формуванням загальних «правил гри» на ринках капіталів і отриманням позитивного ефекту від фінансової інтеграції, країнам ЛАД необхідно: 1) створити механізм страхування ризиків валютної ліквідності (мережу обміну регіональними валютами) та інститут, наділений повноваженнями з оцінки потреб країн у фінансовій підтримці, регіонального нагляду, контролю та моніторингу валютної політики країн; 2) на основі критеріїв оцінки граничних значень позитивної кореляції між фінансовою інтеграцією і економічним зростанням використовувати модель «порогової фінансової відкритості»; 3) гармонізувати проспекти первинного розміщення цінних паперів в інших країнах (стандарти з розкриття інформації про акції і облігації); 3) впровадити

системи стандартів корпоративного управління. Оскільки визнається неприйнятним примус до фінансової інтеграції або форсування її темпів, кожна країна ЛАД (маючи свої особливі стартові умови) виконує інтеграційне завдання тоді, коли вважає це для себе прийнятним і рухається до мети своїм власним темпом, визначаючи ключові строки досягнення загальної кінцевої мети фінансової інтеграції, особливо в умовах глобальної «фінансової турбулентності». У цілому, перспективи фінансової інтеграції країн ЛАД будуть залежати від «непрямих» каналів впливу і виконання певних «граничних» умов, які характеризують рівень розвитку зовнішньої торгівлі, державних і ринкових інститутів, транскордонного сегмента фондових ринків, а також якості управління бюджетними фінансами (мінімізації ризиків нестійкості національних бюджетних систем).

12. Аналіз сучасної ісламської фінансово-економічної моделі, заснованої на концепції арабо-мусульманських фінансів (відповідно до шаріату), унікальній комбінації капіталу, регіональних виконавчих механізмів і диверсифікованих зв'язків у регіоні дозволив зробити наступні висновки. По-перше, в останні роки щорічні темпи зростання операцій ісламських банків становили 10-15 %, причому спектр їх послуг значно розширився за рахунок клієнтів-немусульман. По-друге, значного розвитку набув сектор альтернативних фінансів (заснованих на дотриманні конфесіональних канонів), який стимулювався впровадженням ІКТ, мегапрограмами по ресурсозаміщенню, інфраструктурними, еколого-енергозберігаючими та біотехнологічними проектами. По-третє, виступаючи у ролі «недиверсифікованих» суб'єктів обслуговування обігу біржових товарів (в основному нафти), банки підпали під вплив циклічних коливань і світових фінансових «шоків» макроекономічної нестабільності. Фактично, сьогодні ісламська банківська діяльність перетворилася із вузькоспеціалізованого ринку у глобальну фінансову систему з мережею філій у промислово розвинених країнах. Наслідком, як визначено у роботі, є особлива відмінна риса діяльності фінансово-промислових груп держав-нафтоекспортерів РСАДПЗ («нафтових монархій» арабського регіону) – використання синергетичного ефекту –

можливості формувати необхідні портфелі ресурсів, різної тривалості та отриманих з різних джерел, ефективно використовуючи диверсифікацію їх розміщення на різних фінансових ринках та покриваючи ризики короткострокових ресурсів за рахунок взаємопогашення боргових зобов'язань.

13. Використаний у роботі сценарний підхід як ефективний інструмент виявлення стратегічних напрямів регіональної інтеграційної взаємодії країн-членів ЛАД на двосторонньому та багатосторонньому рівнях дозволив дослідити багатоваріантність регіонального розвитку. Згідно проведеного аналізу, сьогодні існує два чинники, які сприяють поглибленню взаємодії країн арабського регіону – інтенсивність субрегіональних торгівельних відносин та доступність ринків. Країни РСАДПЗ не мають особливої потреби у прямих іноземних інвестиціях – для них проблемою є не брак ліквідності, а брак досвіду макроекономічного регулювання та отримання доступу до нових технологій і послуг, низька ефективність інститутів державного сектору. Щодо нафтоімпортуючих арабських країн, то доведено, що оскільки рівень обмежень торгівлі залишається високим (незважаючи на значні реформи тарифів), це стримує економічний розвиток регіону, мотивує впровадження моделі «наздоганяючого розвитку», вказує на відносну невизначеність майбутнього розглянутої групи країн. У контексті прогнозних параметрів, то у сучасних умовах можна виділити три етапи «економічного ренесансу» арабського регіону: 1) відновлення зруйнованих воєнними діями виробничих потужностей та інфраструктури; 2) стабілізація (або «економічна реабілітація») – системні економічні реформи по фінансово-економічному оздоровленню країн; 3) структурна перебудова економіки і зменшення рівня етатизації національних господарств – найбільш складний і тривалий, його умовно можна розділити на два періоди: розробка концепції та програми перетворень і здійснення реальних реформ. При цьому, основним джерелом модернізації для країн ЛАД будуть виступати державні фінанси та державно-приватне партнерство, система здійснення державних контрактів та проектів, що фінансуються за участю державного капіталу.

14. Обґрунтовано, що не зважаючи на існуючі об'єктивні передумови успішної розбудови взаємовигідного торгово-економічного співробітництва України з країнами ЛАД – географічна близькість, зручність морського та повітряного сполучення, транзитні можливості – в Україні до цього часу відсутня деталізована концепція та не окреслені ключові елементи системи національних економічних близькосхідних інтересів. Виявлено, що українська продукція постачається до країн ЛАД, в основному, через посередників з третіх держав, має сировинну і напівфабрикатну форму з низькою доданою вартістю, тому вважається неконкурентоспроможною у країнах арабського регіону. При цьому визначено (хоча торгово-економічні відносини між Україною та країнами ЛАД характеризуються в цілому позитивною динамікою) – для останніх Україна як перспективний ринок товарів, послуг і технологій, транспортний, транзитний, торгово-фінансовий і туристичний центр сьогодні ще не набув пріоритетного інтересу. Ідентифіковані три групи країн ЛАД, які було б доцільно внести у сферу стратегічних інтересів української зовнішньо-торговельної політики, а саме: а) нафтодобувні держави-члени РСАДПЗ; б) регіональні «центри сили» (перш за все Іран та Ізраїль), налагодження зв'язків з якими значно полегшело б процес входження України в регіон; в) арабські країни-союзники колишнього СРСР, в яких зберігся потенціал співробітництва (перш за все у сферах економіко-торговельного та технічного). Доведено, що розширення галузевих і регіональних можливостей торговельно-економічного співробітництва України з країнами ЛАД можливо за активного державного сприяння участі українських компаній (особливо енергетичної, будівної, транспортної військово-технічної галузей) у тендерах, що проходять території країн ЛАД; ефективного використання можливостей зон вільної торгівлі у країнах ЛАД, преференційних режимів індустриальних зон, посередницьких можливостей; створення дієвого механізму діяльності міжурядових комісій з питань торговельно-економічного співробітництва на рівнях *B2B*, *B2G* та *G2G*; заснування в Україні експортно-кредитного агентства з метою посилення гарантій комерційної діяльності вітчизняних експортерів на ринках країн ЛАД.

15. Розроблено аналітичну модель оцінювання потенційного зростання експорту з України до країн ЛАД та з цих країн до України з використанням апарату кластерного аналізу системи згрупованих кількісних показників. Особливістю цієї моделі, на відміну від існуючих, є те, що потенціал зростання експорту та імпорту країн ЛАД у зовнішньоторговельних відносинах з Україною визначається з врахуванням еталонних значень показників кластеру, до якого належить відповідна країна. Доведено, що потенціал можливостей використовується далеко недостатньо оскільки в Україні до цього часу відсутня деталізована концепція та не окреслені ключові елементи системи національних близькосхідних інтересів з врахуванням особливостей ісламської економічної моделі та географічної диверсифікації українського експорту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Haas E. B. Nationalism, Liberalism, and Progress. Vol.2: The Dismal Fate of New Nations. Ithaca, NY: Cornell University Press, 2000. 234 p.
2. Hosny A. S. Theories of economic integration: A survey of economic and political literature. *International journal of economy, management and social sciences*. 2013. № 2(5), URL: <http://www.int.j.econ.manag.soc>. (дата звернення: 18.03.2018)
3. Fiorentini R., Montani G. The New Global Political Economy. From Crisis to Supranational Integration. Cheltenham, 2012. 216 p.
4. Jager H., Jerpa C. Introduction to International Economics. London, 2011. Second Edition. 406 p.
5. Лук'яненко Д. Г. Економічна інтеграція і глобальні проблеми сучасності: монографія. Київ: КНЕУ, 2005. 204 с.
6. Філіпенко А., Філіпенко В. Теорія міжнародної економічної інтеграції. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Міжнародні відносини*. 2013. № 10. С. 4-12.
7. Філіпенко А. С. Новітні теорії міжнародної економічної інтеграції. *Розвиток новітніх форм міжнародної економічної інтеграції на початку XXI століття*: монографія / О. Шнирков, А. С. Філіпенко, Р. О. Заблоцька та ін. Київ, ВПЦ «Київський університет», 2016. 287 с.
8. Алейнікова О. В. Міжнародна економічна інтеграція як процес наднаціонального регулювання сфери економічних відносин. *Вісник соціально-економічних досліджень*, 2014. Вип. 2 (53). С. 8-13.
9. Радзієвська С. О. Конкурентоспроможність та інтеграційні перспективи України. Київ: Знання України, 2012. 344 с.
10. Пахомов Ю. М. Вибрані твори у трьох томах: Т. 2. Київ: Інститут сучасного підручника, 2010. 848 с.
11. Резнікова Н. В., Іващенко О. А. Інтеграційні прояви незалежності: ризики регіональної взаємозалежності у контексті протиріч глобалізації. *Інвестиції: практика та досвід*, 2016, № 6. С. 7-11.

12. Авцинова Г. И. Глобализация: понятие, тенденции развития, модели управления миром и политическая стратегия России. Москва: Красновские чтения, 2009. С. 29-42.

13. Roll R., Cousin J.-G., de Bodt E. The Hubris Hypothesis: Empirical Evidence, Pasadena: California Institute of Technology. 2014. 58 p. URL: <https://pdfs.semanticscholar.org/8b71/f3ff3b17c79da0bb4f27be53b32fae4d2b56.pdf> (дата звернення: 25.10.2018)

14. Коуз Р. Природа фирмы / пер. с англ. Б. Пинскера. Москва, 2001. 211 с.

15. Williamson O. Comparative Economic Organization: The Analysis of Discrete Structural Alternatives. *Administrative Science Quarterly*. 1991. Vol. 36. No. 2. P. 269-296.

16. Філіпенко А. С. Міжнародна економічна інтеграція: сучасний теоретичний дискурс. *Зовнішня політика і дипломатія: традиції, тренди, досвід. Серія: Економічні науки*. 2016. Ч. III. С. 54-61.

17. Thompson H. International Economics. Global Market and Competition. New Jersey-Singapore. 2011. 3rd Edition. 437 p.

18. The Foundations of Worldwide Economic Integration. Power, Institutions, and Global Markets, 1850-1930. Ed. by Chr. Dejung, N. P. Petersson. Cambridge University Press, 2013. 277 p.

19. Coase R. The Firm, the Market and the Law. Chicago and London: The University of Chicago Press, 1988. 204 p.

20. Buchanan J. The Calculus of Consent: Logical Foundations of Constitutional Democracy. Nashville: Tennessee University Press, 1962. 192 p.

21. Wildsmith J. R. Managerial Theories of the Firm. New York: Dunellen, 1974. 198 p.

22. Rutherford R., Springer T., Yavas A. Conflicts between Principals and Agents: Evidence from Residential Brokerage. *Journal of Financial Economics*, 2005. No. 76. P. 627-665.

23. Vaubel R. Principal-agent problems in International Relations, Springer Science and Business Media. URL: <http://axel-dreher.de/Vaubel%202006%20RIO.pdf>

(дата звернення: 12.01.2018)

24. Руденко М. Н. Теория экономического развития как основа формирования стратегий интеграции предпринимательских структур. *Российское предпринимательство*. 2015. Том 16. № 2. С. 211-226.

25. Долгих Е. Л. Институциональный подход к исследованию феномена стратегической интеграции. *Известия ТГУ. Экономические и юридические науки*. 2015. URL: <https://cyberleninka.ru/article/v/institutsionalnyu-podhod-k-issledovaniyu-fenomena-strategicheskoy-integratsii> (дата звернення: 02.03.2018)

26. Жаркова Е. С. Сети как современная форма интеграции хозяйственных организаций и их отличительные свойства: теоретико-экономический анализ. *Проблемы современной экономики*. 2012. № 3. С. 76-79.

27. Burfischer M. E., Robinson S., Thierfelder K. Regionalism: Old and New, Theory and Practice. *MTID Discussion Paper*. 2004. № 65. URL: <http://www.ifpri.org/site/default/filespublications/mtidp65.pdf> (дата звернення: 12.03.2018)

28. Viner J. *Essays on the Intellectual History of Economics*. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1991. 419 p.

29. Huebner D. R. *Becoming Mead: The Social Process of Academic Knowledge*. Chicago and London: University of Chicago Press, 2014. 349 p.

30. World Trade Report 2014: Trade and Development: recent trends and the role of WTO. World Trade Organization. 147 p. URL: http://www.wto.org/english/res_e/booksp_e/anrep_e/anrep14_e.pdf (дата звернення: 11.12.2017)

31. Galbraith J. K. *The Anatomy of Power*. Boston: Houghton Mifflin Company, 1983. 206 p.

32. International Regulatory Cooperation. OECD. URL: <http://www.oecd.org/gov/regulatory-policy/irc.htm>. (дата звернення: 14.12.2017)

33. World Trade Report 2017. World Trade Organization, 134 p. URL: http://www.wto.org/english/res_e/publications_e/wtr17_e.htm. (дата звернення: 04.07.2018)

34. Chase-Dunn C., Grimes W. World systems analysis. URL: <http://www.skidmore.edu>. (дата звернення: 12.11.2017)

35. Wendt A. The agent structure problem in international relations theory. URL: <http://www.scribd.com>. (дата звернення: 02.02.2018)

36. Valenzuela J.-S., Valenzuela A. Modernization and dependency: alternative perspectives in the study of Latin American development. URL: <http://www.springerlink.com>. (дата звернення: 03.07.2018)

37. Brenner R. Economics of global turbulence: the advanced capitalist economies from boom to stagnation. URL: <http://books.google.com.ua>. (дата звернення: 14.03.2018)

38. Vazquez L. What Contract Theory Is and Why It Deserves a Nobel Prize? 2016. URL: <http://bigthink.com>. (дата звернення: 18.02.2018)

39. Теория контрактов: в чем суть открытий нобелевских лауреатов 2016. Информационный портал «Бизнес основы бизнеса». URL: <http://economics.studio/osnovy-biznesa>. (дата звернення: 17.01.2018)

40. В фокусе: Экономика арабских стран. *Бюллетень о текущих тенденциях мировой экономики*. 2015. №2. URL: <http://ac.gov.ru/files/publication/a/7078.pdf> (дата звернення: 20.02.2018)

41. World Development Indicators 2017. World Bank. Washington, DC. URL: <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/26447> (дата звернення: 18.02.2018)

42. Липтон Д. Экономика арабских стран. URL: <http://www.webeconomy.ru/index.php?page=cat&newsid=1635&type=news> (дата звернення: 11.03.2018)

43. Survey of Economic and Social Developments in the Arab Region, 2014-2015. Economic and Social Commission for Western Asia. United Nations House, Beirut. 41 p.

44. North D. C. Institutions, Institutional Change, and Economic Performance. Cambridge: Cambridge University Press, 1990. 152 p.

45. Revenue in detail. European Commission. URL:

http://ec.europa.eu/budget/explained/budg_system/financing/fin_en.cfm. (дата звернення: 12.01.2018)

46. The third stage of Economic and Monetary Union. URL: http://www.cvce.eu/obj/the_third_stage_of_economic_and_monetary_union-en-e2e91dc0. (дата звернення: 01.04.2018)

47. Cooper R., Kenen P. B., Jones R. W. Economic Interdependence and Coordination of Economic Policies. 1985. URL: http://econpapers.repec.org/bookchap/eeeintchp/2_23.htm_1 (дата звернення: 14.11.2017)

48. Arrighi G., Silver B., Brewer B. Industrial convergence, globalization, and the persistence of the north–south divide. URL: <http://www.oppapers.com>. (дата звернення: 09.12.2017)

49. Резнікова Н. В. Діалектика національного та глобального в умовах міжкраїнної взаємозалежності. *Економіка та держава*. 2012. № 9. С. 8-11.

50. Warleigh A. Comparative Regional Integration: Towards a Research Agenda. URL: <http://www.ecpr.eu/Events/PanelDetails.aspx?PanelID=2081&EventID=51> (дата звернення: 18.03.2018)

51. Tinbergen J., Sellekaerts W. International Trade and Finance: Essays in Honour of Jan Tinbergen. *International Arts and Sciences Press*. 1974. 292 p.

52. Ondarts G. La nuevaintegracion. *Integracion Latinoamericana*, Argentina. 1992. Vol. 17(175). P. 3-12.

53. Wu J. Measuring and Explaining Levels of Regional Economic Integration. URL: <http://www.zei.uni-bonn.de/deteien/working-paper/B04-12.pdf> (дата звернення: 19.02.2018).

54. OECD International Regulatory Cooperation: Rules for a Global World. OECD. *Publication of the OECD Regulatory Policy Committee*. GOV/RPC8/REV1. 2013. 97 p.

55. OECD International Regulatory Cooperation and International Organisations: The cases of the OECD and the IMO. *OECD Official paper*. 2014. 138 p. URL: <http://www.keepeek.com/Digital-Asset-Management/oecd/governance/international->

regulatory-co-operation-and-international-organizations_9789264225756-en#page4

(дата звернення: 19.11.2017)

56.Kahler M., Lake D. Economic Integration and Global Governance: Why So Little Supranationalism. *The Politics of Global Ruination* / eds. W. Mattli and M. Woods. Priuton University Press. 2011. 49 p.

57.Woolcock S., Holzer B., Kusmu P. The Transatlantic Trade and Investment Partnership: Challenges and Opportunities for Consumer Protection. *Paper No 11 in the CEPS-CTR project 'TTIP in the Balance' and CEPS Special Report No 115*. June 2015. 22 p.

58.Спільний ринок країн Східної та Південної Африки. URL: <http://www.comesa.int> (дата звернення: 10.02.2018)

59.Резнікова Н. В. Парадигма економічної незалежності країн в умовах глобалізації: дис. ... д-р екон. наук: 08.00.02 / Резнікова Наталія Володимирівна; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2014. 436 с.

60.Eichengreen B. International Policy Coordination: The Long View The National Bureau of Economic Research, 2015. URL: <http://www.nber.org/chapters/c12578.pdf> (дата звернення: 12.02.2018)

61.Gandolfo G. Elements of International Economics. Berlin: Springer, 2004. 354 p.

62.Stubb A. A Categorization of Differentiated Integration. *Journal of Common Market Studies*, 1996. № 34. P. 283-295.

63.Brandi C., Wohlgemuth M. Strategies of Flexible Integration and Enlargement of the European Union: a Club-theoretical and Constitutional Economics Perspective. *Freiburg Discussion Papers on Constitutional Economics*, 2006. #06/7. URL: http://econstor.eu/bitstream/10419/4367/1/06_7bw.pdf. (дата звернення: 08.10.2017)

64.Etro F. International Policy Coordination with Economic Unions. *Rivista Internazionale di Scienze Sociali*, 2002. № 110 (2). P. 187-211.

65.Maghreb Bank for Investment and Foreign Trade to be Created. URL: <http://www.maghre-barabe.org/en/news.cfm?type=2&id=224> (дата звернення: 19.12.2017)

66. Transnational Connections and the Arab Gulf / ed. by Madawi Al-Rasheed. Routledge. 2004. 189 p.

67. For the Common Good: GCC member states continue their integration. From the Report: Oman 2010. Oxford Business Group. 257 p.

68. Федірко Н., Константінова Н. Макроекономічні ефекти міжнародної регіональної економічної інтеграції: світова практика та виклики для України. *Міжнародна економічна політика*. 2015. № 1(22). С. 155-179.

69. United Nations Commodity Trade Statistics Database. URL: <http://comtrade.un.org/db/dqQuickQuery.aspx> (дата звернення: 19.03.2018)

70. WTO International Trade Statistics. URL: http://www.wto.org/english/res_e/statis_e/its_e.htm (дата звернення: 19.02.2019)

71. Brief Report of the Ninth Development Plan (2010-2014). Kingdom of Saudi Arabia. Ministry of Economy and Planning. Riyadh, 2009. С. 19-21.

72. Long Term Strategy for Saudi Economy. Ninth Development Plan. Kingdom of Saudi Arabia. Ministry of Economy and Planning. Riyadh, 2009. 56 p.

73. The Arab Knowledge Economy Report 2015 2016. Inbusiness.ae, 29.03.2016. URL: <http://inbusiness.ae/2016/03/29/arab-knowledge-economy-report-2015-2016-forecasts-arab-world-internet-users-to-reach-around-226-million-by-2018/> (дата звернення: 28.10.2018)

74. Федорченко А. В. Арабский мир: возможен ли экономический ренессанс. *Вестник МГИМО-Университета*, 2017. № 1(52). С. 83-100.

75. Abu Dhabi Economic Vision 2030. The Government of Abu Dhabi. November 2008. URL: <https://www.ecouncil.ae/PublicationsEn/economic-vision-2030-full-versionEn.pdf> (дата звернення: 23.01.2019)

76. Charterhouse Salary Guide 2011–UAE. Middle East–Australia–Europa–Asia. *Charterhouse partnership*. URL: <https://www.charterhouseme.ae/pdf/2011SalarySurveyallsectors.pdf> (дата звернення: 28.09.2018)

77. Salary Ranges in the UAE. Ehow: Discover the Expert in You. URL: https://www.ehow.com/about_5202717_salary-ranges-uae.html (дата звернення: 28.09.2018)

27.01.2019)

78.Филоник А. О. Сценарии развития арабских стран до 2050 г. URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/stsenarii-razvitiya-arabskih-stran-do-2050-g> (дата звернения: 03.10.2019)

79.Global Competitiveness Report. World Economic Forum Publications. URL: <http://reports.weforum.org/global-competitiveness-report-2012-2013/> (дата звернения: 04.05.2019)

80.Гукасян Г. Л. Политика экономической модернизации в арабских странах-экспортерах нефти. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/politika-ekonomicheskoy-modernizatsii-v-arabskih-stranah-eksporterah-nefti> (дата звернения: 18.08.2018)

81.BOT Project Delivery System in Saudi Arabia. King Fahd University. Kingdom of Saudi Arabia. Dhahran, 2000. URL: http://faculty.kfupm.edu.sa/CEM/assaf/Students_Reports/Build-Operate-and-Transfer-Project.pdf (дата звернения: 26.03.2019)

82.Hertog S. How the GCC did it: formal and informal governance of successful public enterprise in the Gulf Co-operation Council countries. *The London School of Economics and Political Science*. London: UK, 2012. 224 p.

83.Heggy T. The Arab Cocoon. Arab's Problematic with Modernity and Progress. Cairo, Merit Publ., 2009. 330 p.

84.Райнерт Э. Как богатые страны стали богатыми, и почему бедные страны остаются бедными. Москва: Издательский дом ВШЭ, 2016. 384 с.

85.Dyer J. H., Singh H. The relational view: Cooperative strategy, sources of interorganizational competitive advantage. *Academy of management review*. 1998. Vol. 23. № 4., p. 659-672.

86.Шкваря Л. В. Преобразования в арабских странах ССАГПЗ и некоторые их результаты в XXI веке. *Управление экономическими системами: электронный научный журнал*, 2015, №7 (79). С. 7-12.

87.Акимов А., Наумкин В. Перспективы развития ситуации в странах Ближнего Востока до 2020 года. РСМД, 29.04.2013. URL:

http://russiancouncil.ru/inner/?id_4=1777#top-content (дата звернення: 01.03.2019)

88. Баллак Е. Концепція нового регіоналізму у контексті інтеграції країн арабського регіону. *Інтелект XXI*, 2018. № 3. С. 12-18.

89. Баллак Е. Перспективи науково-технологічного розвитку країн-членів Ліги Арабських Держав. *East European Scientific Journal*, Warsaw, Poland, 2018. vol. 3. No 7(35). P. 13-20.

90. Ballack E. The Medium-Term Forecast of the Development of Integration among Countries of the Middle East and North Africa. *Проблеми економіки*, Харків. 2018. № 2(36). С. 8-15.

91. Баллак Е. Загальноекономічні та інституційні чинники розвитку регіональної інтеграції країн-членів Ліги Арабських Держав (ЛАД). *Маркетинг та менеджмент у фокусі викликів нової економіки*: матеріали міжн. наук.-практ. конф. (м. Ужгород, 26-28 квітня 2018 р.), Ужгород, 2018. С. 183-186.

92. Баллак Е. Особливості взаємозв'язку внутрішніх і зовнішніх чинників економічного розвитку арабських країн. *Фінансове забезпечення розвитку економіки на національному та міжнародному рівнях*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 5 травня 2018 р.). Одеса, 2018. С. 5-9.

93. Баллак Е. Арабські країни: гео економічні аспекти національних суверенітетів. *Модернізація та суспільний розвиток економіки держави та регіонів*: матеріали міжн. наук.-практ. конф. (м. Київ, 25-26 травня 2018 р.). Київ, 2018. С. 11-13.

94. Ballack E. Institutional factors of integration interaction between memberstates of integration groups of the Arab region. *The Modern Trends in the Development of Business Social Responsibility*: International Scientific Conference (Lisbon, Portugal, June 29th2018), 2018. Part I. P. 16-19.

95. World Development Indicators. 2018. URL: <http://data.worldbank.org/indicator/all> (дата звернення: 06.10.2019)

96. Papageorgiou C., Spatafora N. Economic Diversification in Lics: Stylized Facts and Macroeconomic Implications. Staff Discussion Note 12/13, International Monetary Fund, Washington, December 14, 2012. URL:

<https://www.imf.org/external/pubs/ft/sdn/2012/sdn1213.pdf> (дата звернення: 08.11.2018)

97. Mcmillan M., Rodrik D. Globalization, Structural Change and Productivity Growth. Working Paper 17143, National Bureau of Economic Research, Cambridge, Massachusetts, 2011. URL: <https://www.nber.org/papers/w17143.pdf> (дата звернення: 10.08.2019)

98. EU and Arabic Countries Take Step Towards Free Trade. Confederation of Danish Industry. URL: <https://di.dk/english/news/pages/eu-and-arabic-countries-take-step-towards-freetrade.aspx> (дата звернення: 15.09.2018)

99. Економічна точка зору небезпека однобічного партнерства арабського Магриба з Європою. URL: <http://carnegie-mec.org/2010/05/18/ar-pub-40809> (дата звернення: 18.03.2019)

100. Top U.S. Trade Partners. International Trade Administration. Department of Commerce, USA. URL: <http://www.trade.gov/mas/ian/tradestatistics/> (дата звернення: 29.09.2018)

101. Middle East and North Africa. Office of the United States Trade Representative. URL: <https://ustr.gov/countries-regions/europe-middle-east/middle-east/north-africa> (дата звернення: 19.10.2018)

102. China Statistical Yearbook. 2016. National Bureau of Statistics of China. URL: <http://www.stats.gov.cn/tjsj/ndsj/2016/indexeh.htm> (дата звернення: 19.02.2019)

103. Economic Diversification in the GCC: The Past, the Present, and the Future. IMF, Institute for Capacity Development and Middle East and Central Asia Department, 2014. URL: <http://www.imf.org/external/pubs/ft/sdn/2014/sdn1412.pdf> (дата звернення: 09.12.2017)

104. Русакович В. И. Не нефтью единой. Диверсификация национальных экономик в странах ССАГПЗ. *Азия и Африка сегодня*, 2017. № 2. С. 33-40.

105. Benabdallah L. China's Relations with Africa and the Arab World: Shared Trends, Different Priorities. South African Institute of International Affairs, Johannesburg, South Africa. November, 2018. 17 p. URL: <https://saiia.org.za/wp->

content/uploads/2019/02/saia_spi_67_-benabdallah_20181129.pdf (дата звернення: 18.07.2019)

106. Resource Scarcity the Future Availability of Natural Resources. A New Paradigm for Global Resource Availability. *World Economic Forum*. 2014. URL: http://www3.weforum.org/docs/WEF_FutureAvailabilityNaturalResources_Report_2014.pdf (дата звернення: 04.10.2019)

107. Состояние рынков сельскохозяйственной продукции: 2015-2016 годы. Торговля и продовольственная безопасность: достижение оптимального баланса между национальными приоритетами и общим благом. ФАОООН, Рим, 2015. URL: <http://www.fao.org/3/a-i5090r.pdf> (дата звернення: 04.07.2018)

108. GCC: Strong Diversified Growth, Limited Risks. Institute of International Finance Regional Overview, May 2014. URL: www.iif.com/publication/regional-overview/gcc-strong-diversified-growth-limited-risks (дата звернення: 28.08.2018)

109. Saudi Arabia Manufacturing, value added. URL: <http://www.indexmundi.com/facts/saudi-arabia/manufacturing> (дата звернення: 19.05.2019)

110. UAE Manufacturing, value added. URL: <http://www.indexmundi.com/facts/united-arab-emirates/manufacturing> (дата звернення: 03.10.2019)

111. Vision 2030 General Expectations. Today's Plan Tomorrow's Promise. *Saudi Gazette*. May 19, 2016. URL: <http://saudigazette.com.sa/saudi-arabia/saudi-vision-2030/vision-2030-general-expectations/> (дата звернення: 19.03.2019)

112. Saudi Arabia beyond Oil: The Investment and Productivity Transformation / Al-Kibsi G., Woetzel J., Isherwood T., Khan J., Mischke J., Noura H. McKinsey Global Institute. McKinsey & Company, December 2015. URL: https://www.mckinsey.com/~media/McKinsey/Featured_Insights/Employment_and_Growth/Moving_Saudi_Arabias_economy_beyond_oil/MGI_Saudi_Arabia_Full_report_December_2015.ashx (дата звернення: 19.07.2018)

113. Данные доклада Международного агентства по возобновляемой энергии «MENA Renewables Status Report 2013», IRENA. 2016. URL:

<http://www19.iadb.org/intal/intalcdi/PE/2013/12410.pdf> (дата звернення: 08.12.2017)

114. Международное агентство по возобновляемой энергии «Pan-Arab Renewable Energy Strategy 2030. Road map of Actions for Implementation», IRENA, 2014. URL: http://www.irena.org/Document_Downloads/Publications/IRENA_Pan-Arab_Strategy_June_2014.pdf (дата звернення: 25.10.2018)

115. Darwish A. S., Shaaban S. Solar and Wind Energy. Present and Future Energy Prospects in the Middle East and North Africa. Renewable Energy in the Service of Mankind, Springer, Cham. 2016. Vol. II. P. 173-184.

116. Минэнерго 14 арабских стран подписали в Каире протокол о едином рынке электроэнергии. Arafnews. URL: http://www.russarabbc.ru/rusarab/index.php?ELEMENT_ID=41824 (дата звернення: 29.03.2019)

117. Региональный центр по возобновляемой энергии «The Regional Center for Renewable Energy and Energy Efficiency: Energy Efficiency Indicators in RCREEE Member States 2014», RCREEE, 2014. URL: http://www.rcreee.org/sites/default/files/energy_efficiency_indicators_in_rcreee_member_countries_web_may_2015_.v11.pdf (дата звернення: 03.12.2017)

118. Cugurullo F., Ponzini D. The Transnational Smart City as Urban Eco-modernisation: the Case of Masdar City in Abu Dhabi. Inside Smart Cities, Routledge, 2018. P. 167-180.

119. Farag A. A. The Story of NEOM City: Opportunities and Challenges. New Cities and Community Extensions in Egypt and the Middle East. Springer, Cham, 2019. P. 35-49.

120. Gavin J. Region Turns to Ipps and Renewables. *Middle East Power*, 2016. P. 10-11.

121. Rahmane A., Bentafat A. Reality and Prospect of Electricity Production from Renewable Energies in Arab Countries: Analytical Study (1990-2017). *International Journal of Energy Economics and Policy*, 2018. T.8, № 6. P. 39-47.

122. Badran A. Water, Energy & Food Sustainability in the Middle East. Springer

International Publishing, 2017. 247 p.

123. Renewable Energy Grows in an Unlikely Place: the Sunny Mideast. *The New York Times*, 2016. (дата звернення: 03.11.2017)
<https://www.nytimes.com/2016/11/03/business/energy-environment/renewable-energy-grows-in-an-unlikely-place-the-sunny-mideast.html>

124. BP Statistical Report on World Energy June 2017. BP Group, 2017. URL: <http://oilproduction.net/files/especial-BP/bp-statistical-review-of-world-energy-2017-full-report.pdf> (дата звернення: 28.07.2018)

125. Al-Maamary H. M. S., Kazem H. A., Chaichan M. T. Renewable Energy and GCC States Energy Challenges in the 21st Century: *International Journal of Computation and Applied Sciences IJOCAAS*, 2017. Т. 2. № 1. P. 11-18.

126. Chris DeGruyter, Currie G., Rose G. Sustainability Measures of Urban Public Transport in Cities: A World Review and Focus on the Asia.Middle East Region, *Sustainability*, 2017. № 9. vol. 43. P. 1-21.

127. Chatterji M. Technology Transfer in the Developing Countries. Palgrave Macmillan, UK, 1990. 383 p.

128. Shafik N. Economic Challenges Facing Middle Eastern and North African Countries. Palgrave Macmillan UK, 1998. 266 p.

129. Manama B. Economic Diversification in Oil-exporting Arab Countries. Annual Meeting of Arab Ministers of Finance. April 2016, IMF. URL: <https://www.imf.org/external/np/pp/eng/2016/042916.pdf> (дата звернення: 29.12.2017)

130. Nunnenkamp P. et al. Economic Policy, Institutional Development, and Income Growth: How Arab Countries Compare with Other Developing Countries, Kiel, Working Paper. 2015. № 1183. URL: http://www.gcf.ch/wp-content/uploads/2013/06/GCF_Rodrik-working-paper-1_-6.17.131.pdf (дата звернення: 19.04.2018)

131. McKenzie D. J. How Effective Are Active Labor Market Policies in Developing Countries? A Critical Review of Recent Evidence. Policy Research Working Paper. 2017. № 8011. World Bank. Washington, DC. URL:

<http://ftp.iza.org/dp10655.pdf> (дата звернення: 27.01.2019)

132. Foreign Banks: Trends, Impact and Financial Stability. IMF Working Paper, January 2012 P. 33-34.

133. Mehlum H., Moene K., Torvik R. Institutions and the Resource Curse. *The Economic Journal*, 2006. Т. 116. № 508. Р. 1-20.

134. Андросова Т. В., Козуб В. А. Международные стратегии экономического развития. Харьков: Форт, 2016. 230 с.

135. Gulf Labor Market Between the Challenges of Unemployment: Local and Regional Integration Opportunities. Omani Economic Association. URL: <http://www.oea-oman.org/Belghersa.pdf> (дата звернення: 17.08.2018)

136. ITC. Trade Statistics for International Business Development. 2017. URL: <http://www.intracen.org/itc/market-info-tools/trade-statistics/> (дата звернення: 03.03.2018)

137. The Greater Arab Free Trade Area: Limits and Possibilities from Catching up with the Competition: Trade Opportunities and Challenges for Arab Countries / eds. B. Hoekman, J. Zarrouk. Ann Arbor: University of Michigan Press, 2000. p. 285-307.

138. Regional Integration in the Mediterranean Moving out of the Deadlock? URL: <http://www.notre-europe.eu/media/Etud77-MediterraneanIntegration-TBehren.pdf> (дата звернення: 13.05.2018)

139. Резнікова Н. В., Відякіна М. М. Роль ЄС у поглибленні економічної співпраці країн Агадирської угоди та Магрибу в умовах посткризового відновлення. *Культура народів Причорномор'я*, 2012, № 253. С. 50-53.

140. Péidy N. Toward a Pan-Arab Free Trade Area: Assessing Trade Potential Effects of the AGADIR Agreement. *The Developing Economies*, 2005. Т. 43. № 3. Р. 329-345.

141. Gentzoglanis A. Financial Integration, Regulation and Competitiveness in Middle East and North Africa countries. *Managerial Finance*, 2007. Т. 33. № 7. Р. 461-476.

142. Free Trade Agreements in the Arab Region. Manchester University. 2012. 31 p. URL: <http://www.annd.org/data/item/pdf/1.pdf> (дата звернення: 18.09.2018)

143. Fischer S. Prospects for Regional Integration in the Middle East in Jaime De Melo and Arvind Panagariya New Dimension in Regional Integration. Cambridge: Cambridge University Press, 1993. 64 p.

144. Partnership for Progress and a Common Future with the Region of the Broader Middle East and North Africa. Summit Documents. URL: <http://www.g8.utoronto.ca/summit/2004seaisland/partnership.html> (дата звернення: 16.09.2018)

145. Crawford J-A., Fiorentino R. V. The Changing Landscape of Regional Trade Agreements. URL: http://www.wto.org/english/res_e/booksp_e/discussion_papers8_e.pdf (дата звернення: 08.10.2018)

146. Schiff M. Multilateral Trade Liberalization, Political Disintegration, and the Choice of Free Trade Agreements versus Customs Unions. World Bank Policy Research Working Paper, WPS2350, 2000. URL: http://www.wds.worldbank.org/servlet/WDSContentServer/WDSP/IB/2000/07/19/000094946_00063005311738/Rendered/PDF/multi_page.pdf (дата звернення: 03.12.2017)

147. Eichenberg J., Kelsey D. Free Riders Do Not Like Uncertainty. URL: <http://ideas.repec.org/p/bir/birmec/96-14.html> (дата звернення: 07.12.2018)

148. Панченко В. Г., Резнікова Н. В. Регіональні торговельні угоди як інструмент політики економічного патріотизму в контексті інтеграційного неопротекціонізму. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*, 2017. Вип. 15, Ч. 2. С. 67-71.

149. Джалілов О. О. Основні сучасні тенденції світової інтеграції. *БізнесІнформ*, 2014. №. 2. С. 76-83.

150. Hoekman B., Sekkat K. Arab Economic Integration: Missing Links. *Journal of World Trade*, 2010. Т. 44. Р. 1268-1273.

151. Escribano G. Euro-mediterranean Versus Arab Integration: Are They Compatible? Arab Development Challenges of the New Millennium, Routledge, 2017. P. 219-248.

152. Doing Business 2016. Measuring Regulatory Quality and Efficiency. A World Bank Group Flagship Report. IBRD, The World Bank, Washington, 2016. 338 p.

153. Low P., Osakwe C., Oshikawa M. African Perspectives on Trade and the WTO: Domestic Reforms, Structural Transformation and Global Economic Integration. Cambridge University Press, 2016. URL: https://www.wto.org/english/res_e/publications_e/africanpersepec16_e.htm (дата звернення: 09.12.2017)

154. Интеграционные процессы в арабских странах. URL: <https://economy-ru.com/mirovaya-ekonomika-uchebnik/integratsionnyie-protsessyi-arabskih-54322.html> (дата звернення: 29.05.2018)

155. Задачи модернизации арабских стран: особенности их решения. URL: <https://economy-ru.com/mirovaya-ekonomika-uchebnik/zadachi-modernizatsii-arabskih-stran-41138.html> (дата звернення: 06.10.2018)

156. Русакович В. И. Экономическое развитие и диверсификация в странах Персидского залива: современные тенденции. *Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Экономика*, 2017. Т.25. № 3. С. 393-404.

157. Malouche M. M., Plaza S., Salsac F. Mobilizing the Middle East and North Africa Diaspora for Economic Integration and Entrepreneurship. 2016. URL: <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/26307> (дата звернення: 19.02.2018)

158. Sonia I., Tlili A. The Revival of Trade in the Arab Maghreb Union (AMU). *Journal of Global Economy*, 2018. Т. 14. № 3. P. 219-230.

159. Imad El-Anis Economic Integration and Security in the Middle East and North Africa: What Prospects for a Liberal Peace? *Journal of Developing Societies*. 2018, July, 11. URL: <https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/0049085718784683> (дата звернення: 02.12.2018)

160. Nour S. S. Science and Technology Development Indicators in the Arab Region: A Comparative Study of Arab Gulf and Mediterranean Countries. Science,

Technology and Society, 2005. T. 10. № 2. P. 249-274.

161. Global Innovation Index 2016. Winning with Global Innovation, WIPO, INSEAD and Johnson Cornell University, Geneva. URL: https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo_pub_gii_2016.pdf (дата звернення: 18.03.2018)

162. Wiseman A. W., Anderson E. ICT-integrated education and national innovation systems in the Gulf Cooperation Council (GCC) countries. *Computers & Education*, 2012. T. 59. № 2. P. 607-618.

163. Taylor B., Cooper P. G. S. Power and Regionalism: Explaining Regional Cooperation in the Persian Gulf. *Comparative Regional Integration*, Routledge, 2018. P. 125-144.

164. Glaser C. L., Kelanic R. A. Getting Out of the Gulf: Oil and US military strategy. *Foreign Affairs*, 2017. № 4. P. 96-122.

165. Lelieveld J. et al. Climate Change and Impacts in the Eastern Mediterranean and the Middle East. *Climatic Change*, 2012. T. 114, № 3-4. P. 667-687.

166. Reiche D. Energy Policies of Gulf Cooperation Council (GCC) Countries-possibilities and Limitations of Ecological Modernization in Rentier States. *Energy Policy*. 2010. T. 38, № 5. P. 2395-2403.

167. Raja M. Almarzoqi, Walid Mansour, Nouredine Krichene. Islamic Macroeconomics: A Model for Efficient Government, Stability and Full Employment. N.Y.: Routledge, 2019 208 p.

168. Principles of Islamic Accounting / Baydoun N., Maliah S., Willett R. J., Shahul I. Singapore: J. Wiley & Sons, Singapore Ptr. Ltd., 2018. 291 p.

169. Bhatti M. Islamic Law and International Commercial Arbitration N.Y.: Routledge, 2019. 291 p.

170. Islamic Finance. Financing activities that must comply with Sharia (Islamic Law). Principles of Islamic Finance. URL: <https://corporatefinanceinstitute.com/resources/knowledge/finance/islamic-finance/> (дата звернення: 19.04.2019)

171. Lone F. A. Islamic Banks and Financial Institutions. A Study of their

Objectives and Achievements UK: Palgrave Macmillan, 2016. 201 p.

172. Obaidullah M. Rating of Islamic Financial Institutions. Some Methodological Suggestions. URL: https://iei.kau.edu.sa/Files/121/Files/152672_39-RatingFinancialInstitutions.pdf (дата звернення: 10.02.2019)

173. The Chinn-Ito Index. A de jure measure of financial openness. URL: http://web.pdx.edu/~ito/Chinn-Ito_website.htm (дата звернення: 02.12.2018)

174. Klein M. W., Shambaugh J. C. Exchange Rate Regimes in the Modern Era. Cambridge, Massachusetts Institute of Technology, 2010. 297 p.

175. Абалкина А. А. Индикаторы региональной финансовой интеграции. *Евразийский союз: вопросы международных отношений*, 2015, № 3. С. 52-61.

176. Беккин Р. И. Исламская экономика. URL: http://www.webeconomy.ru/index.php?page=cat&cat=mc&mc=186&type=news&top_menu=photo&sb=60&newsid=3912 (дата звернення: 10.06.2018)

177. Dellas H., Tavlas G. S. An Optimum Currency Area Odyssey. *Journal of International Money and Finance*, 2009. URL: http://stevereads.com/papers_to_read/an_optimum_currency_area_odyssey.pdf (дата звернення: 20.01.2019)

178. Global Economic Prospects. Darkening Skies. January 2019. Washington: World Bank Group, 2019. 239 p.

179. World Statistics. Understand the world. URL: <http://world-statistics.org/index.php> (дата звернення: 06.10.2018)

180. World Bank. URL: <http://www.worldbank.org> (дата звернення: 10.03.2018)

181. Abul Hassan, Abdelkader Chachi. The Role of Islamic Financial Institutions in Sustainable Development., 2008. 44 p. URL: <https://kantakji.com/media/7065/9006.pdf> (дата звернення: 04.12.2017)

182. Tumusiime-Mutebile E. The Financial Institutions (Islamic Banking) Regulations. Arrangement of Regulation. Statutory Instruments Supplement, 2018, No. 2, 2nd February. 17 p.

183. Исламская банковская система. URL: <http://www.webeconomy.ru/index.php?page=cat&cat=mc&mc=186&type=news&>

p=4&newsid=1326 (дата звернення: 19.12.2017)

184. Hussein Elasrag. Corporate Governance in Islamic Financial Institutions / MPRA Paper № 56221, May 2014. 51 p. URL: https://mpra.ub.uni-muenchen.de/56221/1/MPRA_paper_56221.pdf (дата звернення: 20.04.2018)

185. Shari'ah Governance Framework for Islamic Banking Institutions. June 2018. URL: <http://www.sbp.org.pk/ibd/2018/C1-Annex-A.pdf> (дата звернення: 04.10.2018)

186. Saleh Md. Arman. Sharian Compliance Features of Islamic Financial Institutions and its Challengers. *Arabian Journal of Business and Management Review*, 2013. Vol. 3. №.4. P. 91-98.

187. Shabbir M., Rehman A., Akhtar T. The Role of Islamic Leading Organizations for the Promotion of Islamic Finance in Western Countries. *Journal of Internet Banking and Commerce*, 2016. vol. 21. №. 1. April. P. 1-11.

188. Community Empowerment Initiative for Islamic Financial Institutions. URL: <http://www.mifc.com/index.php?ch=55&pg=195&ac=143&bb=uploadpdf> (дата звернення: 09.10.2018)

189. Финансовое состояние арабских стран. URL: <http://www.webeconomy.ru/index.php?page=cat&cat=mc&mc=186&type=news&p=3&newsid=163612> (дата звернення: 10.04.2019)

190. Salman Syed Ali. State of Liquidity Management in Islamic Financial Institutions. *Islamic Economic Studies*, 2013. Vol. 21. №. 1. June. P. 63-98.

191. Putri Reno Kemala Sari, Hoh Rose Abdullah. Risk Management Innovation of Islamic Financial Institutions. *European Journal of Islamic Finance*, 2016, № 4, March. P. 1-9.

192. Вавилов А.И. Страны Ближнего Востока: проблемы и перспективы развития. Москва: Библос консалтинг, 2012. 152 с.

193. Сапронова М.А. Электоральный процесс после «арабской весны». Москва: Институт Ближнего Востока, 2015. 196 с.

194. «Энергетические» монархии Ближнего Востока. Нефть и газ как основа «пустынной» экономики. URL: <http://bintel.com.ua/ru/article/jenergeticheskie->

monarhii-blizhnego-vostoka/ (дата звернення: 25.09.2018)

195. Филоник А. О. Исламские банки и вызовы современности. URL: http://www.webeconomy.ru/index.php?page=cat&cat=mcat&mcat=186&type=news&top_menu=photo&sb=60&newsid=3422 (дата звернення: 19.07.2018)

196. Park D., Shin K. Financial Integration in Asset and Liability Holdings in East Asia. ADB Economics Working Paper Series. 2015. № 444, URL: https://asianbondsonline.adb.org/documents/ewp_444_financial_integration_asset_and_liability_holdings_east_asia.pdf (дата звернення: 04.12.2017)

197. Yean Th. S., Basu Das S. The ASEAN Economic Community and Conflicting Domestic Interests. *Journal of Southeast Asian Economies*, 2015. № 2. P. 188-194.

198. MENA Economic Outlook 2019: Back to positive growth territory. URL: <https://www.arabiamonitor.com/publication/mena-economic-outlook-2019-back-positive-growth-territory> (дата звернення: 03.10.2019)

199. Key Messages: MENA Economic Monitor. April 2018. URL: <http://documents.vsemirnyjbank.org/curated/ru/952801523651483202/pdf/125273-WP-PUBLIC-APRIL-16-9AM-Key-Messages-MEM-2018-English.pdf> (дата звернення: 12.05.2019)

200. Stocktaking the Fund's Engagement with Regional Financing Arrangements. IMF Paper, 2013, April 13. URL: <https://www.imf.org/external/np/pp/eng/2013/041113b.pdf> (дата звернення: 19.08.2018)

201. A New Economy for the Middle East and North Africa. MENA Economic Monitor. World Bank Group, October 2018. Washington, 2019. 86 p.

202. Stupnytskyy O., Ballack E. Interconnection of Economic and Institutional Factors of the Integration of Arab Countries. *Journal of Global Economy Review*, Kozani, Greece, 2018. № 8. P. 73-81.

203. Ballack E. Features of Economic Policy Coordination of Arab Countries-participants of Regional Integration Alignments. *Modern Science Moderní věda*, Praha, Ceska republika, 2018. № 4. P. 7-18.

204. Ballack E. Conditions of Formation of Business Groups in the «Oil Monarchies» of the Arab Region. *Spirit-time*, Berlin, Germany, 2018. № 9. P. 20-24.

205. Ballack E. Concept of Arab-Muslim Finance as a Component of Islamic Economic Model. *Бізнес-навігатор*, 2019. Вип. 1 (50). С. 17-22.

206. Баллак Е. Вплив регіональних інтеграційних угод на процеси модернізації економік країн арабського регіону. *International Scientific Conference Perspectives of science and education: Conference Proceedings*, Karlovy Vary, Czech Republic, 28 September 2018. С. 139-144.

207. Баллак Е. Особливості розвитку комплементарних інститутів фінансування країн-учасниць Ліги арабських держав. *Modern Economic Research: Theory, Methodology, Strategy: Conference Proceedings: International Scientific Conference September 28, 2018. Part I*. State University of Jan Kochanowski, Kielce, Poland. С. 8-11.

208. Баллак Е. «Азіатський» інвестиційний вектор фінансової політики країн Перської Затоки. *II International Scientific Conference Anti-Crisis Management: State, Region, Enterprise: Conference Proceedings, Part I*, November 23th, 2018. LeMans, France: Baltija Publishing. P. 16-18.

209. Зимирева Д. С. Эволюция экономической интеграции в странах арабского мира. 2017. URL: <http://gumakcentrggu.ru/wp-content/uploads/Zimireva.pdf> (дата звернення: 03.10.2018)

210. O'Higgins N. Rising to the Youth Employment Challenge. New evidence on key policy issues. International Labour Organization. 2017. 235 p. URL: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/---publ/documents/publication/wcms_556949.pdf (дата звернення: 10.08.2018)

211. Women and Men in the Informal Economy. A statistical picture. Third edition. International Labour Organization. 2018. 115 p. URL: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/documents/publication/wcms_626831.pdf (дата звернення: 17.03.2019)

212. Global Employment Trends for Youth 2017. Paths to a better working future. International Labour Organization, 2017. 145 p. URL:

https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/---publ/documents/publication/wcms_598669.pdf (дата звернення: 10.07.2018)

213. Орехова Т., Фарид Аль Макаріх. Формування інтеграційних пріоритетів арабських країн Близького Сходу в умовах трансформації глобального світоустрою. URL: http://ierjournal.com/journals/12-13/2010_3_Orehova.pdf (дата звернення: 03.12.2017)

214. Requena A. T., Miras R. M. S., Rodriguez F. B. Employment conditions in the export industry of northern Morocco. Legal framework and situation on the ground. *International Labour Review*. 2018. Vol. 157/2. № 2. P. 307-322.

215. World Employment and Social Outlook: Trends 2018. International Labour Organization, 2018. 182 p. URL: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/---publ/documents/publication/wcms_615594.pdf (дата звернення: 14.05.2019)

216. Usamah F. Alfarhan, Samir Al-Busaidi. Migrant earnings gaps in Gulf Cooperation Council countries: Employers' perceptions or opportunity costs? *International Labour Review*, 2018. Vol. 158. № 2. P. 273-296.

217. Key Indicators of the Labour Market (KILM), 9-th edition. International Labour Organization, 2016. 140 p. URL: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---stat/documents/publication/wcms_498929.pdf (дата звернення: 06.12.2018)

218. Global Wage Report 2018/19. Analysing the gender pay gap. International Labour Organization. 2018. 135 p. URL: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/---publ/documents/publication/wcms_650553.pdf (дата звернення: 30.07.2019)

219. World Employment and Social Outlook 2018: Greening with jobs. International Labour Organization, 2018. 189 p. URL: https://www.ilo.org/weso-greening/documents/WESO_Greening_EN_web2.pdf (дата звернення: 10.08.2019)

220. World Report on Child Labour 2015. Paving the way to decent work for young people. International Labour Organization, 2015. 79 p.

221. Perspectives on Labour Economics for Development / ed. Cazes S. and

Verick S. International Labour Organization, 2013. 282 p. URL: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/---publ/documents/publication/wcms_190112.pdf (дата звернення: 17.03.2018)

222. Domestic Workers across the World. Global and regional statistics and the extent of legal protection. International Labour Organization, 2013. 134 p. URL: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/---publ/documents/publication/wcms_173363.pdf (дата звернення: 17.06.2018)

223. Arab Human Development Report: 2016. Youth and the Prospects for Human Development in a Changing Reality. UNDP, N.Y., 2018. URL: <http://www.arab-hdr.org/reports/2016/english/AHDR2016En.pdf> (дата звернення: 18.04.2019)

224. Україна у цифрах у 2017 році. Державна служба статистики України. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2018/zb/08/Ukr_cifra_2017_u.pdf (дата звернення: 06.12.2018)

225. Зовнішньоекономічні відносини України з РСАДПЗ. URL: <http://forumkyiv.org/uk/analytics/zovnishnoekonomichni-vidnosini-ukrayini-z-radoyu-spivrobitnictva-arabskih-derzhav-perskojy-zatoki> (дата звернення: 02.09.2019)

226. Сайт Посольства України в Об'єднаних Арабських Еміратах. URL: <http://www.oae.mfa.gov.ua/oae> (дата звернення: 13.05.2018)

227. Сайт Посольства України в Королівстві Саудівська Аравія. URL: www.mfa.gov.ua/saudiarabia (дата звернення: 10.04.2018)

228. Костіна І. С. Перспективи залучення інвестицій з країн Близького Сходу в економіку України. URL: <http://matrix-info.com/2017/10/06/perspektyvu-zaluchennya-investytsij-z-krayin-blyzkogo-shodu-v-ekonomiku-ukrayiny/> (дата звернення: 09.10.2018)

229. Ступницький О., Баллак Е. Особливості макроекономічних стратегій країн ЛАД в умовах посилення глобалізаційних та інтеграційних процесів. *Стратегічне управління: глобальні тенденції та національні особливості.*

Collective monograph. State University of Jan Kochanowski, Poland, Lithuania: Publishing House «Izdevnieciba «Baltija Publishing», 2019. С. 199-219.

230. Баллак Е. Наслідки впливу «арабської весни» на інвестиційний клімат країн РСАДПЗ. *Science progress in European countries: new concepts and modern solutions: Papers of the 7th International Scientific Conference*. May 31, 2019. Stuttgart, Germany. P. 69-74.

231. Баллак Е. Сучасні проблеми розвитку торговельно-економічних відносин України з країнами ЛАД. *Perspectives of Science and Education: матеріали XI Міжн. наук. конф.* (м. Нью Йорк, США, 2 серпня 2019 р.). Нью-Йорк. С. 16-21.

232. Країни-члени ЛАД. URL: <http://www.lasportal.org/ar/aboutlas/Pages/CountryData.aspx>. (дата звернення: 12.12.2017)

233. UNCTAD Handbook of Statistics 2016. United Nations Publications, New York. 2016. 246 p.

234. The World Factbook. CIA. URL: <https://www.cia.gov/library/publications/resources/the-world-factbook/geos/sy.html>. (дата звернення: 14.06.2018)

235. Country profiles. Unctadstat. URL: <http://unctadstat.unctad.org/Countryprofile/en-Gb/index.html> (дата звернення: 13.05.2018)

236. OPEC Annual Statistical Bulletin 2018. Organization of the Petroleum Exporting Countries, 2018. URL: <http://www.thegulfintelligence.com/mediafiles/downloadfile/4833753a-f159-46f2-8dc0-f2335344ebeb.pdf> (дата звернення: 24.02.2019)

237. Statistical Review of World Energy 2017. BP Group. 2017. URL: https://www.bp.com/content/dam/bp-country/de_ch/PDF/bp-statistical-review-of-world-energy-2017-full-report.pdf (дата звернення: 12.04.2018)

238. BP Statistical Review of World Energy, 67th edition, June 2018. URL: <https://www.bp.com/content/dam/bp/business-sites/en/global/corporate/pdfs/energy->

economics/statistical-review/bp-stats-review-2018-full-report.pdf (дата звернення: 18.12.2018)

239. 17-th World Gas and Renewables Review. 2018. URL: https://www.eni.com/docs/en_IT/enicom/company/fuel-caffe/WORLD-OIL-REVIEW-2018-Volume-1.pdf (дата звернення: 14.01.2019)

240. Griffiths S. A review and assessment of energy policy in the Middle East and North Africa region. *Energy Policy*, 2017, Т. 102. P. 249-269.

241. Region Profile of Middle East and North Africa (MENA). Doing Business 2019 Indicators. A World Bank Group Flagship Report. URL: <http://www.doingbusiness.org/content/dam/doingBusiness/media/Profiles/Regional/DB2019/MENA.pdf> (дата звернення: 24.12.2019)

242. Suzuki Y., Miah M. D. Dilemmas and Challenges in Islamic Finance. Looking at Equity and Microfinance. N.Y.: Routledge, 2018. 218 p., P. 61-77.

243. Кузнецова В.В. Политика финансовой устойчивости: международный опыт. Москва, Инфра-М, 2015. 224 с.

244. Новые подходы к глобальному финансовому регулированию / под ред. Л. С. Худяковой. Москва: ИМЭМО РАН, 2015. 162 с.

245. Duttagupta R., Fernandez G., Karacadag C. From Fixed to Float: Operational Aspects of Moving Toward Exchange Rate Flexibility. IMF Working Paper. URL: <http://www.imf.org/external/pubs/ft/wp/2004/wp04126.pdf> (дата звернення: 11.07.2018)

246. Reyes R. A. Forming a Single Market: Theory and Reality. URL: <http://www.asean.org/7staticpost=forming-a-single-market-theory-and-reality-romeo-a-reyes-21> (дата звернення: 15.08.2019)

247. Kojima K. The pattern of international trade among advanced countries. *Hitotsubashi Journal of Economics*, 1964. vol. 5. № 1. P. 16-36.

248. Anderson K., Norheim H. Trade intensives and the analysis of bilateral trade flows in a many-country world: A survey. *Hitotsubashi Journal of Economics*. 1965. vol.22. № 2. P. 62-68

249. Balassa B. Tariff Reductions and Trade in Manufactures among the Industrial Countries. *American Economic Review*, 1966. vol. 56. P. 466-473.

250. Balassa B. The Theory of Economic Integration. London. G. Allen & Irwin Ltd. 1961.

251. Tinbergen J. Shaping the world economy. Suggestions for an international economic policy. New York. 20th Century Fund. 1962.

252. Grubel H.G., Lloyd P. J. The Empirical Measurement of Intra-Industry Trade. *Economic Record*. 1971. № 47 (4). P. 494-517

253. De Lombarde P. Trade liberalization indexes and the evaluation of preferential trade agreements. A note Ruiz Estrada. *Journal of Policy Modeling*. 2006. № 28. P. 877-883.

254. De Lombarde P., Pietrangeli G., Weeratunge C. Systems of Indicators for Monitoring Regional Integration Proccrses: Were Do We Stand? *The Integrated Fssessment Journal*. 2008. № 2. P. 39-67.

255. Feng Y., Genna G.M. Domestic institutional convergence and regional integration: Further evidence, in Salavrakos I.D. (ed.): Aspects of Globalization, Regionalization and Business. Athines. 2004.

256. Estrada R. M. Global dimension of regional integration (GDRI) model. FEA Working Paper. 2004.

257. World Statistics. Average interest on new external debt commitments (%). URL: <https://data.worldbank.org/indicator/DT.INR.DPPG?locations=EG> (дата звернення: 14.07.2019).

258. World Statistics. Average interest on new external debt commitments, private (%). URL: <https://data.worldbank.org/indicator/DT.INR.PRVT?end=2017&locations=TN&start=2008> (дата звернення: 14.06.2018).

259. Data hub. Official exchange rate (LCU per US\$, period average). URL: <https://datahub.io/world-bank/pa.nus.fcrf#resource-data> (дата звернення: 17.09.2019).

260. World Economic Outlook Database. URL: <https://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2019/01/weodata/weorept.aspx?sy=2010&ey=2020&scsm=1&ssd=1&sort=country&ds=.&br=1&pr1.x=36&pr1.y=5&c=686%2C>

612%2C449%2C419%2C611%2C453%2C469%2C456%2C429%2C726%2C433%2C732%2C439%2C463%2C443%2C744%2C446%2C466%2C672%2C474%2C682&s=NGDP_RPCH%2CNGDPD%2CNGDPDPC%2CNID_NGDP%2CPCPI%2CPCPIE%2CTM_RPCH%2CTMG_RPCH%2CTX_RPCH%2CTXG_RPCH%2CLUR%2CGGR_NGDP%2CGGX_NGDP%2CGGXCNL_NGDP%2CGGXWDN_NGDP%2CGGXWDG_NGDP%2CBCA_NGDPD&grp=0&a= (дата звернення: 12.06.2019)

261. International Trade Centre. URL: <http://www.intracen.org/itc/market-info-tools/statistics-import-country-product/> (дата звернення: 24.05.2019)

262. Факторный, дискриминантный и кластерный анализ / Дж. О. Ким, Ч. У. Мюллер, У. Р. Клекка и др. Москва: Финансы и статистика, 1989. 215 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА

Статті у наукових фахових виданнях України, іноземних держав та виданнях, включених до міжнародних наукометричних баз:

1. Баллак Е. Концепція нового регіоналізму у контексті інтеграції країн арабського регіону. *Інтелект XXI*. 2018, № 3, С.12-18. (Стаття належить до міжнародної наукометричної бази *Index Copernicus*; 0,8 авт. арк.).

2. Баллак Е. Перспективи науково-технологічного розвитку країн-членів Ліги Арабських Держав. *East European Scientific Journal*. Warsaw, Poland, 2018, vol. 3, № 7(35), Р.13-20. (Стаття належить до міжнародних наукометричних баз *International Scientific Indexing* та *ResearchBib*; 0,5 авт. арк.).

3. Ballack E. The Medium-Term Forecast of the Development of Integration among Countries of the Middle East and North Africa. *Проблеми економіки*. Харків, 2018, № 2(36), С.8-15. (Стаття належить до міжнародних наукометричних баз *Index Copernicus*, *EBSCOhost*, *OpenAIRE*, та *Open Academic Journals Index*; 1,0 авт. арк.).

4. Stupnytskyu O., Ballack E. Interconnection of Economic and Institutional Factors of the Integration of Arab Countries. *Journal of Global Economy Review*. Kozani, Greece, 2018, № 8, Р.73-81. (Стаття належить до міжнародної наукометричної бази *Index Copernicus*; 0,7 авт. арк., особисто автору належить 0,35 авт. арк.).

5. Ballack E. Features of Economic Policy Coordination of Arab Countries-participants of Regional Integration Alignments. *Modern Science—Moderní věda*. Praha, Ceska republika, 2018, № 4, Р.7-18. (Стаття належить до міжнародних наукометричних баз *Index Copernicus* та *Google Scholar*; 0,7 авт. арк.).

6. Ballack E. Conditions of Formation of Business Groups in the “Oil Monarchies” of the Arab Region. *Spirit-time*. Berlin, Germany, 2018, № 9, Р.20-24 (Стаття належить до міжнародних наукометричних баз *LinkedInSlideShare*, *eLIBRARY.RU*, *Сервис Issuu*; 0,7 авт. арк.).

7. Ballack E. The Concept of Arab-Muslim Finance as a Component of Islamic Economic Model. *Бізнес-навігатор*, 2019, Випуск 1(50), С.17-22 (Стаття належить до міжнародної наукометричної бази *Index Copernicus*; 0,7 авт. арк.).

Розділ у колективній монографії:

8. Ступницький О., Баллак Е. Особливості макроекономічних стратегій країн ЛАД в умовах посилення глобалізаційних та інтеграційних процесів. *Strategic Management: Global Trends and National Peculiarities*. Collective monograph. State University of Jan Kochanowski, Poland: Publishing House «Baltija Publishing», 2019, С.199-219. (1,6 авт. арк., особисто автору належить 0,8 авт. арк.).

Опубліковані праці апробаційного характеру:

9. Баллак Е. Загальноекономічні та інституційні чинники розвитку регіональної інтеграції країн-членів Ліги Арабських Держав (ЛАД). *Маркетинг*

та менеджмент у фокусі викликів нової економіки: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Ужгород, 26-28 квітня 2018 р.) Ужгород, 2018, С.183-186. (0,2 авт. арк.)

10. Баллак Е. Особливості взаємозв'язку внутрішніх і зовнішніх чинників економічного розвитку арабських країн. *Фінансове забезпечення розвитку економіки на національному та міжнародному рівнях*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 5 травня 2018 р.) Одеса, 2018, С.5-9. (0,2 авт. арк.)

11. Баллак Е. Арабські країни: геоекономічні аспекти національних суверенітетів. *Модернізація та суспільний розвиток економіки держави та регіонів*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 25-26 травня 2018 р.). Київ, 2018, С.11-13. (0,2 авт. арк.)

12. Ballack E. Institutional Factors of Integration Interaction Between Member States of Integration Groups of the Arab Region. *The Modern Trends in the Development of Business Social Responsibility: Papers of the International Scientific Conference* (Lisbon, Portugal, June 29th 2018), Part I, 2018, P.16-19. (0,2 авт. арк.)

13. Баллак Е. Вплив регіональних інтеграційних угод на процеси модернізації економік країн арабського регіону. *Perspectives of science and education: Papers of the 4th International scientific conference* (Karlovy Vary, Czech Republic, September 28, 2018), Karlovy Vary, Czech Republic, 2018, P.139-144. (0,5 авт. арк.)

14. Баллак Е. Особливості розвитку комплементарних інститутів фінансування країн-учасниць Ліги арабських держав. *Modern Economic Research: Theory, Methodology, Strategy: Papers of the International Scientific Conference* (Kielce, September 28, 2018) Kielce, Poland, 2018, Part I, P.8-11. (0,2 авт. арк.)

15. Баллак Е. «Азіатський» інвестиційний вектор фінансової політики країн Перської Затоки. *Anti-Crisis Management: State, Region, Enterprise: Papers of the II International Scientific Conference* (Le Mans, November 23th, 2018) Le Mans, France, 2018, Part I, P. 16-18. (0,2 авт. арк.)

16. Баллак Е. Наслідки впливу «арабської весни» на інвестиційний клімат країн РСАДПЗ. *Science progress in European countries: new concepts and modern solution: Papers of the 7th International Scientific Conference* (Stuttgart, May 31, 2019) Stuttgart, Germany, P.69-74. (0,4 авт. арк.)

17. Баллак Е. Сучасні проблеми розвитку торговельно-економічних відносин України з країнами ЛАД. *Perspectives of science and education: Papers of the 11th International youth conference* (New York, August 2, 2019), New York, USA. 2019, P.16-21. (0,3 авт. арк.)

Основні наукові положення, результати та висновки дисертаційного дослідження обговорені та схвалені на засіданнях кафедри міжнародного бізнесу Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка, а також апробовано на 9 міжнародних і всеукраїнських наукових конференціях, зокрема:

- Міжнародна науково-практична конференція «Маркетинг та менеджмент у фокусі викликів нової економіки» (м. Ужгород, 26-28 квітня 2018 р.);

- Всеукраїнська науково-практична конференція «Фінансове забезпечення розвитку економіки на національному та міжнародному рівнях» (м. Одеса, 5 травня 2018 р.);
- Міжнародна науково-практична конференція «Модернізація та суспільний розвиток економіки держави та регіонів» (м. Київ, 25-26 травня 2018 р.);
- Міжнародна наукова конференція «The Modern Trends in the Development of Business Social Responsibility» (м. Ліссабон, Португалія, 29 червня 2018 р.);
- IV Міжнародна науково-практична конференція «Perspectives of science and education» (м. Карлові Вари, Чехія, 28 вересня 2018 р.);
- Міжнародна наукова конференція «Modern Economic Research: Theory, Methodology, Strategy» (м. Кельце, Польща, 28 вересня 2018 р.);
- II Міжнародна наукова конференція «Anti-Crisis Management: State, Region, Enterprise» (м. ЛаМанс, Франція, 23 листопада 2018 р.);
- VII Міжнародна наукова конференція «Science progress in European countries: new concepts and modern solutions» (м. Штуттгарт, Німеччина, 31 травня 2019 р.);
- XI Міжнародна науково-практична конференція «Perspectives of Science and Education» (м. Нью Йорк, США, 2 серпня 2019 р.).

Рис. Б.1. Карта країн-членів ЛАД: Алжир, Бахрейн, Джибуті, Єгипет, Ірак, Йорданія, Кувейт, Ліван, Лівія, Марокко, Мавританія, Оман, Катар, КСА, Сирія, Сомалі, Союз Коморських островів, Судан, Туніс, ОАЕ, Палестина і Ємен.

Джерело: [232]

Структура зовнішньої торгівлі і основні торговельні партнери країн-членів ЛАД

Країна	Основні статті імпорту	Основні статті експорту	Основні імпортери в арабську країну	Основні експортери з арабської країни
Алжир	Машини й устаткування, напівфабрикати, товари широкого вжитку, продовольство	Сира нафта (37%), газ (30,8%), важка нафта, зріджений пропан і бутан	Іспанія, Італія, Франція, Великобританія, США	Китай, Франція, Італія, Іспанія, Німеччина
Бахрейн	Товари широкого вжитку, сировина, паливо, напівфабрикати, транспортні засоби	Нафта (33,9%), алюміній (19,4%), ювелірні прикраси	КСА, ОАЕ, США, Кувейт	Китай, ОАЕ, США, Японія
Джібуті	Товари широкого вжитку, товари виробничого призначення, машини й устаткування, продовольство	Залишкові нафтопродукти (15,4%), тварини (14%)	Ефіопія, Франція, Сомалі, Бразилія, Катар	Франція, ОАЕ, КСА, Японія, Ефіопія
Єгипет	Товари широкого вжитку, напівфабрикати, товари виробничого призначення	Сира нафта (15,9%), важка нафта (7,2%), городина, фрукти	КСА, Італія, Туреччина, США, ОАЕ	Китай, Німеччина, США, РФ, Туреччина
Ірак	Товари широкого вжитку, напівфабрикати, метали, паливо, товари виробничого призначення	Сира нафта (97,4%)	ОАЕ, Сирія, Туреччина, Йорданія	Китай, Індія, США, Корея, Греція, ОАЕ
Йорданія	Товари широкого вжитку, напівфабрикати, паливо, товари виробничого призначення, сировина	Добрива (11,1%), текстильні вироби (10,8%), медикаменти, городина	США, КСА, Ірак, Індія	КСА, Китай, США, Німеччина, ОАЕ
Катар	Товари широкого вжитку, товари виробничого призначення, машини й устаткування	Газ (48,1%), сира нафта (23,4%), важка нафта, зріджений пропан і бутан	Японія, Корея, Індія, Китай, ОАЕ	Китай, США, ОАЕ, Німеччина, Японія
КСА	Товари широкого вжитку, промислові товари, машини й устаткування	Сира нафта (66,3%), важка нафта (8%), полімери етилена в первинних формах	Азіатські країни, ОАЕ, Китай, Індія	Китай, США, Німеччина, Японія, Корея

Продовження Додатку В

Кувейт	Товари широкого вжитку, промислові товари, машини й устаткування	Сира нафта (64,5%), важка нафта (16,7%), зріджений пропан і бутан	КСА, ОАЕ, Китай, Індія	Китай, США, ОАЕ, Японія, Німеччина
Ліван	Товари широкого вжитку, паливо, напівфабрикати	Золото (8,7%), ювелірні й дорогоцінні камені (6,6%), електричне встаткування	КСА, ОАЕ, Південна Африка, Ірак, Сирія	Китай, Італія, Франція, Німеччина, США
Лівія	Машини й устаткування, напівфабрикати, продовольство, транспортні засоби, товари широкого вжитку,	Сира нафта (72,5%), газ (9,3%), важка нафта	Італія, Німеччина, Китай, Франція, Іспанія	Китай, Італія, Туреччина, Туніс, Франція
Марокко	Товари широкого вжитку, напівфабрикати, промислові товари, паливо, машини й устаткування	Електричні розподільні пристрої (10,1%), пасажирські й гоночні автомобілі (8,5%), добрива, жіночий одяг	Іспанія, Франція, Італія, Індія, США	Іспанія, Франція, Китай, США, Німеччина
Мавританія	Машини й устаткування, паливо, промислове встаткування, продовольство, товари широкого вжитку,	Залізна руда й концентрати (35,7%), риба (18,4%), ракоподібні й водні безхребетні, золоту	Китай, Швейцарія, Іспанія, Італія, Японія	Китай, Алжир, Франція, Марокко, Іспанія, Бразилія, США
Оман	Товари широкого вжитку, напівфабрикати, промислові товари, машини й устаткування	Сира нафта (55,5%), газ (8,6%), важка нафта, алюміній	Китай, ОАЕ, східні країни, Індія	ОАЕ, Індія, Китай, КСА
Палестина	Товари широкого вжитку, напівфабрикати, паливо	Вапно, цемент, будівельні матеріали (17,5%), спальна фурнітура, городина, вироби із пластику, взуття	Ізраїль, Йорданія, ОАЕ, КСА, Кувейт	Ізраїль, Туреччина, Китай, Німеччина, Йорданія
Сирія	Машини й устаткування, продовольство, метал і металопродукція, хімічні продукти	Фрукти й горіхи (12,5%), городина, корм для тварин, неалкогольні напої, мило й мийні засоби	КСА, ОАЕ, Іран, Туреччина, Ірак, Китай	Ірак, КСА, Кувейт, ОАЕ, Лівія

Продовження Додатку В

Сомалі	Паливо, продовольство, будівельні матеріали, промислові товари	Живі тварини (66,9%), золото (10%), олієнасілля	ОАЕ, Ємен, Оман	Джібуті, Індія, Китай, Оман, Кенія
Коморські острови	Продовольство, товари широкого вжитку, паливо, цемент і будівельні матеріали	Спеції (69,8%)	Індію, Франція, Німеччина, КСА, Сінгапур	Китай, Пакистан, Франція, ОАЕ, Індія
Судан	Товари широкого вжитку, промислові товари, напівфабрикати, транспортні засоби, машини й устаткування	Сира нафта (55,5%), золото (21,5%), живі тварини	Китай, ОАЕ, КСА, Індія, Єгипет	Китай, Йорданія, Індія, Єгипет, ОАЕ
Туніс	Товари широкого вжитку, напівфабрикати, промислові товари, машини й устаткування, паливо	Електричне устаткування (11,2%), текстильні вироби, сира нафта	Франція, Італія, Німеччина, Іспанія	Франція, Італія, Китай, Німеччина, Іспанія
ОАЕ	Машини й устаткування, транспортні засоби, продовольство, хімічні речовини	Сира нафта (29,%%), важка нафта, золото, засоби зв'язку, реекспорт, фініки	Індія, Китай, США, Німеччина, Японія	Японія, Індія, Іран, Китай, Таїланд
Ємен	Товари широкого вжитку, городи, напівфабрикати, сировина, продовольчі товари	Сира нафта (49,6%), газ (28,1%), важка нафта, золото	КСА, Оман, Сомалі, Японія	ОАЕ, Китай, КСА, Туреччина, Індія

Джерело: складено [233; 234; 235]

Додаток Г
Таблиця Г.1

Запаси та ресурсозабезпеченість сировою нафтою в країнах ЛАД

Країна	Запаси, млн барелів	Ресурсозабезпеченість, Запаси/Видобуток
Алжир	12 000,200	29,1
Бахрейн	124,6	6,7
Джибуті	0	0
Єгипет	4 400, 100	6,2
Ємен	3 000	273
Ірак	147 000,233	86,7
Йорданія	1,1	0
Катар	25 000,244	106,2
Коморські Острови	0	0
Кувейт	101 000,500	94,1
Ліван	0	0
Лівія	48 000,363	339,7
Мавританія	20,2	14
Марокко	0,684	13
ОАЕ	97 000,800	86,7
Оман	5373	15
Палестина	-	-
Саудівська Аравія	266 000,260	69,7
Сирія	2500	270
Сомалі	0	0
Судан	5 000	22
Туніс	425,2	25

Джерело: [236; 237]

Таблиця Г.2

Динаміка ресурсозабезпеченості нафтою окремих країн ЛАД, роки

Країна	2000	2005	2010	2015	2016	2017	2018
Алжир	22	17	19	21	21	22	21
Бахрейн	2	2	2	2	2	2	2
Єгипет	11	16	17	17	18	19	18
Ємен	15	19	27	257	505	329	273
Ірак	119	172	161	95	92	88	86
Катар	42	57	42	35	35	35	35
Кувейт	122	109	111	90	87	92	94
Лівія	67	66	78	303	311	152	339
Мавританія	-	-	30	12	14	15	14
Марокко	21	4	13	13	13	13	13
ОАЕ	102	89	95	71	69	71	86
Оман	17	20	17	15	14	15	15
Саудівська Аравія	77	66	73	61	59	61	69
Сирія	11	18	18	257	272	278	270
Судан	4	5	29	16	21	23	22
Туніс	15	21	14	21	22	22	25

Джерело: [238]

Запаси та ресурсозабезпеченість сирим природним газом в країнах ЛАД

Країна	Запаси природного газу, млрд куб. м.	Ресурсозабезпеченість, роки Запаси/Видобуток
Алжир	4504	51,6
Бахрейн	92	6
Джибуті	0	0
Єгипет	2221	44,8
Ємен	479	932
Ірак	3744	487
Йорданія	6	59
Катар	23861	149,2
Коморські Острови	0	0
Кувейт	1784	103
Лівія	1505	162
Мавританія	28	-
Марокко	1	14
ОАЕ	6091	102
Оман	705	20
Палестина	-	-
Саудівська Аравія	8715	93
Сирія	285	72
Сомалі	6	-
Судан	85	-
Туніс	65	25

Джерело: [236]

Таблиця Г.4

Динаміка ресурсозабезпеченості природним газом окремих країн ЛАД, роки

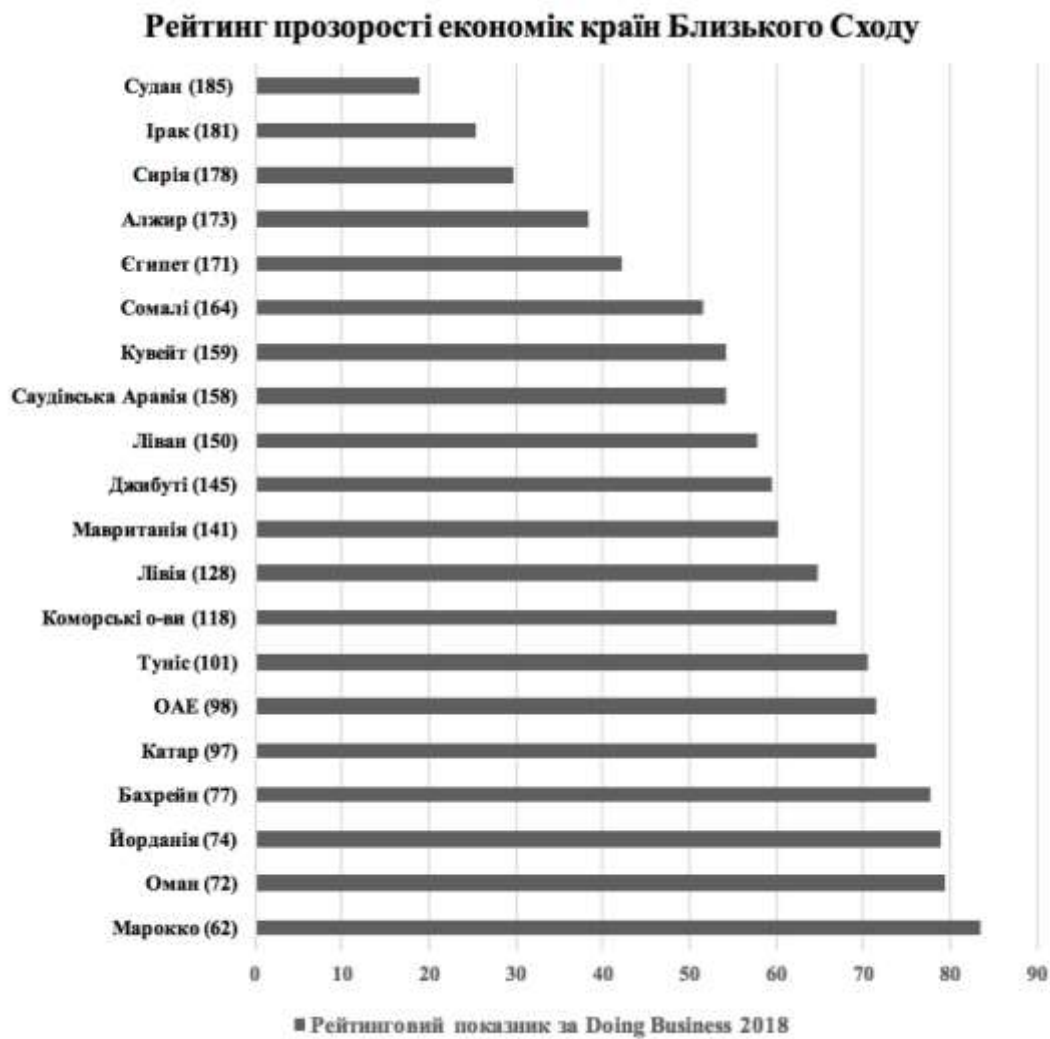
Країна	2000	2005	2010	2015	2016	2017	2018
Алжир	54	50	52	53	47	47	52
Бахрейн	13	9	7	6	6	6	6
Єгипет	83	38	40	6	63	51	45
Ємен	-	-	76	163	932	932	932
Ірак	1013	1787	632	466	513	492	487
Йорданія	28	28	37	50	59	61	59
Катар	556	539	197	137	134	133	149
Кувейт	166	131	156	108	106	107	103
Лівія	229	135	91	133	156	170	162
Марокко	66	74	56	13	14	14	14
ОАЕ	165	127	123	105	103	102	102
Оман	79	31	18	21	20	20	20
Саудівська Аравія	172	126	112	101	97	95	93
Сирія	44	48	33	69	79	79	72
Туніс	35	16	18	22	24	24	25

Джерело: [239]

Найбільші проекти у сфері ВДЕ країн ЛАД (заплановані, будуються або уже створені)

Вітрова генерація	Потужність, МВт	Сонячна генерація	Потужність, МВт	Геотермальна та концентрована сонячна генерація	Потужність, МВт
Хенчелла (Алжир)	20	Північний та Верхній Платеус (Алжир)	343	Гуельма (Єгипет)	5
Північний та Верхній Платеус	5010	Аль-Джофра (Лівія)	14	Шагайя I (Кувейт)	10
Габаль Ель-Зайт (Єгипет)	220	Себха (Лівія)	40	Ноор I (Марокко)	200
Затока Ель-Гайт (Єгипет)	120	Хоун (Лівія)	14	Ноор II (Марокко)	150
Дарнах (Лівія)	60	Гранд Бара (Джибуті)	300	Джеріхо (Палестина)	700
Аль-Магрон I (Лівія)	80	Амаль (Оман)	1021		
Аль-Магрон II	120	Нуакшот (Мавританія)	30		
Маан (Йорданія)	75	Духайль (Катар)	10		
Аль-Фагіг (Йорданія)	90	Кахрама (Кувейт)	100		
Таза (Марокко)	150	Аль Хафіджі (Саудівська Аравія)	15		
Танжер II (Марокко)	100	Мекка (Саудівська Аравія)	100		
Джбель Халладі (Марокко)	120	Грін Дубба (Саудівська Аравія)	50		
Тіскрад (Марокко)	300	Сонячний парк емірату Абу-Дабі (ОАЕ)	700		
Мідельт (Марокко)	150	Сонячний парк емірату Дубаї (ОАЕ)	470		
Джбель Лахдід (Марокко)	200	Шагайя I (Кувейт)	10		
Нуакшот (Мавританія)	30				
Дхофар (Оман)	50				
Тубас (Палестина)	470				

Джерело: [240]

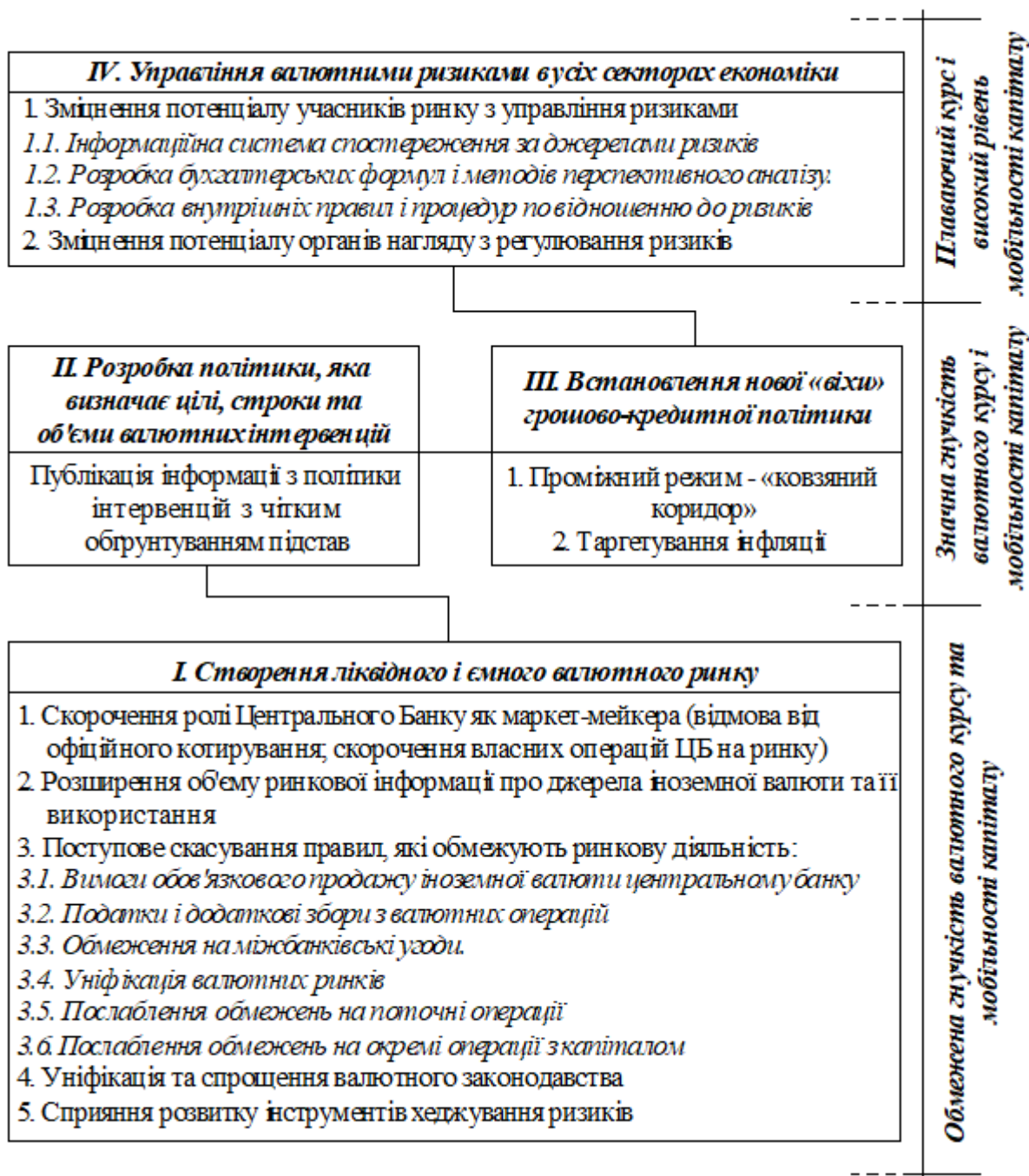
Джерело: [241].

Міжнародні інтеграційні кредитно-інвестиційні інститути країн ЛАД

<i>Назва</i>	<i>Рік створення</i>	<i>Функції</i>
Ісламський банк розвитку	1974	Здійснення капіталовкладень у проекти економічної і соціальної інфраструктури; фінансування приватного та соціального секторів; участь у акціонерному капіталі виробничих проектів і підприємств країн-засновників (24 мусульманські країни) та держав-учасників (Гвінея, Гамбія, Індонезія, Камерун, Малі, Нігер і Чад); фінансування зовнішньої торгівлі країн-учасниць та надання їм сприяння в одержанні технічної допомоги й підготовці кадрів; створення різних спеціалізованих фондів.
Кувейтський фонд арабського економічного розвитку	1961	Надання пільгових позик і субсидій арабським, азіатським і африканським країнам з метою промислового та сільськогосподарського розвитку; фінансування проектів промислової та соціальної інфраструктури.
Фонд економічного розвитку арабських країн (Абу-Дабі)	1971	Фінансування розвитку інфраструктури, промисловості та туризму у арабських країнах.
Саудівський фонд промислового розвитку	1974	Довгострокове кредитування і субсидування різних секторів економіки практично всіх країн, що притримуються західної орієнтації, включаючи сферу малого підприємництва і соціальну сферу.
Арабський банк економічного розвитку Африки (АБЕРА)	1973	Кредитування співробітництва арабських країн ЛАД (16 країн-учасниць ЛАГ і Єгипет) із країнами-членами Організації африканської єдності (ОАЄ); надання країнам-членам ОАЄ, що не входять у ЛАД, на пільгових умовах довгострокових позик для фінансування проектів розвитку. Середній період кредитування – 10-15 років, ставка відсотка коливається від 1 до 6%.
Арабський фонд для Африки	1974	Субсидування різних секторів економіки країн БСПА за рахунок коштів Саудівської Аравії, ОАЕ, Лівії, Кувейту, Іраку та деяких інших арабських нафтовидобувних держав; з 1978 р. фінансові кошти юридично об'єднані з капіталом АБЕРА
Іракський фонд зовнішнього розвитку Арабський фонд технічної допомоги африканським і арабським країнам	1974 1975	Субсидування різних секторів економіки бідних арабських держав Арабський фонд технічної допомоги африканським і арабським країнам

Джерело: складено: [242, р. 61-77; 243; 244]

Етапи досягнення «фінансової відкритості»

Джерело: складено: [245; 246]

Гене́за оцінок ефективності інтеграційної взаємодії

Сьогодні існує ціла система показників, що застосовуються при обґрунтуванні методів і форм взаємодії країн в інтеграційних об'єднаннях. Історично першими були сформульовані індикатори інтеграції, що ґрунтуються на показниках інтенсифікації взаємних торговельних потоків – індекси інтенсивності двосторонніх товаропотоків [247; 248] та обчисленні внутрішньорегіональної торгівлі [249; 250]. Пізніше, у ході вивчення процесу інтенсифікації торговельних потоків Дж. Тінбергеном була розроблена економетрична гравітаційна модель [251], Б. Беласом були запропоновані формули оцінки внутрішньогалузевої торгівлі і її динаміки у межах стандартних виробничих класифікацій (індекс Грубеля-Ллойда) [252].

Існуючі з минулого століття підходи до оцінки ефектів інтеграції і її перспектив дають найчастіше суперечливі висновки: так дослідження еволюції процесів торговельної інтеграції призводить до суперечливих результатів, оскільки зростання одних показників (наприклад, динаміка частки внутрішньорегіональної торгівлі за період створення ЛАД) вказує на зростання ступеня торговельної інтеграції, у той час як інші показники (індекс інтенсивності регіональної торгівлі і перевага ефекту відхилення торгівлі над ефектом створення торгівлі) вказують на зменшення ступеня торговельної інтеграції в ЛАД. Однак, в останні роки починає формуватися новий погляд на оцінку регіональної інтеграції у зв'язку з тим, що, по-перше, практика продемонструвала невідповідність активності інтеграційного напрямку торговельній взаємодії, по-друге, на зміну класичній торгівлі (сільськогосподарські товари, сировина і традиційні обробні галузі) прийшла електронна торгівля інноваційними товарами, роботами і послугами в умовах глобального функціонування ринків високих технологій і потужної підтримки національного бізнесу державами [253; 254].

Аналіз логіки традиційних індикаторів, що використовувалися для оцінки регіональної економічної інтеграції, проведений групою дослідників, переконливо продемонстрував, що істотна частина використовуваних параметрів (близько 30%) не надає інформацію про процес регіональної інтеграції. Це мотивувало новий тренд у вивченні ефектів регіональної економічної інтеграції, пов'язаний із отриманням якісно нових характеристик – однорідності національних регулюючих інститутів [255]. Під впливом цієї тенденції оцінки регіональної економічної інтеграції почали зміщатися як у сферу характеристик, що відображають збільшення обсягів транскордонних потоків капіталу, робочої сили, товарів і послуг, так і у сферу оцінок зближення ключових показників розвитку економік країн інтеграційного об'єднання. Сьогодні це знаходить своє відображення, наприклад, у розробці індикаторів рівня субрегіональної інтеграції та рівня готовності інтенсифікувати інтеграцію шляхом побудови моделей розвитку інтеграції на основі міждисциплінарного підходу, який дозволяє одночасно з економічними, врахувати соціальні, технологічні і політичні чинники [256].

Мотиваційні аргументи, мотивуючі та стримуючі чинники фінансової інтеграції

Джерело: розроблено автором

Додаток Л

Розрахунок впливу регіональної фінансової інтеграції на національні бюджетні системи країн ЛАД

Країни ЛАД	Зовнішній борг, % ВВП	Доходи бюджету, % ВВП*	Витрати бюджету, % ВВП*	Сальдо бюджету, % ВВП*	Середньорічний приріст міжнародних резервів, %	Приріст споживчих цін, %
Єгипет						
2008-2010	18,0	26,5	33,1	-7,3	3,7	13,8
2011-2014	14,7	20,7	33,2	-11,1	-13,0	9,2
2015-2017/18	20,0	21,0	32,7	-11,3	31,2	17,9
Ірак						
2008-2010	45,1	35,2	55,3	-6,2	-6,0	1,0
2011-2014	24,8	38,1	45,1	-5,3	5,3	4,0
2015-2017/18	38,0	28,7	36,2	-9,6	20,7	0,7
Ліван						
2008-2010	-	22,3	32,1	-8,3	36,3	2,5
2011-2014	65,0	23,3	28,7	-8,1	6,1	4,4
2015-2017/18	62,9	24,1	27,6	-7,6	2,5	-0,1
Саудівська Аравія						
2008-2010	17,5	41,2	32,7	9,7	15,7	6,8
2011-2014	18,8	42,0	35,5	6,4	13,8	4,1
2015-2017/18	17,2	27,2	37,8	-14,1	-9,6	0,8
Сирія						
2008-2010	13,0	21,7	26,3	-2,9	4,6	7,7
2011-2014	13,6	-	-	-	-39,3	20,1
2015-2017/18	-	-	-	-	-34,3	-
Йорданія						
2008-2010	63,0	31,8	33,2	-6,5	20,6	6,0
2011-2014	65,4	27,6	31,2	-9,2	9,3	4,1
2015-2017/18	70,3	26,2	29,1	-3,3	-1,3	0,5
Ємен						
2008-2010	20,2	29,3	35,3	-6,3	-8,2	11,8
2011-2014	20,8	25,8	31,2	-6,6	-3,5	13,4
2015-2017/18	-	15,5	24,2	-	62,3	-
Лівія						
2008-2010	10,8	62,0	50,7	12,9	8,1	5,2
2011-2014	9,3	53,5	61,7	-14,3	-2,0	8,0
2015-2017/18	15,9	22,1	71,2	-95,3	-11,3	-
Судан						
2008-2010	61,5	24,5	21,9	-1,0	-8,3	12,9
2011-2014	74,7	23,5	14,2	-4,1	-18,8	31,8
2015-2017/18	113,5	24,0	12,0	-3,7	64,0	16,9
Туніс						
2008-2010	49,7	29,0	25,3	-1,9	39,4	3,8
2011-2014	54,4	31,7	30,3	-5,2	7,2	4,8
2015-2017/18	55,1	30,5	27,8	-5,5	-2,8	4,6
Марокко						
2008-2010	26,4	32,6	30,6	-4,3	-1,3	1,9
2011-2014	33,6	32,7	33,8	-6,1	-3,2	1,1
2015-2017/18	45,6	31,7	29,5	-4,4	7,3	1,3

Продовження Додатку Л

Кувейт						
2008-2010	36,0	57,8	42,3	24,7	9,0	6,6
2011-2014	21,1	66,6	39,5	30,3	11,2	3,4
2015-2017/18	40,2	38,6	55,7	3,1	8,3	2,9
Алжир						
2008-2010	3,3	40,1	39,1	1,3	14,4	4,8
2011-2014	1,7	40,4	40,0	-4,0	3,0	4,9
2015-2017/18	2,3	41,2	41,2	-11,6	-19,7	5,6
Бахрейн						
2008-2010	45,2	22,7	26,3	-2,4	8,0	2,7
2011-2014	34,0	25,1	29,7	-6,1	5,1	1,9
2015-2017/18	71,7	23,4	36,2	-12,6	-22,3	2,0
Катар						
2008-2010	76,3	38,3	28,9	10,7	53,4	2,6
2011-2014	57,7	41,5	29,6	9,7	-25,2	2,5
2015-2017/18	89,5	42,0	34,1	-0,3	-11,3	1,6
Оман						
2008-2010	46,3	43,6	34,9	7,4	11,5	6,4
2011-2014	34,0	46,5	44,7	3,0	3,3	2,2
2015-2017/18	71,8	36,7	58,5	-16,7	9,0	0,9
ОАЕ						
2008-2010	45,5	3,2	30,0	4,3	-17,0	4,9
2011-2014	42,6	3,1	31,1	6,2	21,7	1,3
2015-2017/18	61,2	3,5	36,3	-2,3	4,1	2,5
Мавританія						
2008-2010	80,3	21,3	24,2	-2,5	11,8	5,3
2011-2014	80,2	26,2	26,5	-2,0	34,8	4,6
2015-2017/18	106,5	30,5	33,2	-1,3	-4,3	2,4
Сомалі						
2008-2010	45,6	-	4,0	-	-	-
2011-2014	46,3	-	4,1	-	-	-
2015-2017/18	42,3	-	5,3	-	-	-
Джибуті						
2008-2010	62,7	38,7	40,6	-1,9	38,8	5,9
2011-2014	50,1	32,7	38,4	-6,3	62,5	3,2
2015-2017/18	89,0	34,5	45,6	-16,5	43,5	0,8
Коморські острови						
2008-2010	56,3	25,7	24,2	1,7	45,4	3,1
2011-2014	26,0	30,0	25,3	5,5	25,0	1,3
2015-2017/18	27,2	25,2	30,5	-2,6	20,1	-
Палестина						
2008-2010	14,0	6,6	28,1	0,3	20,4	5,5
2011-2014	9,9	5,3	27,7	0,8	25,3	2,3
2015-2017/18	7,8	5,9	26,3	2,1	-21,7	0,5

* доходи, витрати і бюджетне сальдо – бюджети центральних урядів, де основні бюджетні параметри надані по консолідованому бюджету.

Джерело: розраховано і складено: [179; 180]

Додаток М
Таблиця М.1

Показники оцінки лібералізації рахунку капіталу
Середня норма відсотка за новими борговими зобов'язаннями (внутрішня
заборгованість, %)

	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Алжир	2,76	1,41	2,37	1,01	2,44	0,26	0,94	2,57	1,94	5,9
Бахрейн	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Джибуті	2,86	2,5	2,05	2,04	2,2	2,75	2,01	2,45	2,02	2,29
Єгипет	3,82	2,01	0	1,99	0	0	0	0	0,75	0
Ємен	2,52	2,08	1,48	2,43	0,72	2,04	2,06	0	0	0
Ірак	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Йорданія	3,4	2,12	2,26	1,89	2,21	3,19	2,07	3,02	3,39	4,69
Катар	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Коморські Острови	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0,75
Кувейт	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Ліван	8,14	7,61	6,03	5,64	5,24	5,12	5,68	5,76	6,27	6,91
Лівія	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Мавританія	2,77	4,87	2,21	2,61	1,63	1,96	1,62	2,51	2,27	2,11
Марокко	3,81	2,75	2,79	1,71	2,78	1,63	2,97	2,07	1,19	1,88
ОАЕ	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Оман	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Палестина	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Саудівська Аравія	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Сирія	1,59	1,94	0	4	0	0	0	0	0	0
Сомалі	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0,75
Судан	2,86	3,13	2,84	1,93	2,06	2,01	1,26	2,39	2,48	1,34
Туніс	2,76	2,1	2,66	1,99	1,61	1,89	1,58	2,61	1,41	2676

Джерело: [257]

Середня норма відсотка за новими борговими зобов'язаннями (внутрішня приватна заборгованість, %)

	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Алжир	3,82	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Бахрейн	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Джибуті	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Єгипет	1,91	0,25	5,79	2,61	5	0,35	2,54	3,7	3,62	7,18
Ємен	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Ірак	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Йорданія	0	0	3,87	0,00	5	3,47	1,95	3,78	4,41	6,21
Катар	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Коморські Острови	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Кувейт	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Ліван	-	-	-	-	-	-	-	-	-	6,64
Лівія	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Мавританія	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Марокко	4,03	4,11	3,45	0	4,51	0	4,82	3,84	1,35	0
ОАЕ	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Оман	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Палестина	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Саудівська Аравія	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Сирія	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Сомалі	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Судан	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Туніс	4,53	1,78	1,86	0,46	1,88	2,12	2,45	4,81	1,53	4,55

Джерело: [258]

Показники оцінки валютного співробітництва
Офіційний обмінний курс (національна валюта за доллар, середнє значення за період)

	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Алжир	64,58	72,68	74,39	72,94	77,54	79,39	80,58	100,69	109,44	110,97
Бахрейн	0,38	0,38	0,38	0,38	0,38	0,38	0,38	0,38	0,38	0,38
Джибуті	177,72	177,72	177,72	177,72	177,72	177,72	177,72	177,72	177,72	177,72
Єгипет	5,43	5,56	5,62	5,94	6,06	6,87	7,08	7,69	10,02	17,78
Ємен	199,76	202,85	219,59	213,8	214,35	214,89	214,89	214,89	214,89	214,89
Ірак	1193,08	1170	1170	1170	1166,17	1166,17	1166,17	1166,17	1182	1184
Йорданія	0,71	0,71	0,71	0,71	0,71	0,71	0,71	0,71	0,71	0,71
Катар	3,64	3,64	3,64	3,64	3,64	3,64	3,64	3,64	3,64	3,64
Коморські острови	335,86	354,14	371,49	353,9	382,89	370,53	370,81	443,58	444,75	436,57
Кувейт	0,27	0,29	0,29	0,28	0,28	0,28	0,28	0,28	0,28	0,28
Ліван	1507,5	1507,5	1507,5	1507,5	1507,5	1507,5	1507,5	1507,5	1507,5	1507,5
Лівія	1,22	1,25	1,27	1,25	1,26	1,27	1,27	1,39	1,39	1,39
Мавританія	238,203	262,36	275,89	281,19	281,12	296,12	30,27	32,46	35,23	35,79
Марокко	7,75	8,08	8,42	8,09	8,63	8,41	8,41	9,76	9,81	9,69
ОАЕ	3,67	3,67	3,67	3,67	3,67	3,67	3,67	3,67	3,67	3,67
Оман	0,38	0,38	0,38	0,38	0,38	0,38	0,38	0,38	0,38	0,38
Палестина	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Саудівська Аравія	3,75	3,75	3,75	3,75	3,75	3,75	3,75	3,75	3,75	3,75
Сирія	11,22	11,22	11,22	48,34	64,59	108,73	154,13	237,02	460,27	492,61
Сомалі	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Судан	2,09	2,31	2,31	2,67	3,57	4,76	5,73	6,02	6,21	6,68
Туніс	1,23	1,35	1,43	1,41	1,56	1,63	1,69	1,96	2,14	2,41

Джерело: [259]

Динаміка зовнішньої торгівлі товарами України з країнами ЛАД, 2017 р.

Країна	Експорт, млн. дол.	Імпорт, млн. дол.	Сальдо, млн. дол.
Єгипет	1831,3	77,0	1754,3
Ємен	31,8	0,2	31,6
Ізраїль	604,6	167,9	436,7
Ірак	479,2	0,2	479,0
Іран	552,6	70,1	482,5
Йорданія	153,8	9,3	144,5
Катар	42,3	11,2	31,1
Кувейт	20,3	1,7	18,6
Ліван	427,0	2,3	424,7
ОАЕ	384,5	59,4	325,1
Оман	34,0	5,2	28,8
КСА	517,2	182,9	334,3
Туреччина	2519,1	1262,5	1256,5
<i>Всього</i>	<i>7597,7</i>	<i>1849,9</i>	

Джерело: складено: [224]

Зовнішня торгівля товарами між Україною та ОАЕ, млн. дол. США

Показники	Рік					
	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Товарообіг	518,9	462	359,4	341	444	565.3
Експорт	450,4	395	301,8	277,6	384,6	486.1
Імпорт	68,5	67	57,6	63,4	59,4	79.2
Сальдо	381,8	328	244,2	214,2	325,2	406.9

Зовнішня торгівля послугами між Україною та ОАЕ, млн. дол. США

Показники	Рік					
	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Обсяг торгівлі	321,4	271,4	294	269	334,7	394.3
Експорт	204,7	185,7	204,7	170	216,6	255
Імпорт	116,6	85,7	89,3	99	118,1	139.3
Сальдо	88,1	100	115,4	71	98,5	115.7

Джерело: складено: [224]

Аналітична модель оцінки експортно-імпортного потенціалу країн ЛАД та України

Як було доведено у попередніх розділах даного дисертаційної роботи, множина країн-членів ЛАД є достатньо неоднорідною – різні країни-члени ЛАД характеризуються істотними відмінностями у рівнях розвитку та за галузевими особливостями структури їх економік. За таких умов вибудовування ефективної стратегії зовнішньоекономічної діяльності України по відношенню до країн ЛАД потребує диференційованого підходу. Це, в свою чергу, обґрунтовує доцільність науково обґрунтованого групування країн-членів ЛАД для розробки специфічних алгоритмів взаємодії з різними групами країн.

Одним з найбільш активно використовуваних наукових методів групування є кластерний аналіз, який застосовується, зокрема, й для дослідження інтеграційних процесів. В цьому контексті варто виділити роботу Т. Орехової, А.М. Фаріда, в якій метод кластерного аналізу використано як інструмент формування інтеграційної стратегії країн Близького Сходу. Попри цікаві результати, висвітлені у згаданій роботі, дослідження проблематики розробки стратегії інтеграції зберігає свою актуальність. Причини цього полягають у істотних змінах політичної та економічної ситуації в окремих країнах ЛАД, які відбулися після проведення попередніх досліджень інших науковців. Крім того, серед факторів, на основі яких здійснювалася кластеризація, згадані вище дослідники не виділяли чинників, пов'язаних з відносинами досліджуваних країн ЛАД з Україною, зокрема, й участі експортно-імпортних потоків.

Однією з гіпотез, які досліджувалися в роботах науковців, було припущення, що необхідною передумовою взаємовигідної співпраці є схожість соціально-економічних умов у державах-партнерах. Для дослідження обґрунтованості цього припущення необхідно сформувати інформаційну базу, що містить базові показники соціально-економічного розвитку досліджуваних країн. Проте, оскільки специфікою нашої роботи є оцінка перспектив співробітництва країн ЛАД та України, то до базового набору макроекономічних показників досліджуваних країн пропонується додати питомі значення експортних та імпортних потоків цих країн у відносинах з Україною.

Тому інформаційна база дослідження містить дві основні складові. Перша – загальні дані макроекономічного розвитку країн. За їх джерело обрано базу даних світового економічного огляду, оприлюднену на сайті Міжнародного валютного фонду й оновлену станом на квітень 2019 р. [260]. Ця база включає такі 8 показників: приріст ВВП, %; Індекс інфляції, %; приріст імпорту товарів та послуг, %; приріст експорту товарів та послуг, %; загальні доходи бюджету (% від ВВП); загальні видатки бюджету (% від ВВП); чисті урядові кредитування/запозичення (% від ВВП); поточний платіжний баланс (% від ВВП). Ця база сформована для 20 країн ЛАД. Проте через відсутність повного співставного набору показників для таких країн, як Ірак та Сомалі, вони виключені з розгляду. Натомість додано дані двох країн регіональних лідерів – Ірану та Ізраїлю. У вихідній базі були доступні фактичні дані за вказаними вище показниками для набору досліджуваних країн за період 2010-2017 рр. При цьому для окремих країн на момент проведення дослідження також вже були наявні фактичні дані й за 2018 р. Проте з метою запобігання можливих викривлень через різний часовий горизонт охоплення даних для різних країн було обчислено усереднені значення показників лише за співставний період, тобто за період за 2010-2017 рр. Результати обчислень представлено у табл. Р.1.

Усереднені макроекономічні дані країн ЛАД, Ірану та Ізраїлю за період
2010-2017 рр.

№	Країна	Приріст ВВП, %	Індекс інфляції, %	Приріст імпорту товарів та послуг, %	Приріст експорту товарів та послуг, %	Загальні доходи бюджету (% від ВВП)	Загальні видатки бюджету (% від ВВП)	Чисті урядові кредитування / запозичення (% від ВВП)	Поточний платіжний баланс (% від ВВП)
1	Алжир	3,09	163,60	3,05	-0,92	34,64	40,54	-5,90	-3,36
2	Бахрейн	3,74	119,86	5,87	3,67	22,59	31,88	-9,29	2,57
3	Джибуті	5,87	99,92	6,07	1,49	33,72	41,33	-7,61	-16,56
4	Єгипет	3,53	306,79	2,91	-1,24	21,98	32,62	-10,64	-3,35
5	Іран	2,33	72,54	1,62	9,23	16,57	17,19	-0,62	4,84
6	Йорданія	2,50	111,98	0,24	1,55	25,10	33,49	-8,40	-9,85
7	Кувейт	1,95	164,04	6,98	2,15	65,71	45,63	20,08	24,85
8	Ліван	2,34	109,19	1,03	-0,64	21,14	29,13	-7,99	-23,07
9	Лівія	1,87	185,68	1,38	18,68	59,26	102,05	-42,79	-11,08
10	Мавританія	4,03	152,70	10,41	5,23	26,20	27,15	-0,95	-17,00
11	Марокко	3,63	113,14	4,32	11,06	27,14	32,15	-5,01	-5,60
12	Оман	3,61	150,92	6,73	3,61	41,25	44,60	-3,34	-0,78
13	Катар	6,49	101,31	8,62	7,43	40,55	33,46	7,09	18,09
14	Саудівська Аравія	3,98	99,63	3,15	4,41	34,42	35,95	-1,54	9,45
15	Судан	-0,35	395,56	2,39	-7,52	10,44	14,80	-4,36	-7,84
16	Сирія	3,44	174,06	5,36	11,33	20,85	28,64	-7,79	-2,84
17	Туніс	1,96	93,22	2,95	1,67	24,64	29,35	-4,71	-8,99
18	ОАЕ	3,91	256,28	6,21	8,09	33,48	31,21	2,27	10,58
19	Ємен	-4,28	415,48	-2,44	-16,31	18,82	24,80	-5,98	-2,61
20	Ізраїль	3,89	98,18	5,91	4,06	36,64	39,25	-2,61	3,17

Джерело: обчислено автором [260]

Друга складова інформаційної бази для проведення кластерного аналізу включає дані про питому вагу експорту до України та імпорту у зовнішньоторговельних потоках досліджуваних країн. Вона сформована за даними Міжнародного торговельного центру, доступними на його сайті [261]. Часовий період, який охоплюють дані, – 2001-2018 рр. З метою проведення дослідження дані було усереднено. Для прикладу, питома вага експорту відповідної країни до України обчислювалася за формулою (P_e):

$$P_e = \frac{\sum_{t=1}^n EU_t}{\sum_{t=1}^n E_t} \quad (1.1)$$

де EU_t – експорт відповідної країни до України в періоді t ;

E_t – загальний обсяг експорту відповідної країни в періоді t ;

n – кількість періодів.

Продовження Додатку Р

Показники питомої ваги імпорту з України в загальних обсягах імпорту відповідної країни обчислювалися за подібною до (1.1) формулою з тією різницею, що в чисельнику та знаменнику фігурували обсяги імпорту з України та загального обсягу імпорту певної країни відповідно. Результати обчислень представлено в табл. Р.2.

Таблиця Р.2

Усереднені дані питомої ваги України в зовнішньоторговельних потоках країн ЛАД, Ірану та Ізраїлю за період 2001-2018 рр.

№	Код країни	Країна	Відсоток імпорту з України по відношенню до загального імпорту країни	Відсоток експорту до України по відношенню до загального експорту країни
1	C_1	Алжир	0,892	0,020
2	C_2	Бахрейн	0,028	0,004
3	C_3	Джибуті	0,822	0,000
4	C_4	Єгипет	3,066	0,335
5	C_5	Іран	1,435	0,051
6	C_6	Йорданія	2,114	0,205
7	C_7	Кувейт	0,076	0,001
8	C_8	Ліван	2,842	0,088
9	C_9	Лівія	1,188	0,001
10	C_10	Мавританія	1,027	0,274
11	C_11	Марокко	0,608	0,113
12	C_12	Оман	0,229	0,008
13	C_13	Катар	0,076	0,011
14	C_14	Саудівська Аравія	0,574	0,033
15	C_15	Судан	0,680	0,005
16	C_16	Сирія	3,440	0,234
17	C_17	Туніс	1,315	0,066
18	C_18	ОАЕ	0,162	0,015
19	C_19	Ємен	0,342	0,005
20	C_20	Ізраїль	0,760	0,271

Джерело: обчислено автором за даними Міжнародного торговельного центру [261]

Крім даних про значення відповідних показників досліджуваних країн, у табл. Р.2 наведені коди країн, що в подальшому будуть використані на ілюстраціях, які відображають результати кластеризації.

Перш, ніж розглядати результати застосування кластерного аналізу для країн ЛАД, варто зазначити, що специфіка сформованої інформаційної бази (наявність в ній виключно відносних показників) та методів кластеризації, що будуть вказані пізніше, дозволяє в якості міри відстані обрати евклідову відстань, що визначається за формулою:

$$d_{ij} = \sqrt{\sum_{k=1}^p (x_{ik} - x_{jk})^2} \quad (1.2)$$

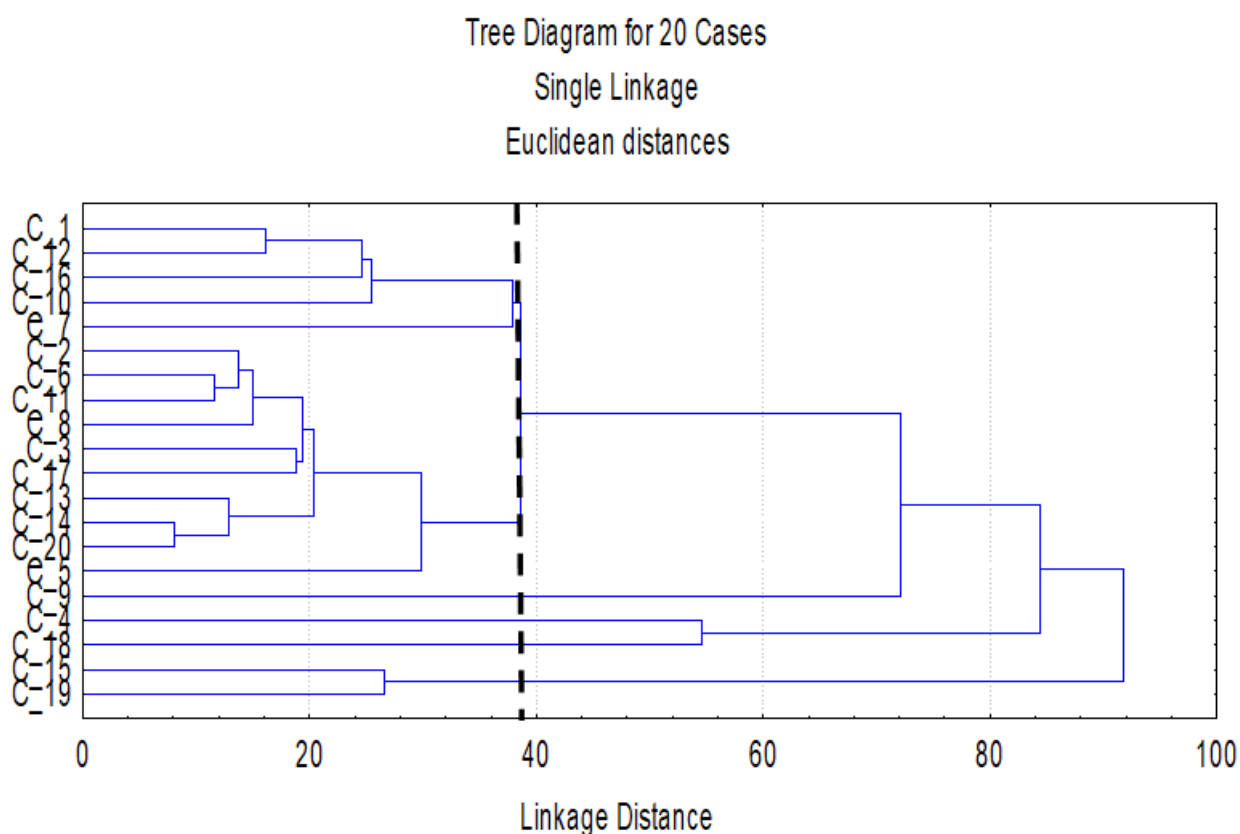
де d_{ij} – відстань між об'єктами i та j (в нашому випадку такими об'єктами будуть досліджувані країни);

x_{ik} – значення k -ої змінної для i -го об'єкту;

x_{jk} – значення k -ої змінної для j -го об'єкту;

p – кількість змінних [262, с.157].

Розглянемо результати застосування методів кластерного аналізу, що відносяться до ієрархічних агломеративних й отримали найбільше поширення в практиці наукових досліджень. З них найбільш простим можна вважати методи одиничного зв'язку. У випадку застосування цього методу об'єкт приєднується до кластеру в разі, якщо хоча б один елемент кластеру знаходиться на тому ж рівні подібності, що й об'єкт-претендент. Звідси й походить його назва, оскільки для входження до кластера достатньо бути подібним лише до одного об'єкта, що вже входить до кластера. Недоліком цього методу є «ланцюговий ефект», тобто виникнення «ланцюжків». Цей ефект можна спостерігати й за результатами нашого аналізу на дендрограмі, наведеній на рис. Р.1. Попри наявність вказаного недоліку, він часто використовується тому, що має властивість інваріантності при монотонних перетвореннях, якої позбавлені інші ієрархічні методи кластеризації. На практиці це означає, що результати, отримані з використанням цього методу, не змінюються при зміні впорядкування об'єктів або при виключенні окремих об'єктів з розгляду. Для інших методів цього гарантувати не можна [262, с. 169-170]. Тому хоча обґрунтовувати розподіл об'єктів з використанням цього методу в окремих випадках дещо складно, проте результати, отримані цим методом важливі як контрольні значення. В разі, якщо вони не суперечать результатам, отриманим з використанням інших методів, це є важливе підґрунтя для того, щоб вважати такі результати стійкими.

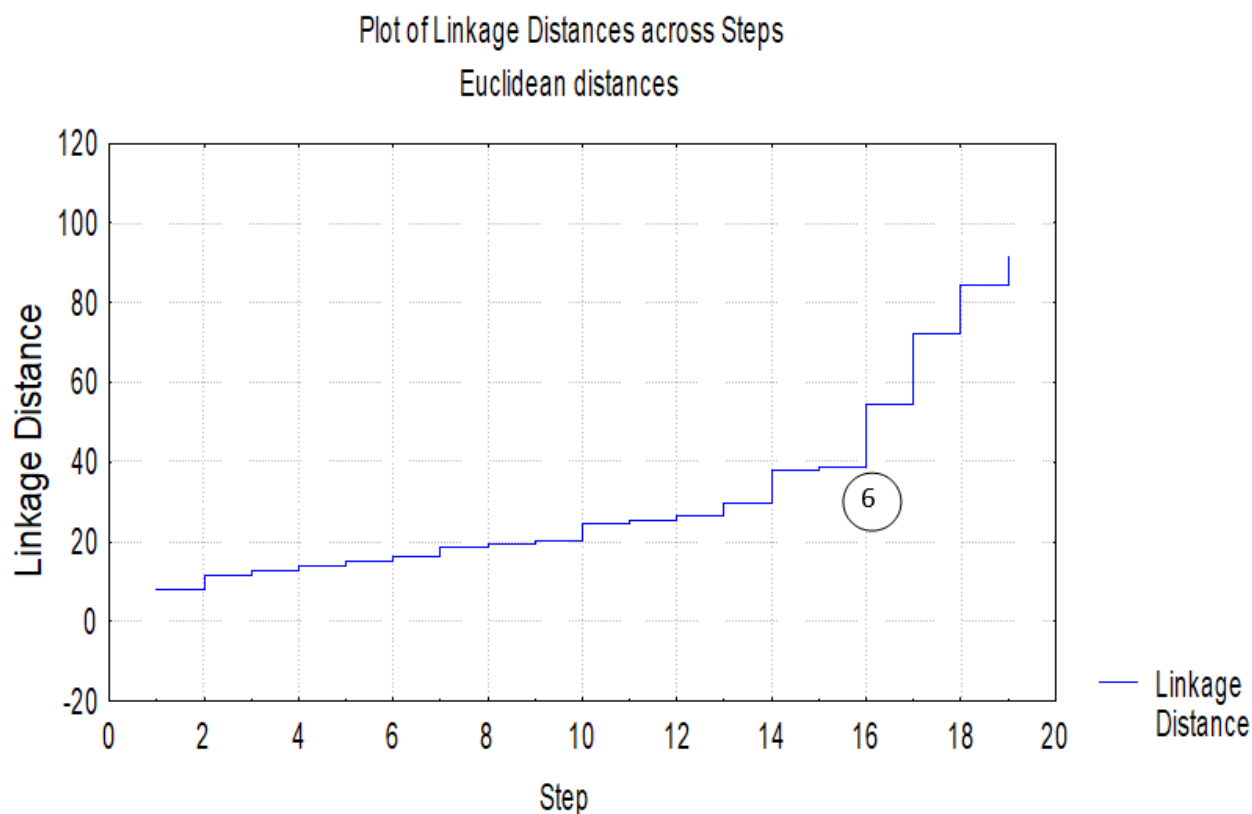

Рис. Р.1 Дендрограма кластерного аналізу країн ЛАД, Ірану та Ізраїлю за методом одиничного зв'язку.

Джерело: побудовано автором

На рис. Р.1. наведені результати ієрархічної кластеризації країн ЛАД, Ірану та Ізраїлю за методом одиничного зв'язку. Вертикальна штрихова лінія показує можливий варіант вибору міжкластерної відстані (відстані зв'язку), тобто того ієрархічного рівня, який дозволить розподілити країни на групи та визначить кількість цих груп.

Обґрунтування міжкластерної відстані можливо як візуально на основі самої дендрограми, так на основі графіку міжкластерних відстаней (рис. Р.2).

Рис. Р.2. Графік міжкластерних відстаней за методом одиничного зв'язку.

Джерело: побудовано автором

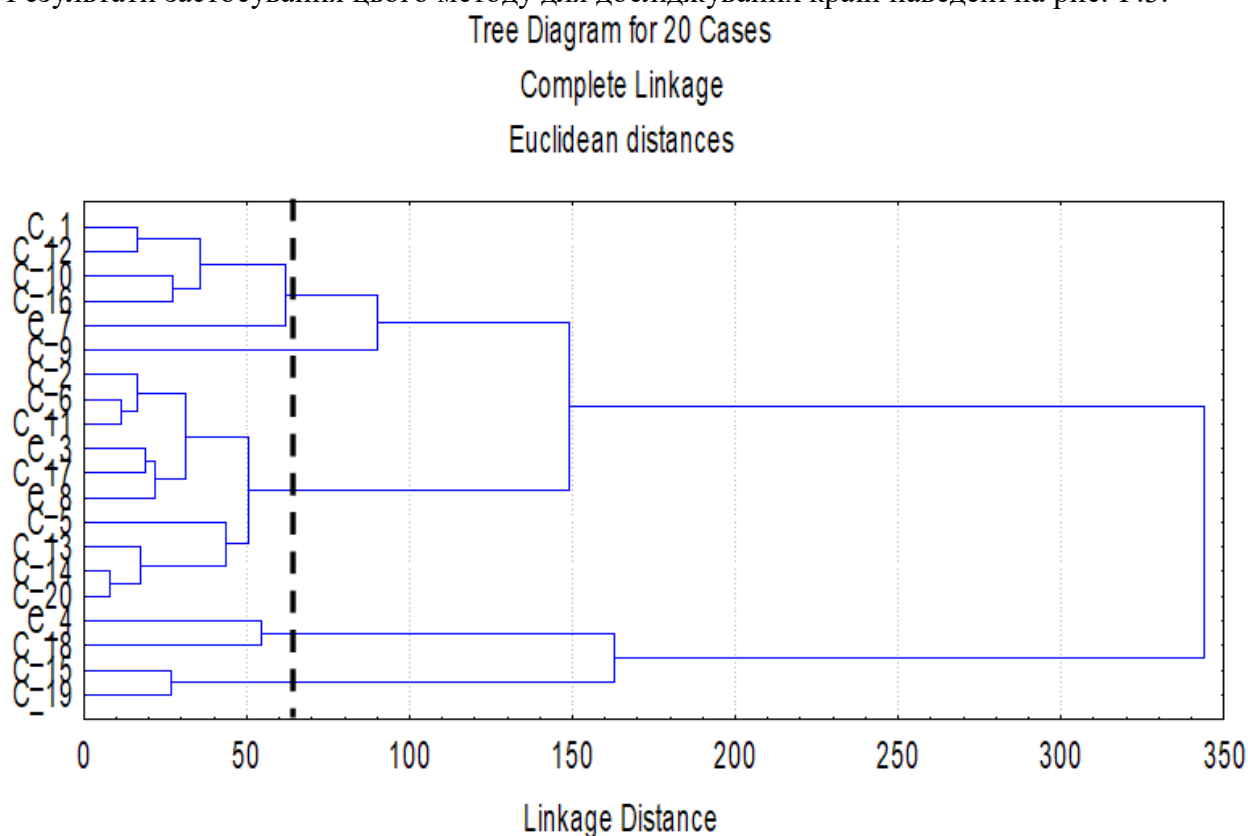
В разі, якщо вибір міжкластерної відстані здійснюється за графіком міжкластерних відстаней, то критерієм такого вибору є різке зростання рівня графіку. На рис. Р.2. видно, що найбільш стрімке зростання відбувається на 16 кроці процедури й відповідає міжкластерній відстані, що приблизно дорівнює 40 (дещо менше 40). При виборі такої міжкластерної відстані утворюється 6 кластерів. Проте з них тільки три – це власне кластери (в розумінні – групи країн). Решта 3 – це окремі країни, які не входять до жодного кластеру, тим самим кожна утворюючи окремий кластер. Коди цих країн – С_9, С_4 та С_18. Якщо звернутися до табл. Р.2, то можна з'ясувати, що ці країни – Лівія, Єгипет та ОАЕ відповідно. Щодо Єгипту та ОАЕ – то рішення про неможливість (або недоцільність) об'єднання цих країн в кластер варто відкласти, дочекавшись результатів кластеризації іншими методами. Оскільки, як видно з рис. Р.2., й за методом одиничного зв'язку ці країни утворюють кластер, тільки при міжкластерній відстані, що більше 50.

Що ж до Лівії – то ця країна справді виокремлюється на фоні інших. Причина цього полягає в тому, що це нафтоекспортуюча країна зі значним потенціалом забезпечення високого добробуту. Проте через політичну та військову нестабільність, що вже тривалий час характеризує цю країну, вона не може забезпечити й позитивну економічну динаміку.

Продовження Додатку Р

Тому з висновком про те, що ця країна утворює окремий кластер, можна погодитися й результати застосування інших методів кластеризації його лише підтвердять.

Наступний метод кластерного аналізу, який було застосовано для дослідження країн ЛАД, Ірану та Ізраїлю, – метод повного зв'язку. Правило об'єднання об'єктів, що застосовується при використанні цього методу, передбачає, що подібність між об'єктами, які об'єднуються в певний кластер, не повинна бути меншою певного порогового рівня. На практиці це дозволяє отримати кластери з об'єктів, що характеризуються високою схожістю. Результати застосування цього методу для досліджуваних країн наведені на рис. Р.3.

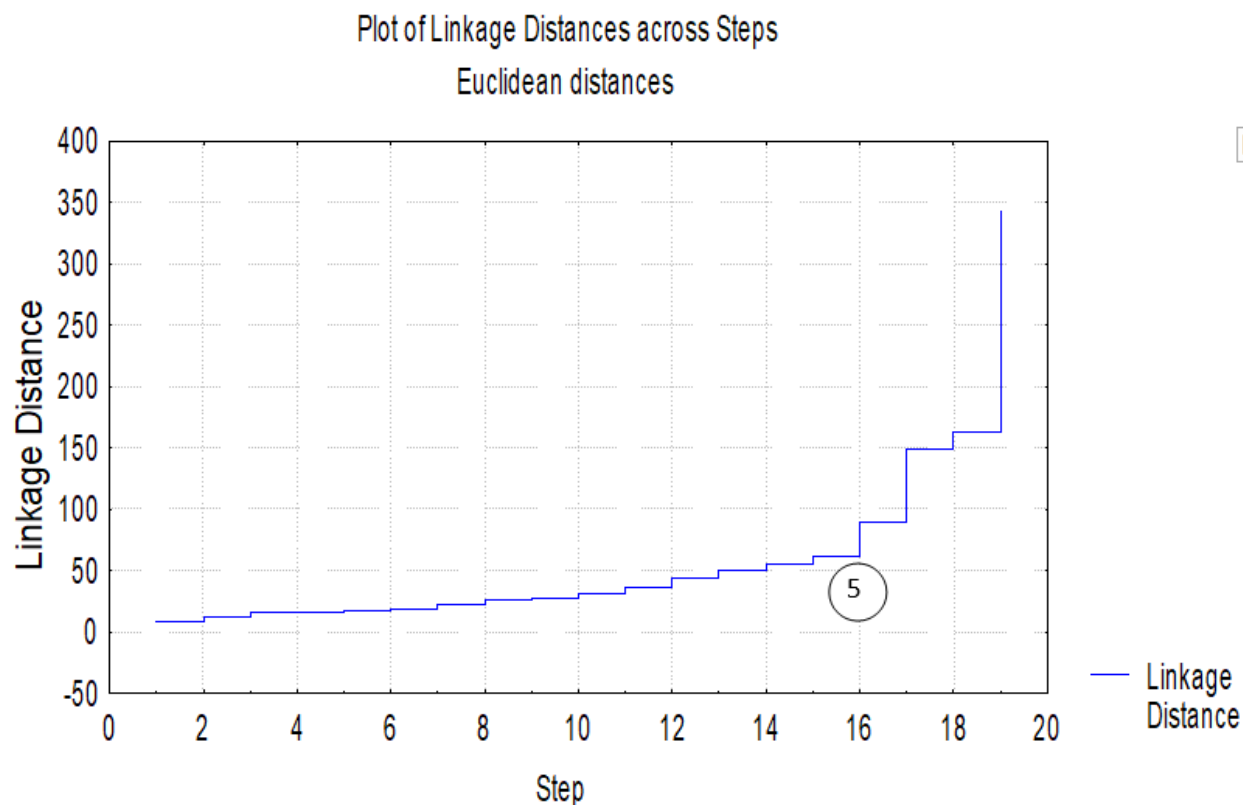

Рис. Р.3. Дендрограма кластерного аналізу країн ЛАД, Ірану та Ізраїлю за методом повного зв'язку.

Джерело: побудовано автором

Для обґрунтування міжкластерної відстані, за якої буде здійснюватися кластеризація методом повного зв'язку, слід звернутися до рис. Р.4. Як видно з цього рисунку, перше стрімке зростання міжкластерної відстані відбувається на 16 кроці й відповідає приблизно 60.

Якщо повернутися до рис. В, то на ньому зображена вертикальна штрихована лінія, яка відповідає цій міжкластерній відстані. Як видно, за такої міжкластерної відстані утворюється 5 кластерів. Один з них утворює вже згадувана нами раніше Лівія (C_9), яка за такої міжкластерної відстані не об'єднується з жодною іншою країною. Щоправда при збільшенні міжкластерної відстані до приблизно 90 Лівія все ж об'єднується й входить до першого кластера. Рішення про доцільність такого об'єднання можна відкласти до отримання результатів застосування третього методу кластеризації.

Рис. Р.4. Графік міжкластерних відстаней за методом повного зв'язку.
Джерело: побудовано автором

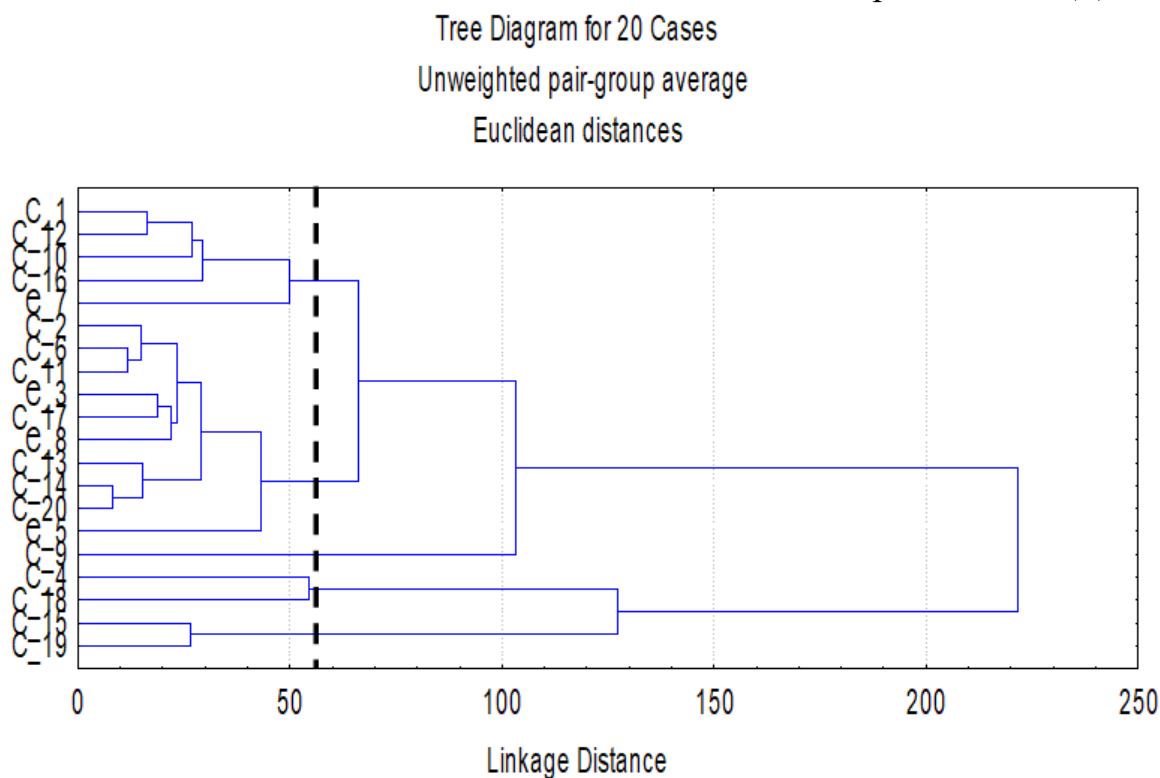
Решта чотири кластери утворені групами країн. Варто звернути увагу, що Єгипет та ОАЕ за цього методу входять в один окремий кластер. Це дає підстави вважати його утворення доцільним.

Ще один кластер, утворений всього з двох країн, включає країни з кодами С_15 та С_19 – це Судан та Ємен відповідно. При використанні методу одиничного зв'язку ці країни також утворюють окремий кластер, тому можна також вважати доцільним виділення такого кластеру.

Що ж до групування решти країн, то його доцільно здійснити після аналізу результатів ще одного методу кластеризації – методу середнього зв'язку. Цей метод покликаний стати певним компромісом між двома попередніми. При його застосуванні обчислюється середня подібність об'єкта-кандидата на включення з усіма об'єктами існуючого кластера. В разі, якщо ця подібність перевищує певний пороговий рівень схожості, ухвалюється рішення про приєднання об'єкта-кандидата до кластера.

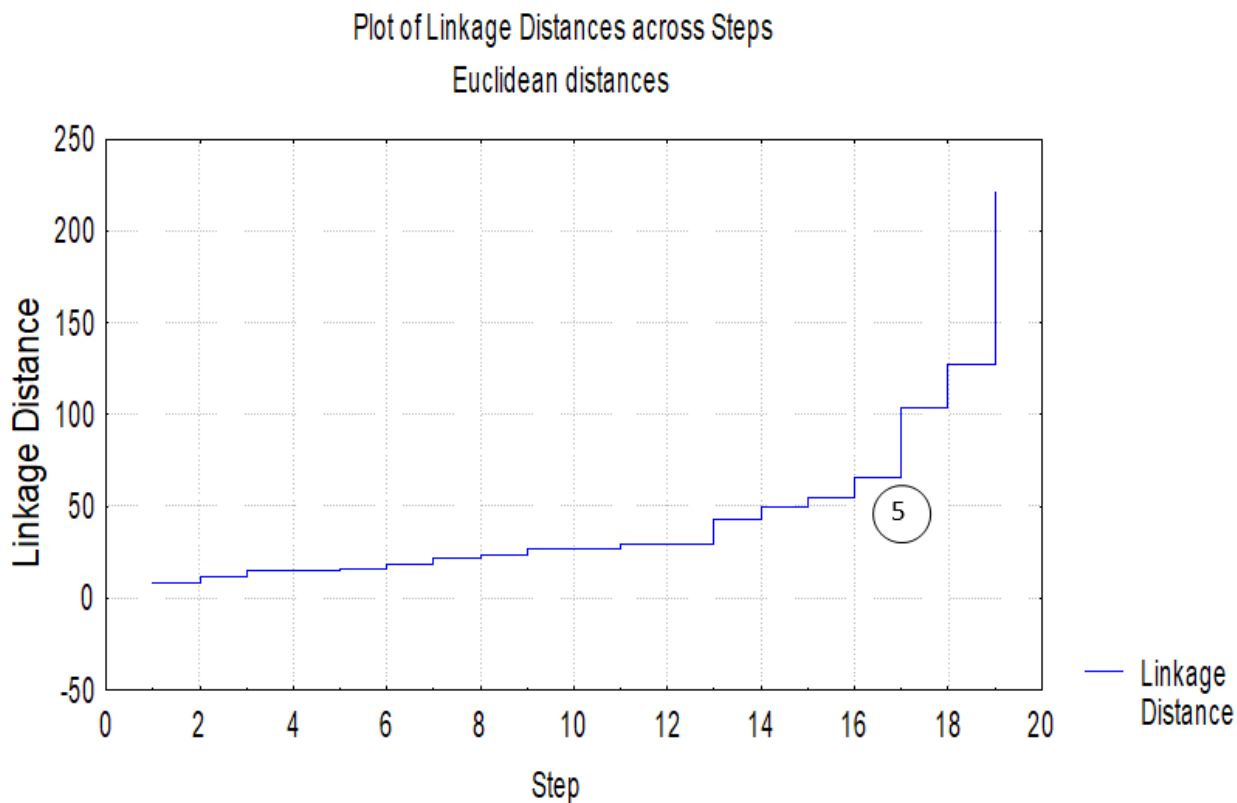
Результати застосування цього методу та графік міжкластерних відстаней представлені на рис. Р.5 та Р.6 відповідно.

Рис. Р.5. Дендрограма кластерного аналізу країн ЛАД, Ірану та Ізраїлю за методом середнього зв'язку.

Джерело: побудовано автором

Рис. Р.6. Графік міжкластерних відстаней за методом середнього зв'язку.

Джерело: побудовано автором

Як видно з Рис. Р.6, перше стрімке зростання міжкластерної відстані відбувається на 17 кроці й відповідає значенню міжкластерної відстані, що приблизно дорівнює 60 (дещо менше 60). Вертикальна лінія на графіку, наведеному на рис. Р.5, показує, що за такого значення міжкластерної відстані буде виділено 5 кластерів. При цьому, подібно до вже отриманих попередніми методами результатів, Лівія утворює окремих кластер. Її відмінність від інших країн настільки значна, що спроба приєднати цю країну до певного кластеру призвела б до злиття перших двох кластерів, які включають основну кількість країн. В результаті залишилось би усього три кластери – два з них включали б усього по дві країни, а третій – усю решту країн, що очевидно є недоречним. Тим самим раніше висловлене припущення про недоцільність включення Лівії до решти кластерів отримало своє додаткове підтвердження.

Так само підтверджена доцільність виділення двох кластерів, до яких входить по дві країни. Перший з них включає Єгипет та ОАЕ, а другий – Судан та Ємен.

Проаналізуємо кластери, що включають більше, ніж дві країни. Перший з них включає такі країни, як Алжир, Оман, Мавританія, Сирія та Кувейт. При цьому Кувейт хоча й входить до цього кластеру, проте характеризується найбільшою відмінністю від решти його представників.

Другий кластер зі значною кількістю елементів включає такі країни: Бахрейн, Йорданія, Марокко, Джибуті, Туніс, Ліван, Катар, КСА, Ізраїль, Іран. Подібно до попереднього кластера, можна також виділити країну, яка включається до нього, проте найбільшою мірою відрізняється від решти елементів цього кластеру – це Іран. Якщо враховувати не лише соціально-економічні та зовнішньоторговельні фактори, покладені в основу проведеної кластеризації, а й політичні та релігійні, то Іран є одним з регіональних лідерів. Тому ця країна й була включена до дослідження, хоча вона й не є членом ЛАД. Подібно до цього, також регіональним лідером є Ізраїль, політичні інтереси якого є антагоністичними по відношенню до поточної доктрини Ірану. Проте з огляду на обраний набір показників, що не враховує політичні фактори, ці країни потрапили до одного кластера. При цьому істотно відмінним елементом цього кластеру виявився не Ізраїль, а Іран. Що ж до Ізраїлю, то він виявився вкрай подібним до КСА.

В узагальненому вигляді результати кластеризації представлені в табл. Р.3. Нумерація кластерів здійснюється в тій послідовності, в якій вони представлені на рис. Р.5.

Таблиця Р.3

Результати кластерного аналізу країн ЛАД, Ірану та Ізраїлю

Номер кластеру	Країни, що входять до кластеру
1	Алжир, Оман, Мавританія, Сирія, Кувейт
2	Бахрейн, Йорданія, Марокко, Джибуті, Туніс, Ліван, Катар, КСА, Ізраїль, Іран
3	Лівія
4	Єгипет, ОАЕ
5	Судан, Ємен

Джерело: побудовано автором

Здійснена кластеризація країн ЛАД, Ірану та Ізраїлю створює передумови розробки аналітичної моделі оцінювання експортного та імпортного потенціалу цих країн у зовнішньоторговельних відносинах з Україною. Логіка оцінювання такого потенціалу полягає в наступному.

Продовження Додатку Р

Для кожного кластеру визначається еталонне (максимальне) значення частки експорту до України (U_{emk}) та імпорту з України (U_{imk}), яке фактично досягнуте країнами, що входять до цього кластеру (і які, відповідно, є в певному сенсі подібними за комплексом параметрів загальноекономічного розвитку та зовнішньоекономічних зв'язків з Україною). Для цього можна скористатися даними табл. Р.3. Результати обчислення еталонних значень представлені в табл. Р.4.

Таблиця Р.4.

Еталонні значення питомої ваги України в зовнішньоторговельних потоках кластеризованих країн ЛАД, Ірану та Ізраїлю за період 2001-2018 рр.

№	Код країни	Країна	Відсоток імпорту з України по відношенню до загального імпорту країни	Відсоток експорту до України по відношенню до загального експорту країни
1	C_1	Алжир	0,892	0,020
	C_12	Оман	0,229	0,008
	C_10	Мавританія	1,027	0,274
	C_16	Сирія	3,440	0,234
	C_7	Кувейт	0,076	0,001
Еталонні значення кластеру 1			3,440	0,274
2	C_2	Бахрейн	0,028	0,004
	C_6	Йорданія	2,114	0,205
	C_11	Марокко	0,608	0,113
	C_3	Джибуті	0,822	0,000
	C_17	Туніс	1,315	0,066
	C_8	Ліван	2,842	0,088
	C_13	Катар	0,076	0,011
	C_14	Саудівська Аравія	0,574	0,033
	C_20	Ізраїль	0,760	0,271
	C_5	Іран	1,435	0,051
Еталонні значення кластеру 2			2,842	0,271
3	C_9	Лівія	1,188	0,001
Еталонні значення кластеру 3			1,188 (3,440)	0,001 (0,274)
4	C_4	Єгипет	3,066	0,335
	C_18	ОАЕ	0,162	0,015
Еталонні значення кластеру 4			3,066	0,335
5	C_15	Судан	0,680	0,005
	C_19	Ємен	0,342	0,005
Еталонні значення кластеру 5			0,680	0,005

Джерело: побудовано автором

В разі, якщо кластер складається усього з однієї країни, тоді, як виключення, еталонне (максимальне) значення частки експорту до України та імпорту з України може бути запозичене з кластеру, до якого ця єдина країна може бути віднесена за результатами кластерного аналізу при збільшенні припустимої міжкластерної відстані.

В нашому випадку така ситуація має місце з кластером 3, який складається з єдиної країни. Раніше було пояснено, що це не варто вважати методичним або іншим недоліком самого кластерного аналізу, а справді об'єктивно відображає дуже особливу соціально-економічну та політичну ситуацію, в якій знаходиться ця країна.

Разом з тим, якщо звернутися до рис. В, де наведено результати кластерного аналізу країн ЛАД, Ірану та Ізраїлю за методом повного зв'язку, то стає зрозумілим, що при збільшенні міжкластерної відстані країна з кодом С_9, тобто Лівія, входить до першого кластера. Тому в табл. Р.3.5 для Лівії наведено два варіанти еталонних часток експорту та імпорту, при цьому в дужках зазначено величини еталонних значень, що відповідають кластеру, до якого Лівія потенційно входить при збільшенні міжкластерної відстані.

Наступним кроком для кожної j -ої країни обчислюються показники Індекс потенційного зростання експорту з України (I_{ej}) та Індекс потенційного зростання імпорту до України (I_{ij}). Перший з цих показників обчислюється за формулою 1.3:

$$I_{ej} = \frac{U_{emk} - U_{ej}}{U_{ej}}, \quad (1.3)$$

де U_{emk} – еталонне (максимальне) значення частки експорту з України k -го кластеру;
 U_{ej} – фактичне усереднене значення частки експорту з України до j -ої країни за період 2001-2018 рр.

Показник Індекс потенційного зростання імпорту до України (I_{ij}) обчислюється за формулою 1.4:

$$I_{ij} = \frac{U_{imk} - U_{ij}}{U_{ij}}, \quad (1.4)$$

де U_{imk} – еталонне (максимальне) значення частки імпорту до України k -го кластеру;
 U_{ij} – фактичне усереднене значення частки імпорту до України з j -ої країни за період 2001-2018 рр.

Результати обчислення показників Індекс потенційного зростання експорту з України (I_{ej}) та Індекс потенційного зростання імпорту до України (I_{ij}) наведені в табл. Р.5.

Індекс потенційного зростання експорту з України (I_{ej}) та Індекс потенційного зростання імпорту до України (I_{ij}) країн ЛАД, Ірану та Ізраїлю

№ кластеру	Код країни	Країна	Індекс потенційного зростання експорту з України (I_{ej}), %	Індекс потенційного зростання імпорту до України (I_{ij}), %
1	C_1	Алжир	286	1 270
	C_12	Оман	1 402	3 325
	C_10	Мавританія	235	0
	C_16	Сирія	0	17
	C_7	Кувейт	4 426	27 300
2	C_2	Бахрейн	10 050	6 675
	C_6	Йорданія	34	32
	C_11	Марокко	367	140
	C_3	Джибуті	246	...
	C_17	Туніс	116	311
	C_8	Ліван	0	208
	C_13	Катар	3 639	2 364
	C_14	Саудівська Аравія	395	721
	C_20	Ізраїль	274	0
C_5	Іран	98	431	
3	C_9	Лівія	190	27 300
4	C_4	Єгипет	0	0
	C_18	ОАЕ	1 793	2 133
5	C_15	Судан	0	0
	C_19	Ємен	99	0

Джерело: побудовано автором

Як видно з табл. Р.5, значення індексів потенційного зростання експорту та, особливо, імпорту, для окремих країн є вкрай великими. Вказана ситуація має математичне та логічне пояснення. Так, якщо базові частки імпорту є вкрай малими, то збільшення фактичної частки імпорту навіть до 1% в перерахунку на індекс зростання виражається великим числом. Це можна проілюструвати на прикладі Кувейту. Усереднена питома вага експорту цієї нафтовидобувної країни до України становить усього приблизно тисячну частку проценту. Тому в разі, якщо питома вага України в експорті Кувейту досягла б усього лиш 2,73% (це еталонне значення по першого кластеру, до яких відноситься Кувейт), то індекс зростання математично дорівнює 27 300%.

Попри той факт, що за певного перерозподілу потоків на світовому ринку вуглеводнів експорт Кувейту з України справді міг би зростати дуже великими темпами, оцінювати потенційний ефект зростання зовнішньоторговельних потоків відносними показниками індексів потенційного зростання експорту з України та імпорту до України країн все ж не зовсім зручно. Більш коректно це було зробити шляхом обчислення абсолютного потенційного зростання експорту з України до країн ЛАД та імпорту з цих країн до України.

Продовження Додатку Р

Для цього можна скористатися аналітичною моделлю оцінювання потенційного зростання експорту з України до країн ЛАД та імпорту з цих країн до України на основі системи згрупованих з використанням апарату кластерного аналізу кількісних показників. Вказана модель може бути представлена двома формулами. Перша з них відображає аналітичну оцінку потенційного зростання експорту з України до країн ЛАД (G_e):

$$G_e = \sum_{k=1}^m \sum_{j=1}^{n_k} Q_{ej} \cdot U_{ej} \cdot I_{ej}, \quad (1.5)$$

де Q_{ej} – усереднений обсяг експорту з України до j -ої країни за період 2001-2018 рр.;

U_{ej} – фактичне усереднене значення частки експорту з України до j -ої країни за період 2001-2018 рр.;

I_{ej} – Індекс потенційного зростання експорту з України до j -ої країни, визначений на основі групування країн в використанням апарату кластерного аналізу;

m – кількість кластерів;

n_k – кількість країн що входять до k -го кластеру.

Формула аналітичної оцінки потенційного зростання імпорту в Україну з країн ЛАД (G_i) представлена таким виразом:

$$G_i = \sum_{k=1}^m \sum_{j=1}^{n_k} Q_{ij} \cdot U_{ij} \cdot I_{ij}, \quad (1.6)$$

де Q_{ij} – усереднений обсяг імпорту в Україну з j -ої країни за період 2001-2018 рр.;

U_{ij} – фактичне усереднене значення частки імпорту до України з j -ої країни за період 2001-2018 рр.

I_{ij} – Індекс потенційного зростання імпорту в Україну з j -ої країни, визначений на основі групування країн в використанням апарату кластерного аналізу.

Результати обчислення аналітичної оцінки потенційного зростання експорту з України до країн ЛАД за формулою (1.5) наведені в табл. Р.6.

Результати обчислення аналітичної оцінки потенційного зростання експорту з України до країн ЛАД, Ірану та Ізраїлю

№	Код країни	Країна	Обсяг експорту з України до відповідної країни, тис. \$	Відсоток експорту з України по відношенню до загального імпорту країни	Індекс потенційного зростання експорту з України (I_{ej}), %	Потенційне зростання експорту з України, тис. \$
1	C_1	Алжир	321 033,2	0,892%	286	8 189,4
	C_12	Оман	43 832,8	0,229%	1 402	1 405,8
	C_10	Мавританія	21 529,1	1,027%	235	519,4
	C_16	Сирія	451 965,4	3,440%	0	0,0
	C_7	Кувейт	17 614,2	0,076%	4 426	595,7
Потенційне зростання експорту з України до кластеру 1						10 710,3
2	C_2	Бахрейн	3 656,2	0,028%	10 050	101,8
	C_6	Йорданія	316 346,3	2,114%	34	2 273,6
	C_11	Марокко	201 625,7	0,608%	367	4 496,1
	C_3	Джибуті	28 475,2	0,822%	246	575,5
	C_17	Туніс	244 425,1	1,315%	116	3 727,8
	C_8	Ліван	424 196,7	2,842%	0	0,0
	C_13	Катар	15 608,8	0,076%	3 639	431,1
	C_14	Саудівська Аравія	583 836,2	0,574%	395	13 234,2
	C_20	Ізраїль	433 709,8	0,760%	274	9 030,4
	C_5	Іран	617 670,8	1,435%	98	8 688,7
Потенційне зростання експорту з України до кластеру 2						42 559,3
3	C_9	Лівія	164 583,3	1,188%	190	3 714,2
	Потенційне зростання експорту з України до кластеру 3					
4	C_4	Єгипет	1 391 391,2	3,066%	0	0,0
	C_18	ОАЕ	376 477,1	0,162%	1 793	10 902,1
Потенційне зростання експорту з України до кластеру 4						10 902,1
5	C_15	Судан	52 088,4	0,680%	0	0,0
	C_19	Ємен	29 233,7	0,342%	99	99,0
Потенційне зростання експорту з України до кластеру 5						99,0
Загальний обсяг потенційного зростання експорту з України до країн ЛАД, Ірану та Ізраїлю						67 984,8

Джерело: побудовано автором

Як видно з результатів обчислення аналітичної оцінки потенційного зростання експорту з України до країн ЛАД, Ірану та Ізраїлю, наведених в табл. Р.6, Україна має нереалізований потенціал експансії на ринках цих країн в сумі 67 984,8 тис. доларів США.

Подібно до цього, в табл. Р.7 наведені результати обчислення аналітичної оцінки потенційного зростання імпорту до України з країн ЛАД за формулою (1.6).

Результати обчислення аналітичної оцінки потенційного зростання імпорту до України з країн ЛАД, Ірану та Ізраїлю

№	Код країни	Країна	Обсяг імпорту до України з відповідної країни, тис. \$	Відсоток експорту до України по відношенню до загального експорту країни	Індекс потенційного зростання імпорту до України (I_{ij}), %	Потенційне зростання імпорту до України, тис. \$
1	C_1	Алжир	9416,6	0,020%	1 270	23,8
	C_12	Оман	2459,5	0,008%	3 325	6,6
	C_10	Мавританія	4098,9	0,274%	0	0,0
	C_16	Сирія	22622,8	0,234%	17	9,0
	C_7	Кувейт	776,5	0,001%	27 300	2,6
Потенційне зростання імпорту до України з кластеру 1						42,1
2	C_2	Бахрейн	509,4	0,004%	6 675	1,3
	C_6	Йорданія	12623,1	0,205%	32	8,3
	C_11	Марокко	19675,5	0,113%	140	31,2
	C_3	Джибуті	0,2	0,000%	...	...
	C_17	Туніс	9019,0	0,066%	311	18,6
	C_8	Ліван	2572,2	0,088%	208	4,7
	C_13	Катар	6788,3	0,011%	2 364	17,2
	C_14	Саудівська Аравія	75689,6	0,033%	721	181,3
	C_20	Ізраїль	143900,8	0,271%	0	0,0
C_5	Іран	40073,2	0,051%	431	88,4	
Потенційне зростання імпорту до України з кластеру 2						350,9
3	C_9	Лівія	393,0	0,001%	27 300	1,4
Потенційне зростання імпорту до України з кластеру 3						1,4
4	C_4	Єгипет	66176,9	0,335%	0	0,0
	C_18	ОАЕ	43163,8	0,015%	2 133	139,2
Потенційне зростання імпорту до України з кластеру 4						139,2
5	C_15	Судан	294,8	0,005%	0	0,0
	C_19	Ємен	246,9	0,005%	0	0,0
Потенційне зростання імпорту до України з кластеру 5						0,0
Загальний обсяг потенційного зростання імпорту до України з країн ЛАД, Ірану та Ізраїлю						533,6

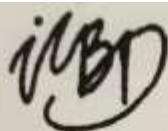
Джерело: побудовано автором

Отриманий в результаті обчислень за формулою (1.6) і наведений в табл. Р.7 результат свідчить, що внутрішнокластерна дисперсія досліджуваних країн за параметром питомої ваги обсягів експорту до України є значно меншою, тому нереалізований потенціал виходу цих країн на ринок України значно менше й становить 533,6 тис. доларів США.

Продовження Додатку Р

Отримані в результаті проведеного дослідження оцінки потенційного зростання експорту з України до країн ЛАД, Ірану та Ізраїлю та імпорту з цих країн до України носять консервативний характер, оскільки за еталонні значення беруться фактично досягнуті країнами-представниками кожного з виділених кластерів значення зовнішньоторговельних показників. Реальні перспективи економічної співпраці між цими країнами є значно більшими. Для їх виявлення можливе залучення як апарату прогнозування, так і дослідження специфіки галузевої структури зовнішньоторговельних потоків між країнами.

№ 03 від 12.02.10

ДОВІДКА

про практичне впровадження
результатів дисертаційного дослідження

**«ЕКОНОМІЧНА ІНТЕГРАЦІЯ КРАЇН-ЧЛЕНІВ ЛІГИ АРАБСЬКИХ ДЕРЖАВ В
УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЇ РЕГІОНАЛЬНОГО ПРОСТОРУ»**

аспіранта кафедри міжнародного бізнесу Інституту міжнародних відносин
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Баллака Емада

(спеціальність 08.00.02 – світове господарство і міжнародні економічні відносини)

Видана аспіранту кафедри міжнародного бізнесу Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка Баллаку Емаду про те, що висновки та практичні рекомендації, що містяться у його дисертаційному дослідженні, є корисними та впроваджені у практичну діяльність Інституту міжнародного ділового співробітництва.

Особливе практичне значення мають дослідження сучасного стану торгово-економічного співробітництва України з арабськими країнами з урахуванням пріоритетів перспективних ринків товарів, послуг і технологій; порівняльні характеристики зовнішнь-торговельних політик України та країн ЛАД з використанням сценарного підходу як ефективного інструменту виявлення стратегічних напрямів регіональної інтеграційної взаємодії арабських країн; положення та рекомендації дисертаційної роботи щодо перспектив розвитку зовнішньоторговельних зв'язків Україна-країни ЛАД на основі розробленої аспірантом аналітичної моделі оцінювання потенційного зростання експорту.

Значне практичне значення мають викладені у дисертаційній роботі пропозиції, пов'язані із створенням інститутів сприяння торговельному співробітництву між Україною та державами арабського Сходу.

Зокрема, Інститут вже скористався висновками дисертанта при наданні послуг арабським державам в галузі захисту прав інтелектуальної власності.

Директор,
Доктор економічних наук, професор

І.І. Кістерський

Україна, 04205, Київ-205, вул. Тимошенка, 29в, оф.5
www.ukragroconsult.com
 tel +380 44 364 55 85

5, 29V, Tymoshenka Str., Kyiv, 04205,
www.blackseagrains.net
uac2015@ukragroconsult.org

09.10.2019 № 38/2/19

ДОВІДКА

*про практичне впровадження
 результатів дисертаційного дослідження*

«ЕКОНОМІЧНА ІНТЕГРАЦІЯ КРАЇН-ЧЛЕНІВ ЛІГИ АРАБСЬКИХ ДЕРЖАВ В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЇ РЕГІОНАЛЬНОГО ПРОСТОРУ»

*аспіранта кафедри міжнародного бізнесу Інституту міжнародних відносин
 Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Баллака Емада

(спеціальність 08.00.02 – світове господарство і міжнародні економічні відносини)

Видана аспіранту кафедри міжнародного бізнесу Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка Баллаку Емаду про те, що висновки та практичні рекомендації, що містяться у його дисертаційному дослідженні, впроваджені у практичну діяльність фірми ТОВ «Консалтингова агенція «УкрАгроКонсалт».

Зокрема, особливу зацікавленість викликала практична складова дослідження новітніх тенденцій розвитку торгово-економічного співробітництва між Україною та країнами арабського регіону, перспектив створення «центрів взаємодії» за участю іноземного капіталу та шляхів структуризації українських «аграрних коридорів» та їх інтеграції у мережу панарабської аграрної інфраструктури, що кореспондується з реалізацією міжнародних проектів фірмою ТОВ «Консалтингова агенція «УкрАгроКонсалт». Коротко- і середньотермінові кон'юнктурні прогнози щодо динаміки українського аграрного ринку на шляху його адаптації до міжнародних стандартів та стандартів країн ЛАД також мають практичне значення і використані фірмою у контексті її корпоративної та маркетингової політики.

Генеральний директор

С.Л. Феофілов

ІНСТИТУТ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН
КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА
ШЕВЧЕНКА

04119, м. Київ, вул. Юрія Ілленка, 36/1
Тел: (044) 481-44-37
Факс: (044) 481-45-55
E-mail: office@iir.kiev.ua

INSTITUTE OF
INTERNATIONAL RELATIONS
TARAS SHEVCHENKO NATIONAL
UNIVERSITY OF KYIV

36/1, Yurii Illenka St., Kyiv 04119 Ukraine
Phone: (044) 481-44-37
Fax: (044) 481-45-55
E-mail: office@iir.kiev.ua

22.10.2019 № 048-279

на _____ від _____

Довідка

про практичне впровадження результатів дисертаційного дослідження
«Економічна інтеграція країн-членів Ліги арабських держав в умовах
трансформації регіонального простору» аспіранта кафедри міжнародного
бізнесу Інституту міжнародних відносин Київського національного
університету імені Тараса Шевченка Баллака Емада (спеціальність
08.00.02 – світове господарство і міжнародні економічні відносини)

Видана аспіранту кафедри міжнародного бізнесу Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка Баллаку Емаду про те, що теоретичні положення та практичні рекомендації його дисертаційного дослідження впроваджені у практику науково-педагогічної діяльності кафедр міжнародного бізнесу та світового господарства і міжнародних економічних відносин.

Окремі положення дисертації щодо критеріїв формування загальноекономічних та інституційних чинників розвитку регіональної інтеграції арабських країн у межах світового господарства, інтеграції фінансового сектору країн-членів ЛАД у контексті сучасної ісламської економічної моделі, галузевих і регіональних можливостей торговельно-економічних співробітництва України з країнами-членами ЛАД використані при підготовці навчально-методичних матеріалів з дисциплін «Міжнародний бізнес», «Міжнародні економічні відносини», «Світова економіка», «Макроекономічна політика й моделювання в міжнародному бізнесі», «Економіка та зовнішньоекономічні зв'язки України».

Директор

В.В. Копійка